TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİNLER TARİHİ)

ANABİLİM DALI

YAHUDİLİK HIRİSTİYANLIK VE İSLAM'DA İNSAN-TABİAT İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ÇEVRE ANLAYIŞI

DOKTORA TEZİ

ŞEYMA KILINÇ

ANKARA, 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİNLER TARİHİ)

ANABİLİM DALI

YAHUDİLİK HIRİSTİYANLIK VE İSLAM'DA
İNSAN-TABİAT İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ÇEVRE ANLAYIŞI

DOKTORA TEZİ

ŞEYMA KILINÇ

Danışman:

PROF. DR. ALİ İSRA GÜNGÖR

ANKARA, 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİNLER TARİHİ)

ANABİLİM DALI

YAHUDİLİK HIRİSTİYANLIK VE İSLAM'DA İNSAN-TABİAT İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ÇEVRE ANLAYIŞI

DOKTORA TEZİ

ŞEYMA KILINÇ

Tez Danışmanı: PROF. DR. ALİ İSRA GÜNGÖR

Tez Jüri Üyeleri

ADI VE SOYADI	İMZASI
Prof. Dr. Ali İsra GÜNGÖR	…………………………
Prof. Dr. Baki ADAM	…………………………
Prof. Dr. Kamil ÇAKIN	…………………………
Prof. Dr. Mehmet Alparslan KÜÇÜK	…………………………
Doç. Dr. Şevket Özcan	…………………………

Tez Sınav Tarihi: 20.01.2023

T. C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Ali İsra GÜNGÖR danışmanlığında hazırladığım "Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da İnsan-Tabiat İlişkisi Bağlamında Çevre Anlayışı" adlı doktora tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih: 20.01.2023

Şeyma KILINÇ

ÖNSÖZ

Günümüzde bilimsel araştırmalar ve uluslararası raporlar, dünyada insanların hayatını zorlaştıran çevre sorunlarının yaşandığını ve hızla arttığını ortaya koymaktadır. Dünyada yaşanan hızlı sanayileşme ve diğer faktörler yanında iklim değişmeleri ve bunların etkisiyle hava, toprak ve suda meydana gelen zehirlenmeler küresel bir çevre krizinin göstergeleri olarak ortaya çıkmaktadır. İşte bu noktada çevresel zorluklara yönelik çözümler tartışılırken dini ve kültürel değerlerin önemi yeniden dikkatleri çekmektedir.

Çevre sorunlarıyla ilgili çalışmalara ve çözüm önerilerine dinlerin etkisi ve katkısının ne olabileceği bizim araştırmamızın da temel problematiğini oluşturmaktadır. Dünyada çok sayıda mensubu bulunan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi üç büyük dinin de çevreye bakış açısı bu noktada önem arz etmektedir. Dünyanın büyük çoğunluğunun mensup olduğu bu dinlerin insan-dünya veya insan-tabiat ilişkilerine ne gibi katkılar sağlayabileceği bizim araştırmamızın da temel sorularındandır. Bu dinlerin birey veya toplum olarak kendilerini doğal dünyadan koparan dışlayıcı bakış açılarının kaynağı olabilme potansiyelini de dikkate alarak çevre konusuna kapsamlı bir yaklaşım büyük bir ihtiyaç olarak karşımızda durmaktadır. Bu dinlere ait hangi geleneksel vizyon veya ahlaki öğreti biçimleri dünya toplulukları için bilinç ve vicdan dönüşümüne rehberlik edebilir? Bu noktada bu dinlerin kendi sınırlılıklarına rağmen, çevresel soruna katkıda bulunacak mesajları var mıdır? Bu sorularla ilgili olarak Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın kutsal kitaplarının, kültür, gelenek ve uygulamalarının ne söylediği temel ilgi alanımızı oluşturmaktadır.

Tezin giriş kısmında çalışmanın bütününe yönelik olarak araştırmanın konusu, önemi, amacı, metodu ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Araştırmanın birinci bölümünde, insan-çevre ilişkisi bağlamında çevre, ekoloji, ekosistem gibi kavramlar açıklanmıştır. Bu çalışmanın hazırlanmasına temel teşkil eden ana problem, çevre

kirliliğidir. Çevre kirliliği birdenbire meydana gelmemiştir. İnsanların tarih boyunca tabiata yönelik davranışları ve tabiatın buna karşılık verdiği tepki neticesinde bu kirlilik doğmuş, günümüzde de kirlilikten öte dünya yaşamını tehdit eden bir kriz halini almıştır. Bu sorunlar büyük ölçüde fiziksel yani çevresel gibi görünse de nedenleri ve çözümlerinin aslında insanların tutumlarında, değerlerinde ve beklentilerinde yattığı kanaati yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda çevre sorununun tarihsel, toplumsal ve düşünsel arka planı mercek altına alınmıştır. İnsanın çevreye olan muamelesini konu edinen çevre ahlakı konusu da bu çalışmayla ilişkisi çerçevesinde incelenmiştir. Din ve çevre ilişkisini konu edinen ekoteoloji alanını ise çevre sorunlarının açıklığa kavuşturulması girişimlerinin bir parçasıdır. Tabiatın dengesinin bozulması insanların manevi değerlerinin eksikliğinin bir neticesi midir veya aksine çevre kirliliğinin kaynağı insanların inançları mıdır sorularının yer aldığı ekoteoloji alanı bu bölümde incelenmiştir.

İkinci, üçüncü ve dördüncü bölümde ise insanların davranışlarına yön veren etkenlerden biri olarak din kabul edilerek, dünya nüfusunun büyük çoğunluğunun mensubu olduğu Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'in insan-tabiat ilişkisi bağlamında çevreye bakış açıları ortaya konulmuştur. Bu üç inancın temel kaynakları Tevrat, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'in bakış açısıyla birlikte önemli dini uygulamaları ve yaygın anlayışları doğrultusunda tabiata ait görüşleri değerlendirilerek tartışılmıştır. Geleneksel değerler yanında, din adamlarının çevre krizine yönelik yapmış olduğu güncel çalışmalara da yer verilmiştir. Böylelikle bu üç din, bu dinlerin değerleri ve günlük yaşamın dokusuyla iç içe olan uygulamaları açıklanmıştır. Bu çerçevede dinin çevreyi etkileyen yaşam tarzındaki rolü ortaya konmuştur.

Bu çalışma dinlerde çevre anlayışının incelenmesi, bizzat Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın çevre anlayışının ortaya konulması açısından önemlidir. Örneğin, dinlerin ibadet, aile, ekonomi, siyaset, ölüm, sanat, bilim gibi olgular karşısındaki konumlarını irdeleyen pek çok çalışma vardır. Bunların bazıları, dinlerin söz konusu olgular

hakkındaki tutumu konusunda genel gözlemler ve değerlendirmelerden öte daha derin veriler sağlayabilmektedir. Dinlerin çevreye yönelik yaklaşımını ele alan bu çalışmada da konuyu bilimsel verilere dayalı olarak ele almak amaçlanmıştır. İkinci olarak, din ve çevre ilişkisinin irdelenmesinin bizzat çevrecilik konusuna ve çevreci akımlara farklı bir perspektif kazandırabileceği öngörülmüştür.

Bu çalışmanın hazırlanmasında her konuda engin bilgi ve yönlendirmelerinden her zaman yararlandığım değerli danışman hocam Prof. Dr. Ali İsra GÜNGÖR'e, teşekkürlerimi arz eder, görüş ve önerileriyle çalışmama farklı açılardan bakmamı sağlayan hocam merhum Prof. Dr. Hasan ONAT'a yüce yaratıcıdan rahmet dilerim. Ayrıca araştırmamın ortaya çıkmasında her türlü maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen eşime, anneme, babama ve kardeşlerime de teşekkür ederim.

Ankara 2023

Şeyma KILINÇ

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

Bkz.: Bakınız

C: Cilt

Çev.: Çeviren

Ed: Editör

s: Sayfa

S: Sayı

Bazı Şehir isimleri de yaygın kullanımı ile kısaltılarak yazılmıştır.

GİRİŞ

i. Araştırmanın Konusu

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da insan-tabiat ilişkisi ve bu ilişki bağlamında söz konusu dinlerin çevreye bakışı ve çevre ile ilgili mesaj ve öğretileri tezin ana konusudur. Çalışmada çevre ve çevre sorunları kavramlarının ne olduğu ortaya konulmuş, çevre sorununa neden olduğu iddia edilen insan-merkezli anlayışlar felsefi, tarihi ve dinsel arka planları dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Daha sonra çevreyi anlama ve çevre sorunlarını çözmede Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın yaklaşımları incelenmiş, bu dinlerde çevre anlayışı onların temel kaynaklarına dayalı olarak ortaya konulmuştur.

ii. Araştırmanın Önemi

İnsanın dini ve manevi görüşleri ile çevrenin bozulması arasındaki ilişkiyi inceleyen ekoteoloji yirmi yıl öncesinde bir çalışma alanı ve bir farkındalık alanı değilken, bugün dünyanın önde gelen üniversitelerinde ve hatta liselerde verilen derslerle akademik alanda yeni bir çalışma alanı olarak ortaya çıkmıştır. Birçok farklı alanlardaki faaliyetleriyle üniversiteler son yıllarda ekoloji ve din konusunda ciddi ilerlemeler kaydetmişlerdir. Dahası, dünyanın birçok farklı yerlerinde dini çevrecilik anlayışı gelişme göstermekte bu doğrultuda kiliselerde, sinagoglarda ve camilerde çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Günümüzde her büyük dinin, ekolojik korumanın önemi hakkındaki açıklamalarının mevcut olduğu yayınlar bulunabilmektedir.

Ülkemizde de hem din üzerine hem de çevre üzerine dikkate değer ölçüde çalışmalar mevcutken, din ve çevre ilişkisi üzerine yapılan çalışmalar oldukça sınırlı kalmıştır. Kanaatimizce dinlerin çevre sorunları ve çevrecilik ile ilgili düşünce ve tutumlarını karşılaştırmalı bir şekilde incelemek faydalı olacaktır. Böylelikle hem

bireylerin hem de çevreci akımların çevreye yönelik tutum ve çalışmalarına farklı bir bakış açısı ve bir katkı sunulmuş olacaktır.

iii. Araştırmanın Amacı

Bu çalışma çevre konusunu teolojik temelli olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çevre sorununun kökenini araştırmak, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dininin çevre şuuruna sağladığı katkıları tezin sınırlılıkları dâhilinde ortaya koymak hedeflenmektedir.

Bu araştırmanın hazırlanmasına sebep olan sorular şu şekildedir:

a) Çevre, ekoloji ve çevre sorunu nedir?

b) Çevre sorunu neden çok boyutlu olarak incelenmelidir?

c) Dinler çevre sorununun kaynağı mıdır?

d) Çevre sorunlarının üstesinden gelinmesi için dinlerin öğreti ve mesajlarının önemi var mıdır?

e) Dinler çevre ile olumlu bir ilişki mi kurmuştur?

f) Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'a göre insanın kainattaki yeri ve diğer varlıklara göre konumu nedir?

g) Tevrat'ın hemen girişinde yer alan (Yaratılış1 24-28) ve yeryüzünün bitkilerin ve insanların yaratılışını öyküleyen ifadeler binlerce yıl sonra felakete dönüşen çevre sorunu ile nasıl ilişkilendirilebilir?

h) İnsan merkezli dinlere göre insan tabiat üzerinde üstünlüğü olan bir halife mi yoksa emanetçi bir idareci midir?

i) Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da tabiatın ve çevrenin anlamı nedir? İnsanın tabiat karşısındaki konumu nedir?

Bu çalışmaya başlamadan evvel, araştırma hipotezleri şu şekilde olmuştur:

1. Çevre konusu, disiplinler arası bir konu olup çok boyutlu olarak ele alınması gerekmektedir.

2. Çevre sorunun kökeni insanın tabiata olan bakış açısının değişmesine dayanmaktadır.

3. Aydınlanmayla birlikte madde ve ruh birbirinden ayrılmış, ruhtan ayrılan tabiat da sömürülmeye açık hale gelmiştir.

4. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet insan-merkezli bir çevre anlayışına sahiptir.

5. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'te çevreyi korumaya yönelik öğretiler bulunmaktadır.

Bu sorular ve araştırmaya yönelik hipotezler doğrultusunda çalışma yapılmıştır.

iv. Araştırmanın Metodu

Araştırmada Dinler Tarihi'nin kendine özgü araştırma yöntemlerine sadık kalınmıştır. Bu çerçevede tezin ana konusunu oluşturan çevre konusu nitelendirici yöntemle ele alınmıştır. Araştırmanın konusu Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam açısından çevreye bakışı içerdiği için karşılaştırmalı yöntemden yararlanılmıştır. Araştırma konusunun tabiatı gereği çevre konusunda fenomenolojik yöntem de uygulanmıştır. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın kutsal metinleri ve diğer temel kaynakları çerçevesinde söz konusu dinlerin mensuplarının ifadelerinden ve uygulamalarından da yararlanılarak değerlendirmeler yapılmıştır.

Bu çalışmada Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam açısından çevre fenomeni incelenirken, bu fenomenin tarihi, kültürel ve sosyal bağlamları da dikkate alınmıştır. Çevre ve çevre kirliliğinin tanımı yapılıp, tarihi incelenmiş, geçirdiği merhaleler analiz edilmiş ve dinlerdeki yeri Dinler Tarihi'nin tasvir edici yöntemine uygun olarak ortaya konulmuştur. Bu bağlamda dinlerin kutsal kitapları, geleneksel uygulamaları, inanç

esasları, ibadetleri çerçevesinde çevre kirlenmesine yönelik güncel çalışmalara da yer verilmiştir.

v. Araştırmanın Kaynakları

Çevre konusu her ne kadar XX. yüzyılın sonlarına doğru ilgi çekmeye başlayan bir konu olsa da "Din ve Çevre" ile alakalı önemli sayıda literatür oluşmuştur. Bu doğrultuda çevreye bakış ve çevreyle ilgili problemler bağlamında; Din ve Ekoloji, Din ve Çevre, Ekoteoloji gibi ana başlıklar altında çok sayıda çalışma ortaya konulmuştur. Bu çalışmaların bir kısmı dünya dinlerinin çevreye yönelik yaklaşımlarını ve uygulamalarını ortaya koyan çalışmalardır.

Yale Üniversitesi'nin çevre konusundaki çalışmaları ve bu alanda gerçekleştirdiği projeler dikkat çekmektedir. Üniversitenin özellikle din ve ekoloji konusunda öncü çalışmalarının olduğu tespit edilmiştir. www.yale.edu/religionandecology adresinde din ve ekoloji üzerine dünya çapında bir uluslararası web sitesi oluşturulmuştur. Akademik araştırmalar, eğitim ve sosyal yardımlar için tasarlanmış olan bu web sitesi, dünya dinleri ve ekolojisi hakkında yazılmış makaleler ve bu konuyla ilgili İngilizce yayımlanan tüm monograflar ve yazılar için açıklamalı kaynakçalar içermektedir. Çevresel krizler konusunda dini liderlerin ve örgütlerin ifadelerinin toplandığı sitede ayrıca etkinlikler, konferanslar ve haber raporları da sunulmaktadır. Forum'un Harvard'da dünya dinleri ve ekolojisi üzerine 1996-1998 yılları arasında düzenlediği bir dizi konferans serisi, gittikçe büyüyen çevre krizini dini geleneklerin kaynakları ve yaklaşımları çerçevesinde yeniden değerlendirme konusunda öncülük yapmıştır. Bilim adamlarının, ekonomistlerin, politikacıların, Birleşmiş Milletler yetkililerinin ve dünyanın önde gelen akademisyenlerinin katıldığı bu konferans serilerinden çıkan dünya dinleri ve ekolojisi ile ilgili on cilt olmak üzere büyük çaplı yayın projeleri tamamlanmıştır. Bu yayınlar Hıristiyanlık, Yahudilik, İslamiyet, Hinduizm, Konfüçyüsçülük, Taoizm, Caynizm ve

Budizm gibi dinlerde ekoloji konusunu ele alan hacimli kitaplardır ve birçok dile tercümeleri yapılmıştır. Çalışmada bu eserlerden büyük oranda yararlanılmıştır.

Söz konusu bu tezin hazırlanmasında “The Encyclopedia of Religion and Nature” yani Din ve Doğa Ansiklopedisine başvurulmuştur. Din ve çevre alanında önemli bir kaynak olan bu ansiklopedi; ekoloji, teoloji, felsefe ve ötesine uzanan geniş ve disiplinler arası bir veri tabanı sağlamaktadır. Ansiklopedi, çeşitli ülkelerden 520 araştırmacının hazırladığı 1000’den fazla bilimsel başlığı içermektedir.

Clive Ponting’e ait “Dünyanın Yeşil Tarihi” isimli kitap önemli bakış açıları sağlamıştır. Çevre sorunlarının tarihsel, toplumsal ve düşünsel arka planı hakkında bilgi elde etmek için bu eserden yararlanılmıştır.

Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet’in çevre anlayışını ortaya koymak için Münir Yıldırım’ın Çevre Din ve Kutsal Tabiat, Richard J. Clifford’ın “Genesis 1-3: Permission to Exploit Nature”, Thomas Berry’nin “The Dream Of The Earth”, Seyyid Hüseyin Nasr’ın “Islam and Environmental Crisis” ve “Religion and the Order of Nature” adlı eserlerinden önemli ölçüde yararlanılmıştır. Bunun yanında şu çalışmalardan da istifade edilmiştir:

- Lynn White, “The Historical Roots of Our Ecological Crissis”
- Panu Pihkala, "Rediscovery of Early Twentieth-Century Ecotheology"
- Norman Habel (Ed.), Ecology and Bible Series
- Religions of the World and Ecology Series
- Akhtaruddin Ahmed, Islam and the Environmental Crisis
- Rose Aubrey (Ed.), Yahudilik ve Ekoloji
- Richard Bauckham, Bible and Ecology: Rediscovering the Community of Creation
- Jeremy Benstein, The Way Into Judaism and the Environment
- Richard J. Clifford., “Election in Genesis 1”

- Ali İsra Güngör, Evanjelikler
- Yaşar Fersahoğlu, Dinler ve Çevre
- Baki Adam, Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat
- Hava Tirosh-Samuelson, Judaism and Ecology
- David G. Horrell, "A New Perspective on Paul? Rereading Paul in an Age of Ecological Crisis"
- Fazlun M. Khalid, "Islam, Ecology, and the World Order"
- Fazlun M. Khalid, "Applying Islamic Environmental Ethics"
- Joshtrom Isaac Kureethadam, The Philosophical Roots of the Ecological Crisis. Descartes and the Modern Worldview

Bu tezde yer alan Kitab-ı Mukaddes'e ait tüm cümleler https://www.kutsalkitap.org/online-kutsal-kitap/ , Kur'an-ı Kerim'e ait ayet mealleri ise https://kuran.diyanet.gov.tr/ web sitesinden alınmıştır. Konuyla ilgili Talmud metinlerine ise https://www.sefaria.org/texts web sitesinden ulaşılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇEVRE VE ÇEVRE İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

1.1. ÇEVRENİN TANIMI

Sık kullanılmakla birlikte "Çevre" anlamı net olan bir kavram değildir. Kavram çoğu zaman bir tanım verilmeden kullanılmakta olup, anlamı, kavramı kullanan kişinin çevre anlayışına ve çevreye bakış açısına göre değişmektedir. Sözcük "kuzey", "güney" gibi ilişkisel bir sözcüktür. Ancak bir şeyin kuzeyi ve güneyi olması gibi çevre de bir şeyin çevresidir. Bu bakımdan sözcük çevreleyen ve çevrelenenden oluşan iki şeyi içermektedir. Çevre kavramı ekolojiye ait bir kavramdır. Bu nedenle de "…çevrelenen genellikle bir organizmadır, çevreleyen de onun büyüyüp geliştiği ve faaliyet gösterdiği ortamdır."[1] Çevre sözlüğünde ise tanımı şöyle yapılmaktadır: "…insanların ve diğer canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde bulundukları fiziki, biyolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel ortamdır. Yani canlı varlıkları etkileyen dış tesirlerin tümüne çevre denir."[2]

Her ne kadar kavram tanımı basitçe bu şekilde yapılsa da "çevre" sözcüğü geniş bir tanım, anlam ve yorum yelpazesine sahip olmuştur. Bununla birlikte tüm bu kullanımların temel varsayımı "çevre"nin insanlarla bir tür ilişki içinde var olduğudur. Çevre insanlar tarafından ikamet edilen, sömürülen veya önem verilen alan olarak görülmüştür. Bu bakımdan bilim adamları çevre ile ilgili çalışmaların ideal olarak doğası gereği disiplinler arası olması gerektiğini kabul etmişlerdir. Böylece birçok akademik disiplinden ve

---

[1] Hasan Ünder, Çevre Felsefesi, Doruk Yayınları, Ankara 1996, s.4.

[2] Ferzan Bayramoğlu Yıldırım, "Çevre", Çevre Terimleri Sözlüğü, IULA Çevre Kitapları Serisi, İstanbul 1992.

bilimsel uzmanlıktan gelen bilgiler çevrenin tanımını genişletmiştir.[3] Bu genişlemeye bağlı olarak da "çevre" teriminin anlamı da çeşitlilik göstermiştir.

Ahmet İnam'ın "Çevrelenmiş Bir Çevrede İnsan Olma Savaşı" isimli çalışmasında çevre kavramının daha iyi anlaşılmasının bütüncül bir kavrayış için önemini vurgulayarak 4095 çeşit çevreden bahsetmektedir.[4] Bununla beraber, İnam ayırım yaparak dış ve iç çevre şeklinde kavramsallaştırma yapmıştır. Dış çevre, siyasi çevre, sosyal çevre, iktisadi çevre ve doğal çevreden oluşmaktadır. İç çevre ise, insanın duygu çevresi, bilgi çevresi, sanat çevresi ve düşünce çevresinden oluşmaktadır.[5] Bununla birlikte iç ve dış çevre ayırımının sınırları tam olarak belli olmayıp her iki çevre de birbiri ile devamlı etkileşim halindedir. Dış ve iç çevre kavramı ünlü Fransız bilim adamı Fizyolog Claude Bernard'ın çalışmasıyla da ön plana çıkmıştır. Bernard çalışmasında organizmanın[6] hayatta kalabilmesi için "dış çevre"sindeki değişiklikler karşısında kendine istikrarlı bir "iç çevre" yaratması gerektiğini ileri sürer. Bernard buradan "dengeleme" kavramına varır. Yani organizma dış çevrede meydana gelen değişmeler

---

[3] Çevre kavramı ile yapılan çok değişik ve kapsamlı tanımlar için bkz: Gerald L. Young, "Environment", Environmental Encyclopedia Volume: 1, Gale, New York 2003, s.467; David D. Camp, "Environment", The Environment Dictionary, Routledge, New York 1998, s. 127.

[4] Ahmet İnam, "Çevrelenmiş Bir Çevrede İnsan Olma Savaşı", Teori, Mart 1993, s.45.

[5] İbrahim Özdemir, "Çevre Ahlak İlişkisi", Felsefe Dünyası, S:14, Ekonomik Rehber Yayıncılık, Ankara 1994, s. 52-53.

[6] Bir biyoloji terimi olarak bilinen organizma; canlı bir varlığı meydana getiren organların tümüne verilen isimdir. Biyoloji ve ekoloji kökeninden gelen organizma; fonksiyonların hayata gösterdiği uyum sonrasında moleküllerin ya da karışık olan organ sistemlerinin bir araya gelmesiyle birlikte oluşan bir kavram olarak da değerlendirilebilir. Organizma en çok biyoloji ve biyoloji konularında kullanılır. Sosyal bilimlerle de bağlantılı olan organizma terimi birey olarak insan, çeşit olarak insanlık gibidir. https://www.dpumekatronik.com/organizma-nedir/, Erişim Tarihi: 22/01/2022.

karşısında kendi iç çevresinin dengesini korur.[7] İç ve dış çevre ayrımını psikologlar da yapmaktadırlar. İç çevreye psikolojik, dış çevreye de ekolojik çevre adını verirler.[8]

Burada değinilmek istenen asıl husus bahsi geçen iç ve dış çevrelerin birbirinden kopuk, bağımsız çevreler olmadığıdır. Bunlar birbiri ile devamlı etkileşimde olup, birbirini tamamlayan çevrelerdir. Bir organizma olarak da insanı ele aldığımızda, insanın çevresi denildiğinde insanın içinde yaşadığı ortam anlaşılır. İnsanın iç çevresini oluşturan solunum, dolaşım, sindirim sistemleri, iç organları, duygu, düşünce, anı ve yargılamaları, insana ilişkin bütün haller, insanın içinde yaşadığı toplum, laboratuvar, sınıf, ulaşım ve kitle iletişim araçlarından oluşan öğrenme çevresi gibi dış çevresinden etkilenir. Doğuştan getirilen kalıtsal gizilgüçler bile, dış çevrenin etkisiyle yeterliğe dönüşür.[9] İnsanın özü olan benlik o davranışın kaynağıdır. Benlik kalıtsal değildir. Dış çevre faktörleriyle etkileşerek elde edilen bir öğrenmeye dayanır. Açlık, susuzluk, merak ve oyun gibi insanda kalıtsallık gösteren bazı güdüler bile dış çevre etkenleriyle yeniden tanımlanır. İnsanın gelişimi aslında böylece dış çevre güçlerinin etkileşiminin ürünüdür. Yani insan, sosyal, kültürel, ekonomik veya dini bir çevreye aittir. Başkalarının onayını alma, gözüne girme, sorumluluk alma, başarılı olma gibi kazanımlarda insanın ait olduğu toplumun etkisi vardır. Bunun yanında bir insanın gelişip olgunlaşmasında doğal çevre şartlarının da etkisi olduğunu belirten bilim insanları vardır. Bir toplumun dolayısıyla o toplumu oluşturan bireyin karakterinin şekillenmesinde iklim, toplumun arazi durumu, yerleşim birimleri gibi etkenlerin olduğunu ilk keşfeden Tunuslu tarihçi İbni Haldun

---

[7] Fransız fizyolog Claude Bernard (1813-1878) 'ın "Milieu intérieur" yani iç çevrenin istikrarı çalışması, organizmanın dış dünyaya kayıtsız olmadığı bilakis onunla yakın ve bilgece bir ilişki içerisinde olduğunu anlatır. Öyle ki, organizmanın iç çevre ve dış çevresinin dengesi çok hassas bir dengededir. Yani buradan anlaşılmaktadır ki insan sadece kendisinden değil, dış çevresiyle birlikte bir bütünden ibarettir.

[8] Hasan Ünder, Çevre Felsefesi, s. 4-5.

[9] Yaşar Fersahoğlu, Dinler ve Çevre, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011, s. 52.

olmuştur. Mesela iklimin soğuk olmasının insanları hareketliliğe sevk ettiği gibi iklimin sıcak olmasının da insanları tembelliğe sevk etmesi buna bir örnektir. Dağlık arazide yaşayanların daha cesur ve sert karakterde olması, ova ve toplu alanlarda yaşayan insanların daha yumuşak karakterde olması gibi.[10] Sonuç olarak insan etrafını saran ve hayatını, davranışlarını baştan sona etkileyen iç ve dış çevre faktörleri ile çevrelenmiştir. Bu çevreler hem birbirleri hem de içine aldıkları insanı etkilerler. Her birini bir diğerinden ayırarak değerlendirmek mümkün değildir. Bu nedenle de insanların yaşadıkları yerleşim yerleri, dini ve ruhani toplulukları, kutsal yazıları, ritüelleri, tefekkür uygulamaları, politikacıları ve bilim adamları ile bir bütün oldukları daima göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu tezin konusu insan çevre ilişkisi ile doğrudan ilgilidir. Bu bakımdan "insan-çevre ilişkisi" kavramıyla insanın insan dışındaki diğer varlıklarla ilişkisi kastedilecektir. İnsanın diğer insanlardan oluşan ilişkisi değil, insanın insan dışındaki diğer varlıklarla ilişkisi temel alınacaktır. Çevre sözcüğü ile insanın dışında kalan bitkiler ve hayvanlardan oluşan canlılar ile bu canlıları çevreleyen yaban hayatı, ormanlar, sulak alanlar, okyanuslar, göller, dağlar gibi doğal nesneler dikkate alınacaktır. Kültürel ve toplumsal çevre dışta bırakılacaktır. Sözcüğün anlamı bu şekilde sınırlandırılarak hem belirsizlik önemli ölçüde giderilmiş olacak hem de görüşleri ve düşünceleri sunulacak olan felsefeciler ve teologların kullanımıyla uyum sağlanılmış olacaktır.

1.2. ÇEVRE SORUNLARI

1.2.1. Çevre Sorunlarının Tanımı, Sebepleri ve İçeriği

1.2.1.1. Çevre Sorunlarının Tanımı ve Sebepleri

[10] Yaşar Fersahoğlu, Dinler ve Çevre, s. 53.

İnsanların doğal kaynakları aşırı derecede sömürmesi ve doğal dengeleri bozması sonucunda çok önemli sorunlar ortaya çıkmıştır. Bunlara "Çevre Sorunları" veya "İnsanlığın Ekolojik Sorunları" denilmektedir. Ekonomik, ekolojik, teknolojik, sosyolojik ve politik kökenli bu sorunlar yaşamsal düzeyde önemlidir. Açlık, susuzluk, canlı türlerin yok olması, bitki örtüsü ve toprağın tahrip edilmesi, küresel ısınma ve iklim değişimi, ozon tabakasının incelmesi ve delinmesi, çevre kirlenmesi gibi süreçler, bu sorunların başlıcalarıdır. [11]

Günümüzdeki çevre sorunları, bugün aniden ortaya çıkan sorunlar değildir. Bu sorunları ortaya çıkaran tarihsel bir gelişim bulunmaktadır. Binlerce yıllık süreçte insanlık çeşitli aşamalardan geçerek bugüne gelmiştir. Avcılık ve toplayıcılık, daha sonra tarımcılık en sonunda da sanayi ve kültür evrimleri bu aşamaların başlıcalarıdır. Bu aşamalar birbirinden çok farklı yaşam düzenlerine sahip olsalar da aralarındaki en büyük benzerlik insanın tabiata zarar veren tutum ve davranışlarının sürekliliğidir. Dinlerin çevreye bakışını incelemeden evvel insanoğlunun çevreye nasıl davrandığını ve çevrenin buna nasıl tepki verdiğini bilmek önemlidir. Çünkü araştırmalar göstermektedir ki, insanların bireysel davranışlarında inançların ve manevi değerlerinin etkisi kaçınılmazdır.[12] Pek çok toplumda, inançlar ve dinler, kültürel değerleri, sosyal hayatı, politik olayları ve ekonomik refahı yani kısacası çevreyi tanımlar. Bu tanımları doğru yapabilmek için insanlık ve çevre ilişkisinin tarihini iyi bilmek gerekmektedir.

İnsanın çevreyle ilişkisi insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanlık yiyecek, su, yapı malzemesi ve daha pek çok şeyi elde etmek için çevre ile etkileşime girmiştir. İnsanlar

---

[11] Necmettin Çepel, Celal Ergün, Temel Çevre Sorunları, s.1, https://docplayer.biz.tr/6679796-Temel-cevre-sorunlari-prof-dr-necmettin-cepel-celal-ergun.html, Erişim Tarihi: 02/01/2021.

[12] Bkz. Evelyn L. Lehrer, "Religion as a Determinant of Economic and Demographic Behavior in the United States", Population and Development Review, Population Council, Volume:30, New York 2004, s. 707-726.

ilk zamanlar, avcılık ve toplayıcılık, daha sonraları tarım ve hayvancılık yaparak, günümüzde ise bilim ve teknoloji ile çevreyi etkilemişlerdir. Çevre de evlere, tarıma ve insanlara zarar veren, depremler, kuraklık sel gibi çevresel olaylarla insanları etkilemiştir. Bu etkileşim sürecine genel bir bakış günümüzdeki durumu değerlendirmeye katkı sağlayacaktır.

Yeryüzü üzerindeki canlılar günümüze kadar birçok farklı süreçten geçmiştir. Farklı disiplinlerce yapılan araştırmalar, dünyadaki yaşamın, birçok farklı süreç neticesinde kurulan dengelerin korunmasına bağlı olduğunu göstermektedir.[13] Bu araştırmalardan elde edilen bulgular aynı zamanda, insanoğlunun çevreye etkisini ve günümüzde yaşanan çevre kirliliğinde insanın rolünü anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Tarihsel verilere göre insanoğlu son birkaç bin yıl dışında yaşamlarını yiyecek toplayarak ve hayvan avlayarak sürdürmüşlerdir. Bu yaşam tarzı, insanoğlunun benimsemiş olduğu, doğal ekosistemlere en az zarar veren yaşam tarzı olmuştur. Tarımın benimsenmesi, insanlık yaşamında temel bir farklılık oluşturmuş, bu olay yerleşik toplumları ortaya çıkarmıştır. Avcı-toplayıcı gruplarda toplumda eşitlik esastı ve hiçbir bireyin şahsi mülkiyeti olmamaktaydı. Ancak tarım toplumlarında mülkiyet bireylere geçmiş; böylece toprak ve gıdaya erişimde eşitsizlikler ortaya çıkmıştır.[14]

Tarımın benimsenmesi çevrenin tarihi açısından insanlığın ilk büyük değişimidir. Tarımın benimsenmesi sonucu insanlar yerleşik hayata geçmiş ve sürekli artan bir nüfus çevre üzerinde günden güne artan bir baskı kurmaya başlamıştır. Bu baskı çevreyi zamanla tahrip etmiştir. Bununla birlikte, insan toplulukları sadece çevresel problemlerle uğraşmayıp, bunun yan etkileri olan, kuraklık, açlık, isyanlar, düşman istilaları ile ayrıca

---

[13] Bkz. (Ed.) İhsan Günaydın, Disiplinlerarası Bakış Açısıyla Çevre, Hiperlink, İstanbul 2014.

[14] Bkz; Clive Ponting, Dünyanın Yeşil Tarihi, (Çev. Ayşe Başçı), Sabancı Üniversitesi, İstanbul 2008, s. 63-65.

mücadele etmek zorunda kalmıştır. İnsan sayısındaki artış özellikle son iki yüzyılda benzeri görülmemiş bir ivme kazanmıştır. Son iki yüzyılda dünya nüfusu önceki nüfusun sekiz katına çıkmıştır. Nüfus artışı tarım arazileri üzerindeki baskıyı da artırmış ve ekosistemi bozmuştur.[15]

İnsanlığın çevre açısından ikinci büyük değişimi fosil yakıt kaynaklarının kullanılması ile başlamıştır. Fosil yakıtlarının kullanımıyla yüksek düzeyde enerji üretilmiş ve bunun neticesinde bu enerji tüketimine bağımlı toplumlar oluşmuştur. XIX. yüzyıla kadar dünyadaki her toplumun enerji kaynakları sınırlı olup, bunlar ağaç, rüzgar, su gibi yenilenebilen kaynaklar olmuştur. Son iki yüzyılda ise fosil yakıtlardan yani kömür, doğalgaz, petrol gibi yenilenemeyen sınırlı kaynaklardan sağlanan yüksek düzeydeki enerjiye ihtiyaç duyulan bir yaşama geçilmiştir. Yakın bir zamanda dünya fosil yakıt sıkıntısı yaşayacaktır ama bunun öncesinde bu yakıtların fazla kullanılması neticesinde oluşan çevre problemleri ile karşı karşıya kalmıştır.[16]

1.2.1.2. Çevre Sorunlarının İçeriği

Sanayi kuruluşlarının doğması çevre kirliliğini artırmıştır. Kirlilik başlangıçta belirli bölgelerde sınırlı olmuştur. Genellikle şehirlerde, nehirlerde, madenlerde ya da atıkların boşaltıldığı alanlarda kirlilik görülmekteydi. Sanayileşme arttıkça kirliliğin etki alanı da genişleyerek belli bir bölgeyle sınırlı kalmayıp, kıtalara ve okyanuslara kadar yayılmıştır. XX. yüzyılın sonunda ise kirlilik tüm canlıların yaşamasını sağlayan küresel mekanizmaları tehdit eder hale gelmiştir.[17] Böcek ilacı üretimi, sanayi kazalarının sebep olduğu kirlilik, zehirli atıklar yaşam üzerinde telafisi mümkün olmayan hasar bırakmıştır.

---

[15] Clive Ponting, Dünyanın Yeşil Tarihi, s. 303-304.

[16] Clive Ponting, Dünyanın Yeşil Tarihi, s. 351.

[17] Clive Ponting, Dünyanın Yeşil Tarihi, s. 415.

Çevre kirliliğinin en tehlikeli boyutu ise Nükleer güçten enerji üretimiyle oluşmuştur. Bu üretimden doğan yüksek düzeydeki radyoaktivite kısa sürede öldürürken, düşük düzeydeki radyoaktivite kanser ve genetik bozukluklarına yol açmaktadır. Nükleer enerji üretimi tarihi ciddi kazalara tanıklık etmiştir. Örneğin; 1986 yılında Ukrayna meydana gelen nükleer patlamanın radyoaktif etkisi kuzey ülkelerine kadar yayılmıştır. Geniş bir bölgede hayvan, meyve ve sebze satışı durdurulmuş, patlamayla kirlenen likenleri yediği için çok sayıda rengeyiği de kesilmiştir. Çok büyük bir alan insan yerleşimlerine kapatılmıştır. On binlerce insan hayatını kaybetmiştir.[18]

1.2.1.3. Küresel Sistemlerin Tehditi Açısından Çevre Sorunları

Zehirli atıklar ve asit yağmurları gibi çevresel problemler yerel düzeyde etkili olmuştur. Bu tür kirlilik dünyanın pek çok bölgesinde görünmekle beraber küresel bir çözüm getirilmesine gerek olmamıştır. XX. yüzyılın son yıllarında yeryüzünde yaşamı tehdit eden iki büyük sorunla karşılaşılmıştır. Bu sorunlar ozon tabakasının delinmesi diğeri de küresel ısınmadır.

Ozon tabakası güneşten gelen UV (ultraviyole) gibi zararlı ışınları engelleyen atmosferin üstünde bulunan katmana verilen isimdir. Atmosferin zarar görmemesi önemlidir çünkü güneşten gelen zararlı ışınları süzmektedir. Tarım ilaçları, soğutucular, deodorantlar, parfümler ve yangın söndürme cihazları ile havaya salınan kimyasallar neticesinde Ozon tabakası zarar görüp incelmektedir. Ozon tabakasının zarar görmesi yeryüzünün ve üzerinde yaşayan canlıların güneşin zararlı ışınlarına maruz kalmasına neden olur. Böylelikle dünyadaki canlı hayatı tehlikeye girer. Son otuz yılda ozon

---

[18] Clive Ponting, Dünyanın Yeşil Tarihi, s. 455.

tabakasının incelmesi bir sorunken bazı gazların kullanımının durdurulmasıyla bu sorun ortadan kalktığı araştırmalarla ortaya konmuştur.[19]

Dünyanın ve üzerindeki yaşamın şimdiye kadar karşılaştığı en ciddi sorun ise küresel ısınmadır. Küresel ısınma, karbondioksit gibi sera gazlarının miktarının atmosferde artması sonucu dünyanın sıcaklık dengesinin bozulmasına verilen isimdir. Küresel ısınma, iklim değişikliği ve iklim krizi şeklinde de adlandırılmaktadır. 1750'li yıllarda başlayan sanayi devrimi sonrası, atmosferdeki sera gazlarının oranı artmaya başlamıştır. Ayrıca havayı temizleyen tropikal ormanların yok edilmesi ile atmosferdeki karbondioksit miktarı ciddi boyutlara ulaşmıştır. Atmosferde artan bu gazlar sayesinde dünyadaki hava sıcaklığı dengesi bozulmuş, küresel ortalama sıcaklık değerleri günden güne artmıştır.[20] Sıcaklıklardaki bu artış, buzulların erimesine, tropik hastalıkların artmasına, çölleşmeye, seller ve şiddetli kasırgalar şeklinde kendini gösteren dengesiz hava olaylarının artmasına sebep olmakta, kısacası dünya üzerindeki ekolojik denge giderek kaybolmaktadır.

Görüldüğü üzere bugün karşımıza çıkan çevre sorunlarının kökleri insanlık tarihi kadar eskidir. Ancak son iki yüzyıllık dönemde sanayideki büyüme, nüfus ve tüketimdeki hızlı artış doğal kaynaklar ve tarım üzerindeki baskıyı artırmış, böylece çevrenin kirlenmesi hiç olmadığı kadar hızlanmıştır. Çevresel sorunların artık küresel bir sorun olup tüm insanlığı etkileyecek düzeye ulaştığı fark edilip bu yönde çalışmaların daha ciddi bir şekilde ele almak gerektiği kanaati yaygınlaşmıştır. Bu krizi çözmek için çevre farklı disiplinler tarafından çok boyutlu olarak ele alınmalıdır. Sorunun kaynağı olan

---

[19] Bkz, http://climatechange.boun.edu.tr/ozon-tabakasi/ Erişim Tarihi: 10/01/2021.

[20] Bkz, https://www.wwf.org.tr/ne_yapiyoruz/iklim_degisikligi_ve_enerji/iklim_degisikligi/, Erişim Tarihi: 10/01/2021.

insan çözümün de bir parçası olarak çevreye olan bakış açısını etkileyen faktörleri incelemelidir.

1.2.2. Çevre Sorunlarının Tarihsel, Toplumsal ve Düşünsel Arka Planı

Dünya günümüzde küresel ısınma, ozon tabakasındaki delik, asit yağmurları ve tropikal ormanların yok olması gibi çağdaş çevre sorunlarıyla karşı karşıyadır. Çevresel sorunların son yüzyılda ortaya çıkan yeni boyutları, dünyayı ve içindeki canlı yaşamını tehdit eden düzeye ulaşmıştır. Sorunlar büyük ölçüde fiziksel yani çevresel gibi görünse de nedenleri ve çözümlerinin aslında insanların tutumlarında, değerlerinde ve beklentilerinde yattığı kanaati yaygınlaşmıştır.

İnsanlara çevreyi ve doğal kaynakları kendi amaçları için kullanma konusunda daha fazla olanak sağlayan teknolojideki gelişmeler (özellikle Sanayi Devrimi'nden itibaren); birçok ülkede nüfus yoğunluğunun dolayısıyla da doğal kaynakların kullanımının önemli bir artış göstermesi çevre sorunlarının ilk bakışta görülen başlıca nedenleri olarak düşünülmüştür. Buna göre nüfus artışı insanları kitlesel çözümler aramaya yöneltmiştir. Böylelikle bilim ve teknoloji hızla büyümüş ve endüstri gelişmiştir bu da çevresel sorunları doğurmuştur. Böyle bir çözümlemede çevre sorunlarının kökeninde politik, etik ve felsefi nedenler aranmaz.

Ancak mevcut çevresel kirlenmenin her geçen gün artmasıyla artık bu durumun sorunun ötesinde kriz haline dönüşmesi bilim insanlarını farklı düşünmeye sevk etmiştir. Çevresel yıkımın büyüklüğü ve salınan endüstriyel, tarımsal ve evsel atıkların hacmi dünyanın kendi kendini iyileştirebilme ve kendini yenileme kapasitesinin çok ötesinde olmuştur. Bu durum krizin nedenlerini, insanın tabiatla ilişkisini belirleyen faktörleri araştırmaya yönlendirmiştir. Söz konusu çevresel krizin üstesinden gelmek için, her şeyden önce insanları doymak bilmez bir şekilde acımasızca tabiatı sömürmeye iten faktörlerin, tarihsel, toplumsal ve düşünsel arka planını ortaya çıkarmak gerekmiştir.

Son döneme ait yaygın kanaate göre tabiattaki kirlenme, insanların düşünsel ve kültürel kirlenmesinin bir neticesidir. İnsanları ve çevreyi sömüren endüstriyel ve tarımsal uygulamalar, modern toplumun merkezinde yer alan görüşler tarafından da desteklenmektedir. Bu görüşler, dünyanın kaynaklarına yönelik talebi körükler ve sömürü ve yıkım döngüsünü yönlendirir. Modernitenin çoklu krizlerini inceleyen birçok kitap kaleme alan meşhur Amerikalı yazar Charlene Spretnak, Resurgence of the Real adlı kitabında bu görüşlerin bir kısmına dikkat çekmektedir:[21]

- Homo Economicus: Ekonomik refahın birincil olduğu ve diğer tüm alanlarda refahı getireceğine olan inançtır. Batılı hükümetlerin, iş dünyasının liderlerinin ve dünyanın baskın finans kurumlarının (Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu) yanı sıra Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Örgütü ve G7/G8'in mevcut neo-liberal gündemi, bu egemenliği yansıtmaktadır.
- İlerlemecilik: İnsanlığın durumunun bolluk yoluyla kademeli olarak iyileşeceğine dair inançtır. Bu inanca, teknolojinin tüm insan sorunlarını çözeceğine dair sorgusuz sualsiz bir güven de dahildir. Sonuç olarak, ekonomik büyümeye olan inanç ve teknolojik yeniliğe olan inanç, ilerlemenin sonsuza kadar devam edeceğine dair kör bir inancı beslemek için birleşmektedir.
- Sanayicilik: Kitlesel üretimin ve rasyonel olarak tasarlanmış kurum ve programların insan toplumunu mükemmelleştirmenin ve insan tüketimini sürdürmek için gereken bolluğu elde etmenin en iyi yolu olduğu görüşüdür.
- Tüketicilik: Refahın bolluk ve tüketim yoluyla elde edilebileceğine olan inançtır. Tüketicilik, Batı toplumlarında reklamcılığın sorgusuz sualsiz kabulü ve alışverişe atfedilen neredeyse dini bağlılıktır.

---

[21] Charlene Spretnak, The Resurgence of the Real, Routledge, New York 1999, s. 219-220.

Amansız bir çevresel yıkıma sebep olan insan davranışının şekillenmesinde etkili olan faktörler konusuna ilk olarak dikkat çeken Lynn White "Ekolojik Krizimizin Tarihsel Kökleri" başlıklı makalesinde, önemli bir gözlemde bulunur. O "İnsanların çevrelerine davranışları, çevre hakkında ne düşündüklerine bağlıdır" diyerek bu konu üzerine dikkatleri toplamıştır. İnsanoğluna tabiatı neredeyse tamamen araçsal, faydacı, öznel, pragmatik ve insan-merkezli amaçlarla kontrol etme yetkisi veren tutumları etkileyen unsurlar ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda Lynn White aynı makalede çevresel kirlilikte batının dinsel geleneğini sorumlu tutmuştur. Makalesinde White insanın tabiattan üstün olduğu anlayışına yönlendirdiğini iddia ettiği Kitab-ı Mukaddes ifadelerine yer vermiştir. Ona göre Kitab-ı Mukaddes'te insanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığının belirtilmesi, insana yeryüzündeki canlılara hakim olmasının emredilmesi, insanın yeryüzünde çoğalıp tabiata boyun eğdirmesinin istenmesi[22] ve ilk insana tabiattaki varlıkların isimlerini koyma yetisi vererek ona üstünlük atfedilmesi insanın kendisini tabiattan üstün görmesine neden olmuştur. White'a göre Kitab-ı Mukaddes insan-merkezli doğal çevre algısına zemin hazırlamıştır. Böylece Hıristiyanlık insan ve tabiat arasını açarak, düalist bir anlayış getirmiştir. Tabiatın insanın arzularına yönelik sömürülmesinin Tanrı'nın bir buyruğu olduğu düşünülmüştür. White'a göre Hıristiyanlık geleneğine yerleşen bu anlayış, tabiata zarar veren çağdaş bilimsel ve teknolojik yaklaşımları da etkilemiştir.[23]

Batı teolojisi ve felsefesinde tabiatın ahlaki konumuna ilgisizliğin işaretlerini Aristoteles'ten St. Augustinus'a kadar götürenler olmuştur. Aristoteles'e göre, bitkiler ve hayvanlar insanlar için vardır. İnsan uğruna var olan hayvanlardan evcil olanlar gücünden

---

[22] Yaratılış 1: 24-28; Mezmurlar 8:6-8; Mezmurlar 115:16.

[23] Lynn White, The Historical Roots of Our Ecological Crissis, Science 155, Washington DC 1967, s.1204-1206.

yararlanmak ve etinden faydalanmak için, vahşi olanlar ise derisinden giysi ve bazı aletlerin yapımı içindir. Bu görüş Orta Çağ Avrupası'na yerleşmiş zamanla da kemikleşerek insan ve insanın bu dünyadaki konumu anlayışının şekillenmesinde bir temel oluşturmuştur.[24] Kendisine ruh verilmiş ve ölümden sonra da yaşamına devam edebilecek bir varlık olarak insan diğer varlıklardan üstün görülmüştür. Bu görüşle aynı doğrultuda Thomas Aquinas "İnsanın dünyadaki her şeyin kralı olduğu ve gökyüzündeki Tanrı'yla birlikte dünyaya hükmettiği"[25] görüşünü ifade etmiştir. Akıl sahibi olan insanlar, hiyerarşik düzende canlıların en üstünde yer alır, diğer canlıları yönetme yetkisine sahiptir, zaten hayvanları evcilleştirebilmesi bunun en açık göstergesidir. İnsanların vahşi tabiata müdahale ederek, tabiatı evcilleştirmesi Tanrı'nın ilahi planının bir parçasıdır. Bu bakımdan vahşi hayvanları da öldürmenin bir günahı yoktur. Aquinas'ın görüşüne göre neticede Tanrı hayvanları insanların kullanımı için yaratmıştır.

XVI. yüzyıldaki Hıristiyan reformasyonundan sonra da bu düşüncelerde önemli bir değişiklik meydana gelmemiştir. Aksine insanın merkezde olduğu ve diğer canlıların değerinin insana hizmet ettiği ölçüde var olduğu anlayış giderek daha da güçlenmiş, modern düşünce biçiminin temelini oluşturmuştur.

Modern bilim tabiatı algılama ve onunla kurulan ilişkiye yeni bir boyut katmıştır. Modern bilim tabiatı araştırma ve öğrenme gibi makul amaçların dışına çıkıp tabiatı kontrol etme ve çıkarları doğrultusunda kullanma yoluna gitmiştir. Modern bilim, geleneksel öğretilerin tabiata atfettiği canlılık, ruh ve gizemden sıyırarak, tabiatı matematiksel bir bütün olarak görür. Tabiat matematiksel bir kavrayıştan başka bir şey

---

[24] Hakan Olgun, "Yahudi-Hıristiyan Gelenekten Moderniteye Çevre Sorunu", Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu, İstanbul 2008, s.64.

[25] Hakan Olgun, "Yahudi-Hıristiyan gelenekten Moderniteye Çevre Sorunu", s.65.

değildir. Tabiatın matematiksel bir kavrayışa dönüşmesinde en etkili filozoflardan biri Nickolas Kopernikos'tur.

Kopernikos'un (1473-1543), geliştirdiği güneş merkezli evren sistemi, astronomi alanında Orta Çağ'da egemen olan evren anlayışını sarsan bir gelişmedir. Kopernikos'un kuramıyla yer ve onun üstündeki insan, evrendeki merkezi konumunu ve ayrıcalıklı yerini yitirmiş, uzayın sonsuz boşluğunda gezinip duran diğer gezegenler gibi bir gezegende yaşayan bir varlık haline gelmiştir. İnsan, merkez duygusunu yitirmiş ve önemsiz, hiç de özel olmayan bir varlık haline gelmiştir.[26]

Modern dünyada tabiata olan bakışı etkileyen önemli bir diğer gelişme Galilo ve Newton tarafından geliştirilen matematiksel fiziktir. Bu fiziğin evren anlayışından modern tabiat anlayışı etkilenmiştir. Matematiksel fiziğe göre evren atomların hareketlerinden oluşan bir makinedir. Tabiat matematiksel bir dille yazılmıştır. Hareket, konum, şekil gibi nitelikler matematiksel bir dille ifade edilebilen birincil nitelikler; ses, sıcaklık, tat gibi nitelikler ise kişisel tecrübeye dayanan öznel, ikincil niteliklerdir. Gerçek dünyada ikincil nitelikler bulunmazlar. Onlar insanların tabiata yönelik tecrübe ettikleri niteliklerdir.[27] Bu birincil ve ikincil nitelikler ayrımı, "gerçek dünya" ile "görünen dünya" arasında keskin bir çizgi çizer. Tabiat, öznellikten, insani özelliklerden tamamen arınmış olarak görünür. İnsani duyguların tabiatta karşılığı yoktur, tabiat duygulara ilgisiz, müziğe sağır bir şekilde kendi yasalarına göre işleyişini sürdüren ruhsuz bir makinedir. Bu noktada tabiat ile insan kesin çizgilerle birbirinden ayrılır.[28]

Modern dönemde makine olarak görülen tabiatın işleyişi keşfedilmiş, artık mesele bu işleyişi insanlık yararına kullanmaya kalmıştır. Bu noktada insanlığın tabiat üzerinde

---

[26] Hasan Ünder, Çevre Felsefesi, s.38.

[27] Hasan Ünder, Çevre Felsefesi, s.39.

[28] Hasan Ünder, Çevre Felsefesi, s.39-40.

kullandığı teknik ve beceri, büyük çevresel dönüşümlere yol açan teknolojiyi doğuracaktır. Rüzgar gücünden değirmenler, buhar gücünden trenler, daha sonraları da elektrik gücünden fabrikalar kurulmuş, insan tabiata hükmetmek için ihtiyacı olan enerjiyi yine tabiattan elde etmiştir. Modern teknoloji insanın ölçütü olmuştur. İnsan kendisi bile ölçüt olmaktan çıkmış artık ürettiği makina kendisinin ölçütü olmuştur.[29]

XVII. yüzyılın ortalarına doğru tabiat bilimlerindeki gelişmeler, tabiat üzerindeki düşünceleri de etkilemiştir. Metafizik anlamlarından tamamen sıyrılan tabiat rasyonalist, laik, mekanik ve teknolojik anlamlara sahip olmuştur. Francis Bacon (1561-1626) bu dönemin önemli temsilcisidir. Bacon'ın amacı bilimsel ve deneysel yöntemle tabiatı açıklamak olmuştur. Fakat Bacon'a göre bilginin tek başına bir anlamı yoktur. Bilginin sağladığı yarar ve güç önemlidir. Ona göre:

> "Bilgi kuvvettir. Tabiat karşısında güçlü olabilmek, ona boyun eğdirip onun üstünde insanın egemenliğini kurabilmek için bilim gereklidir. Ona göre bilgi fayda sağlamalı ve eyleme hizmet etmelidir."[30]

Modern dünya görüşünün çevreye sahip olduğu bakış birçok öğesini Descartes'tan almıştır. Descartes, modern felsefenin de kurucusu sayılmıştır. Ekolojik krizin felsefik temelleri üzerine bir kitap yazan araştırmacı Joshtrom Isaac Kureethadam[31], mevcut çevresel bozulmanın kavramsal kaynaklarının izini modernitenin dünya görüşü içinde yani bu görüşün temellerini atan Descartes'ta bulmaktadır.

---

[29] Pelin Tekinalp, Çevre Sorunlarının Batı düşüncesindeki Kökleri, İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Avrupa Birliği Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s.51.

[30] Hasan Ünder, Çevre Felsefesi, s.40-41.

[31] Vatikan Roma Papalık yönetiminin "Creation and Ecology" bölümünün direktörüdür. Kendisi ayrıca Roma'daki Salesian Pontifical Üniversitesi'nde Bilim Felsefesi Kürsüsü ve Sosyal ve Siyasal Bilimler Enstitüsü Direktörüdür. 2011'den beri Akademik Ziyaretçi olduğu Oxford Üniversitesi'nde Araştırma Görevlisidir.

Kureethadam’a göre, modern düşünce biçiminin en belirgin yönü tabiatın ekonomik açıdan insan için bir hammadde kaynağı oluşudur. İnsan kendi ihtiyaçları doğrultusunda tabiatı dilediği gibi kullanabilmelidir. Tabiat canlı bir varlık değil atomlardan oluşan ruhsuz bir yığındır. Tabiatın kendi başına içsel bir değeri olmayıp, insanın ondan faydalanabildiği ölçüde değeri vardır. İnsan merkezde olup tabiattan üstün konumdadır ve tabiata hakimdir. Modernitenin bu düşünceleri insan ile tabiat arasında yıllardan beri süregelen ilişkiyi bozmuş, tabiatı sömürüye açık hale getirmiştir. Kureethadam’a göre modern düşüncenin oluşmasında René Descartes'ın rolü büyüktür. Kureethadam, mevcut ekolojik krizin temellerinin, modern dünya görüşünü şekillendiren Descartes'ın üç fikrine kadar geri götürülebileceğini savunmaktadır:

1. abartılı insan-merkezlilik (ve erkek merkezlilik);
2. mekanik doğal dünya anlayışı; ve
3. insan ve çevre arasındaki metafizik ikilik.

Kureethadam’ın Ekolojik Krizin Felsefi Kökenleri kitabına göre Descartes, kartezyen düalizmi olarak adlandırılan, özelde insanın ve genelde dünyanın, birbirinden tamamen farklı hatta birbirine taban tabana zıt olan iki ayrı tözden oluştuğu anlayışını öne sürmüştür. Yani fiziksel varlıkların tamamen mekanik özelliklere sahip olduğunu ve fiziksel dünyanın hareketsiz ve herhangi bir amaçtan yoksun olduğunu savunmuştur. Descartes’e göre bırakın tabiatı hayvanların bile bir bilinci ve canı yoktur. Hayvanlar hareket eden bir makinadır. Hayvanlar acı duymazlar, haz almazlar. Hayvanların can çekişirken çıkardığı ses bir makinanın bozulurken yaptığı gürültü ile aynıdır. Bu nedenle hayvanlar üzerinde insanın manevi bir sorumluluğu yoktur. Sadece

insanlar rasyonel ve entelektüel özelliklere sahiptir. Dolayısıyla Kartezyen düalizm, insanı tabiatın geri kalanından yabancılaştıran metafizik bir karaktere sahip olmuştur.[32] Descartes tabiata ilişkin bilimsel bilgiyi, tabiatı kontrol etmek ve ondan yararlanmak için bir araç olarak görür. Metot Üzerine Konuşma adlı kitabında şöyle der:

> "Fizik üzerine bazı genel fikirler bana hayatta çok faydalı bilgilere ulaşmanın mümkün olduğunu ve okullarda okutulan teorik felsefe yerine bir pratiği bulunabileceğini, onunla da ateş, su, hava, yıldızlar, gökler ve bizi çevreleyen bütün cisimlerin kuvvet ve tesirlerini açıkça bilerek, onları elverişli oldukları işlerde kullanabileceğimizi böylece tabiatın hakim ve sahipleri olabileceğimizi göstermiştir."[33]

Kendisinin de ifade ettiği gibi Descartes'a göre tabiat egemenlik altına alınması ve hakim olunması gereken bir olgudur. Tabiat, bir makina gibidir.

Genellikle aydınlanma çağı olarak adlandırılan XVIII. yüzyılda ise dine karşı düşmanca bir tavır gelişmiş laik bakış açısı egemen olmuştur. Bu dönemde olaylar açıklanırken Tanrı'ya gereksinim duyulmamıştır. Evrenin Tanrı'yla ilişkisi kopmuştur. Tanrısız evren anlayışından da şu sonuç çıkar ki, eğer Tanrı tabiatın dışındaysa ve sadece onu yarattıysa, tıpkı bir makinenin yaratılacağı gibi, o zaman insanoğlunun tabiatı istismar etmesinin etik olarak kınanabilir olup olmadığıyla ilgilenmesine de gerek yoktur. Zaten bir makina istismar edilmez, yarar sağladığı müddetçe sonuna kadar kullanılmalıdır. XVIII. yüzyılda gelişen bu bilimsel tutum sayesinde, teknoloji gelişti, insanoğlu atalarının hayal bile edemeyeceği ölçüde tabiat üzerinde kontrolü ele

---

[32] Joshtrom Isaac Kureethadam, The Philosophical Roots of the Ecological Crisis. Descartes and the Modern Worldview, Cambridge Scholar Publishing, Uk 2017, s. 243.

[33] Joshtrom Isaac Kureethadam, The Philosophical Roots of the Ecological Crisis. Descartes and the Modern Worldview, s.122.

geçirmesini sağladı. Bu nedenle Yupik Eskimolar (ve diğer yerli halklar) kuşkuyla ve endişeyle teknolojinin merkezi olan Batılılardan "tabiatı değiştiren insanlar" olarak bahsetmişlerdir. Bu dönemde insanoğlunu doğduğu çevreden koparan, onun tabiatı aşağılayıp sömürmesine izin veren bazı söylemler insanların zihninde meşru hale gelmiştir. Tabiat üzerinde hakimiyet kurma, antroposentrizm yani insanın merkezde olduğu anlayış, önem açısından insanın tabiatın üstüne yerleştiren metafizik düalizm, teknoloji aracılığıyla tabiat üzerindeki kontrolün ele geçirilmesi ve tabiatın insanlığın yararına kaynaklara indirgenmesi, tabiatın bir makine olarak kavramsallaştırılması, tabiatın, doğası gereği değerli olmaktan ziyade araçsal olarak değerli görülmesi gibi temalar ekolojik krize yönelik yolculuk hakkında birçok şey ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak çağdaş ekolojik krizin gerçek temel nedenlerine ulaşmak için, genellikle mevcut çevresel bozulmanın gerçek nedenleri olarak lanse edilen bazı görünür nedenlerin ötesine geçmek gerekmektedir. Çeşitli çevresel göstergelere göre günümüzde büyük ölçekli insan uygulamaları tarafından yönlendirilen bir ekolojik kriz olduğu aşikardır. Çevreyi tahrip eden bu insan uygulamalarının arka planında ona eşlik eden daha temel nedenlerin nihayetinde felsefi ve düşünsel olduğu, ayrıca bu temel nedenlerin insanlık tarihinin herhangi bir döneminde değil de modernitede bulunduğunu belirten bilimsel görüşler azımsanmayacak kadar çoktur. Modern bilim, mekanik, insan ve tabiat arasındaki bir mücadele perspektifinde konumlanmıştır. Bu mücadelenin bir sonucu olan tabiattaki kirlenme, kültürdeki kirlenmenin bir sonucu ve uzantısından başka bir şey değildir. Bu dönemde varlık anlayışı değişmiş, teoloji destekli kozmoloji yıkılarak mekanik bir evren anlayışı yerleşmiştir. Bunun neticesinde insan, toplum ve etik gibi temel kavramlardaki dönüşümler tabiata karşı insan tutumunu saldırganlaştırmıştır.

1.3. ÇEVRE AHLAKI

Çevre ahlakı, çok genel terimlerle doğal dünyadaki insan muamelesine ve davranışına rehberlik eden değer sistemlerini ifade etme, sistemleştirme ve savunma çabaları olarak tanımlanabilir.[34] Felsefi ve dini çevre ahlakı bağlamında insanın tabiata veya "diğer türlere" karşı yükümlülükleri üzerine düşünme süreci uzun bir tarihe sahiptir. Tarih boyunca pek çok filozof bu konuda yazmış olsa da çevre ahlakı ancak 1970'lerde bir felsefi disipline dönüşmüştür. Bunun sebebi 1960'larda teknolojinin, sanayinin, ekonomik genişlemenin ve nüfus artışının çevre üzerindeki etkileri konusunda artan farkındalıktan kaynaklanmaktadır. Böyle bir farkındalığa, o dönemde yayınlanan iki önemli kitap sebep olmuştur. Birincisi, "Silent Spring"[35] isimli Rachel Carson tarafından yazılan ve 1962 yılında yayınlanan kitaptır. Bu kitap DDT kullanımının yaban hayatı, hayvanlar hatta insanlara zarar verdiği konusunda uyarılar içermektedir. Paul Ehrlich'in 1968 tarihli "The Population Bomb"[36] adlı kitabı da benzer bir öneme sahiptir. Çevre sorunları ile hızla artan insan nüfusu arasındaki ilişkiye vurgu yaparak kitleleri uyarmıştır. Çevre ahlakının görevi, bu tür endişeler karşısında insanın ahlaki yükümlülüklerini özetlemektir.[37]

Özetle, çevre ahlakının ele alması gereken iki temel soru vardır: İnsanların çevre ile ilgili görevleri nelerdir ve neden? İkinci soru ise neden onlara sahip olduğumuzdur. Örneğin, bugünün dünyasında yaşayan insanlar için, gelecekteki insanlar için veya herhangi bir insani yarardan bağımsız olarak çevrenin içindeki varlıklar adına çevresel yükümlülüklerimiz var mıdır? Görüleceği gibi, oldukça farklı bir çevre ahlakının ortaya

---

[34] Bron Tylor, "Environmental Ethics", (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005, s.597.

[35] Rachel Carson, Silent Spring, Houghton Mifflin Company, Boston 1962.

[36] Paul Ehrlich, The Population Bomb, Sierra Club, California 1968.

[37] Alasdair Cochrane, "Environmental Ethics", The Internet Encyclopedia of Philosophy, 2007, http://www.iep.utm.edu/envi-eth/, Erişim Tarihi: 14/10/2022.

çıkmasına neden olan bu temel soruya farklı filozoflar oldukça farklı cevaplar vermişlerdir. Çevre ahlakı ile ilgili olarak "insan-tabiat ilişkilerini ahlaki çerçevede" açıklayan birçok tanım yapılmıştır. Bu tanımların ortak özelliği ahlaka vurgu yapmalarıdır.

Ahlakın bir bilim olarak ilk defa ortaya çıktığı kabul edilen antik Yunan'a bakıldığında Aristo'nun görüşleriyle karşılaşmaktayız. Aristo'nun bu tanımı çevre ahlakı açısından çok önemlidir. Çünkü Aristocu bilim iki bin yıl kadar bilim dünyasında etkili olmuştur. Aristo'ya göre hayvanlarla insanları birbirinden ayıran en önemli unsur akıldır. Bu nedenle hayvanlar insanların giyim ve beslenme ihtiyaçlarını karşılayan hayatın birer aksesuarı gibidirler. İnsanı varlıkların en üstünü olarak gören ahlaki anlayış klasik çağdan sonra da batı düşünce geleneğinde hakim görüş olmuştur. Hıristiyanlık, ahlakın temel amacının insan olduğunu çünkü insanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığını vurgulamıştır. Yani klasik Yunan ahlak anlayışı ve Hıristiyanlığın bazı görüşleri tabiata hükmedici bakış açılarına temel olarak gösterilmiştir.[38]

Çevre ahlakında sorumluluğu ve bu sorumluluğun gerekliliği, antroposentrik yani insan-merkezli, ekosentrik yani çevre-merkezli veya canlı-merkezli ahlak anlayışı olarak ayrı dallarda incelenmektedir. İnsanı merkez alan çevre ahlakındaki anlayışı, insanların tabiata yönelik eylemlerinin kısıtlanmaması durumunda kendi sonlarını kendilerinin hazırlayacağı yönündedir. Örneğin, kirlilik insan sağlığını bozmakta, kaynakların tükenmesi yaşam standartlarını tehdit etmekte, iklim değişikliği insanların evlerini riske atmakta, biyolojik çeşitliliğin azalması potansiyel ilaçların kaybına neden olmakta ve vahşi yaşamın yok edilmesi bir huşu ve güzellik kaynağının kaybedilmesi anlamına gelmektedir. Yani tabiatın değeri içsellikten öte araçsaldır. Tabiatın araçsal değerinin vurgulanması, çevrenin insanların çıkarları ve ihtiyaçları tarafından tutsak alındığını

---

[38] İbrahim Özdemir, "Çevre- Ahlak İlişkisi", s.54-58.

göstermektedir. Protagoras'ın ifadesiyle "insan her şeyin ölçüsüdür." Yani insan için iyi olan tabiat için de iyidir.[39]

Çevre-merkezli yani ekosentrik anlayışı insanı merkeze koymayan bir ahlak anlayışını önermektedir. İnsan ve insanın çıkarları değil ekolojik türler açısından dünya yaşamı tümden dikkate alınmaktadır. Biyosferde tüm varlıklar bütüncül anlamda insan ile eşit öneme sahiptir. Diğer varlıklar da insan kadar yaşam hakkına sahiptir ve bu hakları elinden alınmamalıdır. Yani insan olmayan diğer varlıkların insan türünden bağımsız bir içsel değerleri vardır.

Canlı-merkezci ahlak anlayışı çevrenin insan için değil kendisi için var olduğunu öne sürmektedir. İnsanı merkez alan düşüncelerden farklı olarak tabiatta yalnızca insanların değerli ve önemli olduğu düşüncesini reddeder.

Çevre-merkezci ahlak yaklaşımı, insanı ekosistemin bir parçası olarak görmektedir. İnsan-merkezci yaklaşımda sadece insan, canlı-merkezci yaklaşımda sadece canlı varlıklar değerliyken çevre-merkezci yaklaşımda bir bütün olarak çevre değerli olmaktadır. İnsanın çevreyle olan ahlaki ilişkisinin son aşamasıdır.[40] Bu yaklaşımı en iyi temsil eden alt yaklaşımlardan biri Derin Ekolojidir. Çevre-merkezci bir ahlak anlayışına sahip olan Derin Ekoloji'ye göre tabiat bir bütündür. Tabiatta var olan tüm canlı ve cansız varlıkların kendilerine has içsel değerleri vardır. Bu değer tabiatın sadece bir parçası olan insana değil tabiatın bütününe aittir.

İnsan-merkezci, canlı-merkezci ya da çevre-merkezci ahlak dışında yeni ahlaki yaklaşım örnekleri de bulunmaktadır. Bunlar arasında en önemlisi ekofeminizmdir.

---

[39] Mesut Kayaer, "Çevre ve Etik Yaklaşımlar", Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, C:1, S:2, 2013, s. 69.

[40] Birol Ertan, "2000'li Yıllarda Çevre Etiği Yaklaşımları ve Türkiye", Yönetim Bilimleri Dergisi C:2 S:1, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale 2004, s.107.

Ekofeminizm 1974 yılında ortaya çıkan kadınların potansiyeline dikkat çeken bir çevre görüşü sunmaktadır. Ekofeministlere göre, çevre sorunlarının nedeni, erkek-merkezcilik ya da kadın-merkezci olmamaktır. Tabiatın egemenlik altına alınışının temelinde kadınların egemenlik altına alınmasının yattığını savunmaktadır. Bu anlayış çevrenin sağlığı için her iki egemenliğin de ortadan kalkması gerektiğini savunarak erkek-merkezcilik karşıtlığı çerçevesinde insan-merkezciliğe de tavır almaktadır.[41]

Çevre ahlakının din ile yakın bir ilişkisi vardır. 1970'lerde Felsefenin bir alt kolu olarak ortaya çıkan çevre ahlakının ortaya çıkmasında din ve çevreyi konu edinen makalelerin de etkisi olmuştur. Çevre tarihi konusunda önemli katkıları olan bilim adamı Clarence Glacken, 1967 yılında "Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century" (Rhodian Kıyısında İzler: Antik Çağlardan On Sekizinci Yüzyılın Sonuna Kadar Batı Düşüncesinde Tabiat ve Kültür) adlı çalışmasını yayınlamıştır. Bu makale Batı dünyasında din ve tabiat arasındaki karmaşık ve belirsiz ilişkilerin en önemli tarihsel değerlendirmesini yapmıştır. Bu çalışma, 1960'larda ve 1970'lerde Batı kültürünün getirdiği çevresel etkiler ve onun felsefi, dini ve bilimsel temelleri hakkında daha fazla bilimsel araştırma yapılmasına ilham vermiştir. Böylece tabiata olan bu ahlaki ilgi felsefenin dışına da taşmış dini metinler ve geleneklerdeki çevre ahlakına yönelik değerler araştırmalara konu olmaya başlamıştır.

1.4. EKOLOJİ

1.4.1. Ekolojinin Tanımı

Ekoloji terimi Yunanca yaşanan yer, yurt anlamına gelen oikos kelimesi ile bilim anlamına gelen logia kelimesinin birleşiminden meydana gelmiştir. Ekoloji terimi ilk defa

---

[41] Birol Ertan, "2000'li Yıllarda Çevre Etiği Yaklaşımları ve Türkiye", s.109.

Alman zoolog Ernst Haeckel tarafından 1866 yılında canlıların birbiriyle ve çevreleriyle ilişkisini tanımlamak için kullanılmıştır. Ekoloji, canlılar ve canlıların içinde yaşadığı fiziksel ortam arasındaki ilişkinin incelendiği bilim dalıdır. Ekoloji insanlar ile bitkiler, hayvanlar ve canlı cansız dünyadaki tüm varlıklar arasındaki ilişkiyi inceler. Ekoloji ayrıca sağlıklı çevre koşulları ve ekosistemlerin faydaları gibi konularda da bilgi sağlar. Bir ekolojistin birincil amacı, canlıların yaşam süreçleri, yaşam yerleri, birbirleriyle etkileşimleri ve biyolojik çeşitlilikleri hakkındaki anlayışları geliştirmektir.[42]

Ekoloji, günümüzdeki algılanış biçimiyle yeni bir bilim dalıdır. Fakat insanoğlu bugünkü kadar zengin olmasa da çok eski zamanlarda ekolojik anlam taşıyan bilgilere sahiptir. Adı her ne kadar ekoloji olmasa da Çin tıp felsefesinde hava, su, toprak, bitki ve ateş gibi evreni oluşturan unsurlar insan sağlığı ile etkileşim halindeydi. Hipokrat, Aristotales gibi Antik Yunan filozofları da tabiat tarihi üzerine gözlemleri ilk kaydedenler arasındaydı. Evrenin bir bütün olduğunu ve içindekilerin birbiri ile ilişki halinde bulunduğunu söyleyen Aristotales çağdaş ekolojinin temellerini koymuştu. İslam ve Türk kültüründe de alemi bütünsellik fikriyle değerlendiren birçok örnek görmek mümkündür. Örneğin, Yunus Emre:

"Ben bunda seyr ider iken aceb sırra irdüm ahi
Bir siz dahi sizde görün dostu bende gördüm ahi
Ben de bakdum bende gördüm benüm ile ben olanı
Suretüme can vireni kimdüğüni bildüm ahi"

derken de bu dünya insan alem birliğinin kutsal ve Tanrısal bir yönüne işaret etmektedir.[43]

---

[42] Jaboury Ghazoul, Ecology: A Very Short Introduction, Oxford Unıversity Press, Uk 2020, s.17.

[43] Yaşar Fersahoğlu, Dinler ve Çevre, s.20.

Orta Çağ İslam dünyasında ekolojik bilgiler veren, birçok eser yazılmıştır. El Cahız (IX. yüzyıl)'ın tabiatın bir bütün olduğunu savunan eserleri ile özellikle havanın insan yaşamı üzerine etkilerinin üzerinde duran İbn-i Sina (980-1037)'nın eserleri bunlara örnektir.

Ekolojinin kendine özgü birtakım ilkeleri vardır. Buna göre:

- Bütün varlıklarıyla tabiat bir bütündür. İnsanlar, hayvanlar, bitkiler, dağlar, taşlar yani tabiatta bulunan bütün varlıklar bu bütünün parçalarıdır. Dışarıdan bir müdahale yapılmadıkça tabiat kendi düzenini korur. Tabiatın düzenini bozan tek varlık insandır.
- Tabiat sınırlıdır. Tabiattaki hiçbir şey sonsuz ve sınırsız değildir. Bu nedenle hiçbir şeye bitmez, tükenmez gözüyle bakılmamalıdır.
- Tabiatta özdenetim esastır. Tabiatta her organizmanın belli ölçülerde olmak şartıyla kendi kendini tamir etme, denetleme yeteneği vardır. Özdenetimin kaybı bir ekosistem için kıyamet demektir.
- Tabiatta çeşitlilik esastır. Yapılan tahmine göre tabiatta on ile otuz milyon kadar tür ve bu türlerin de kendi içinde alt türleri vardır.
- Tabiatta hiçbir şey yok olmaz. İnsanın tabiata dışarıdan bıraktığı her şey, ekosistemde kaybolmaz, başka bir yerde başka bir şekilde ortaya çıkar. Örneğin, tarım alanlarında kullanılan ilaçlar, bu alanlarla ilişkisi olmayan Antarktika'daki penguenlerin dokularına kadar işlemiştir.
- Tabiatta alınan her şeyin bir bedeli vardır.
- Tabiat reaksiyon gösterir. Etkiye tepki tabiat kanunudur. Bu tepki çeşitli şekillerde ortaya çıkabilir.
- En uygun çözüm tabiattadır. Tabiat kendi kendisinin doktorudur. Dönüşü olmayan bir arıza yoksa kendi kendini tamir eder.[44]

---

[44] Yaşar Fersahoğlu, Dinler ve Çevre, s.29-42.

1.4.2. Ekosistem

"Ekosistem, bir bölgedeki canlılar ile bu canlıların etrafındaki cansız varlıkların birbirleriyle ilişkilerinden meydana gelen, süreklilik arz eden bir ekolojik sistemdir."[45] İnsanlar da dahil olmak üzere, dünyadaki tüm varlıklar birbirine bağımlıdır ve tek başlarına yaşamlarını devam ettiremezler. Ekosistem, bir organizma topluluğu ve onun çevresidir. Ekosistem, ekolojistlerin doğal dünya hakkında bilgi edinmek için, kayaların üzerinde büyüyen yosunlardan, bir balık tankında büyüyen mikroskobik bakterilere, bir çölde bulunan bitki, hayvan ve diğer topluluklar arasındaki karmaşık etkileşimlere kadar birçok farklı büyüklükteki organizmalar ve yaşam alanları arasındaki bu ilişkileri incelemesi sonucu keşfedilir. Ekolojistler bunun için şu gibi sorular sorarlar: Canlı ve cansız varlıklarla organizmalar nasıl etkileşime girerler? Organizmaların bulundukları ortamlarında yaşayabilmek için neye ihtiyaçları vardır? Ekosistemlerdeki değişiklikler, bölgede yaşayan organizmalar arasındaki hastalıklar, sıcaklık artışları ve artan insan faaliyetleri gibi birçok farklı faktörden kaynaklanabilir. Bu değişiklikleri anlamak, ekolojistlerin gelecekteki ekolojik zorlukları tahmin etmelerine ve diğer bilim adamlarını ve politikacıları yerel ekosistemlerinin karşılaştığı zorluklar hakkında bilgilendirmelerine yardımcı olur.[46]

Yeryüzündeki insan faaliyetleri, tüm dünyadaki ekosistemlerin sağlığında önemli bir rol oynamaktadır. Fosil yakıtlardan veya fabrikalardan yayılan kirlilik, bir türün besin kaynağını kirletebilmekte ve potansiyel olarak tüm besin ağını değiştirebilmektedir. Dünyanın bir yerinde yeni bir türün yabancı bir ortama sokulması, yerel yaşam formları üzerinde istenmeyen olumsuz etkiler yaratabilmektedir.

---

[45] Brian D. Fath, "Ecosystem Ecology", Encyclopedia of Ecology, Elsevier, Amsterdam 2008, s.1127.

[46] Brian D. Fath, "Ecosystem Ecology", s.1127.

Bir ekosistemden tek bir türün eklenmesi veya çıkarılması, ister hastalığın yayılmasından isterse aşırı avlanmadan olsun, diğerleri üzerinde domino etkisi yaratarak tüm ekosistem zincirini etkilemektedir. Bu anlamda insan faaliyetlerinin doğal ekosisteme etkisi büyüktür.[47] Örneğin yeni bir yerleşim yerine giden gemilerden karaya kaçan bir iki fare hızla çoğalıp oradaki bitki örtüsünü tek başlarına değiştirebilmektedir. Bitki örtüsünün değişimi de orada yaşayan diğer canlı popülasyonlarını etkileyerek tabiattaki binlerce yıllık kurulu düzeni bozarak doğal bir yıkıma uğratabilmektedir.[48]

---

[47] Dana Kominkova, "Environmental Impact Assessment and Application", Encyclopedia of Ecology, Elsevier, Amsterdam 2008, s.1321.

[48] İnsan faaliyetleri sonucu ekosistem bozulup doğal bir yıkımın oluşmasına Aral gölü çarpıcı bir örnektir. Dünyanın en büyük dördüncü iç denizi olan Aral Gölü bünyesine iki nehrin akmasına karşın buharlaşma düzeyi yüksek olduğu için gölün büyüklüğü değişmemekteydi. Sovyet yetkililer, 1970'li yılların başlarında, son derece olumsuz iklim ve toprak koşullarında pamuk yetiştirmek amacıyla, 7 milyon hektardan fazla bir alanı sulamak için her iki nehrin de yönünü değiştirecek bir projeyi onayladı. Projenin savunucularından Türkmenistan Bilimler Akademisi Başkanı A. Babayev Aral' ın kuruması, bu şekilde kalmasından çok daha yararlı olacağını düşünmüştü. Çünkü O'na göre hem gölün olduğu bölgede verimli topraklar elde edilecek hem de gölün yok olması, bölgenin manzarasını etkilemeyecekti. Nehir sularının yönünün değiştirilmesi nedeniyle Aral'a akan su, normal miktarın yüzde onuna kadar düştü. 1990 yılında Aral iki ayrı göle dönüştü. Aral' ın tuzluluk oranı yüzde 50'den fazla arttı, 35.000 kilometrekareden geniş bir alanda göl tabanı açığa çıktı. Her yıl ortalama Elli gün yaşanan kum fırtınalarında, yılda 100 milyon tondan fazla tuz çevreye savruldu. Eski göl yatağı ve suyla kaplanan civar topraklar, katı tuz bataklıklarından oluşan yeni bir çöl yarattı. Göl küçüldükçe, büyük iklim değişiklikleri açıkça gözlenebilir hale geldi. Artık kışlar daha uzun ve soğuk, yazlar ise 49 dereceyi bulan kuru sıcaktı. 1982'de balıkçılık sektörü çöktü. Göldeki balıkların yanı sıra, çevredeki memeli türlerinin yarısı ve kuşların da dörtte üçü tükendi. İçme suyuna tuz karıştığı ve pamuklara bol miktarda suni gübre ve böcek zehri katıldığı için insan sağlığı da çok olumsuz etkilendi. Ölüm oranı on yıl içinde on beş kat, kanser ve akciğer hastalıkları otuz kat arttı; bugün bölge, eski SSCB'nin en yüksek çocuk ölümü yaşanan yeridir. Aral Gölü' nün durumu, insanların doğal çevreyi istedikleri gibi kullanabilecekleri düşüncesinin sonuçlarını gösteren bir etkili bir örnek olarak karşımızda durmaktadır.

Ekoloji her zaman din ile yakın ilişki içinde olmuştur. Dini anlayışlar, dünya üzerinde süregelen çevresel olayların bir bütünlük ve kutsallık içerdiğini kabul etmişlerdir. Dini sistemler değişerek devam eden canlı yaşamının döngüsünü karmaşık sembollerle veya ritüellerle bütünleştirmeye çalışmışlardır. İnsan yaşamının ekolojik olaylarla kesiştiği noktaları kozmolojik mitler, ritüellerle birleştirmişlerdir. İnsanların, hayvanların ve bitkilerin kendisiyle ve çevreyle ilişkisiyle dinler uyum içinde olmuşlardır. Kutsal metinler ekolojiyle ilişkili cümleler ve öğretici mesajlar içermişlerdir. Dini gelenekler ekolojik politikalara ve etik tartışmalarına entegre edilebilecek hem kavram hem de uygulamalar sunmuşlardır. Örneğin Kur'an'da Tevhid (Allah'ın birliği), Mizan (denge) ve Emanet doğal dünyayla ilgili yorumları yansıtan kavramlardır. Dini inançların incelenmesi, çeşitli kültürlerin ekolojik uygulamalarına ışık tutmaya yardımcı olacaktır.

1.5. EKOTEOLOJİ: ÇEVRE VE DİN İLİŞKİSİ

Dünyada, özellikle son yüzyılda, insan faaliyetlerinin bir sonucu olarak çevre üzerinde geri döndürülemez yönde değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişikliklerin küresel ölçekte yıkıcı etkileri olmuştur. Problemin bu denli büyük olduğunun fark edilmesine rağmen bu konuda ne yapılacağı konusunda fikir birliği henüz sağlanamamıştır. Bilim ve eğitimin kendi başına davranışta gerekli değişiklikleri sağlayamayacağı, siyasi kurumların benzer şekilde zayıf kaldığı ve birçok ekonomik teorinin aktif olarak çevresel yıkımı desteklediği görüşleri araştırmacılar arasında giderek yaygın hale gelmektedir. Bu görüşlere göre, insan etkisinin küresel doğasını ele almak, kozmik ölçekte kavramsallaştıracak kadar büyük bir inanç sistemi

---

Aral Gölü'nü iyileştirme çalışmaları hemen hemen hiç etkili olmamıştır. (Clive Ponting, Dünyanın Yeşil Tarihi, s. 318-320)

gerektirmektedir. Çevre sorunlarına yönelik çözüm bulma çabaları neticesinde ekoteoloji alanı doğmuştur.[49]

1.5.1. Ekoteolojinin Tanımı

Ekoteoloji, çevre problemleri karşısında, din ve tabiat arasındaki karşılıklı ilişkilere odaklanan bir teoloji biçimidir.[50] Ekoteoloji alanına şu iki soru sorularak girilir: Çevre kirliliği insanların dinsel inançlarının bir sonucu mudur? veya tabiatın dengesinin bozulması insanların manevi değerlerinin eksikliğinin bir neticesi midir? Ekoteoloji, (canlıların temel ihtiyaçlarının gelecek nesillere de aktarılabilirliği gibi) ekolojik değerler ile insanın tabiattaki egemenliği arasındaki etkileşimi araştırır.

Çevresel krizin farkındalığı, dünya ile insan ilişkisinin dini boyutuna dair birtakım düşüncelere de yol açmıştır. Bu tür yansıma, ahlak ve kozmoloji alanlarındaki çoğu dini gelenekte güçlü emsallere sahip olması ekoteolojiyi doğurmuştur. Ekoteolojinin sadece din ve tabiat arasındaki ilişkiyi, tabiatın bozulması açısından değil, aynı zamanda genel olarak ekosistemin yönetimi açısından da araştırdığı akılda tutulmalıdır. Spesifik olarak ekoteoloji, yalnızca tabiat ve din arasındaki ilişkide öne çıkan sorunları belirlemez, aynı zamanda olası çözümlerin ana hatlarını çizmeyi de amaçlar. Bu özellikle önemlidir, çünkü ekoteolojinin birçok destekçisi, bilim ve eğitimin mevcut çevresel krizde gerekli olan değişime ilham vermek için yeterli olmadığını iddia etmektedir.[51]

---

[49] Şeyma Kılınç, "Çevresel Krize Teolojik Bir Yanıt: Ekoteoloji", İslami Araştırmalar, 33/3, Ankara 2022, s.751.

[50] Frank K. Flinn, "Ecotheology" Encyclopedia of Catholicism, Facts on File, New York 2007, s.250.

[51] Roger S. Gottlieb, A Greener Faith Religious Environmentalism and Our Planet's Future, Oxford University Press, New York 2006, s.19-20.

Ekoteoloji, dünya dinleri içindeki tabiatla ilgili tutumlar, değerler ve uygulamalarla ilgilenir. Ekoteoloji, sosyal ekoloji, politik ekoloji, kültürel ekoloji, endüstriyel ekoloji ve ekolojik ekonomi gibi sosyal bilimlerden çevre çalışmalarına yönelik diğer yaklaşımlarla diyalog halindedir. Ekoteoloji alanında çalışma yapan din bilginleri ve teologlar, büyüyen çevresel krizin ışığında dini gelenekleri yeniden ele alma ve değerlendirme sürecine girmişlerdir. Tabiata değer vermenin ve tabiatı ahlak sınırları dahilinde kullanmanın yollarına ilişkin manevi değerlere kulak vermek aynı zamanda bilimsel bir perspektiften tabiatın deneysel araştırmasına da tamamlayıcı bir katkı olmuştur. Ekoteoloji alanı, bu doğrultuda çeşitli amaçları hedeflemiştir:

1. Dünya dinlerinin gelenekleri içinde tabiata yönelik teolojik yaklaşımları belirlemek;
2. Batı felsefesinden ortaya çıkan çevre ahlakı alanıyla kesişen dini öğeleri ortaya çıkarmak;
3. Dini çevreciliğin pratikteki uygulamalarını öne çıkarmak;
4. İklim değişikliği, çevresel adalet, gıda güvenliği ve toksitlerin kullanımı gibi belirli konulara yanıt vermek;
5. Tabiatın önemini dile getiren sanatçıların ve tabiat yazarlarının anlayışlarında manevi öğeleri değerlendirmek.
6. Sonuç olarak da böylece ekoteolojinin merceğinden insanları tabiata yönlendirmenin, onlara tabiat-insan birliğini öğretmenin, onları daha derin kozmolojik benliklerine dönüştürmenin bir yolu olarak farkındalık oluşturmak.[52]

Ekoteoloji alanının sorduğu ve cevap bulmaya çalıştığı bazı sorular vardır:

---

[52]Willis Jenkins, "Whose Religion? Which Ecology?", (Ed.) Willis J. Jenkins, Mary Evelyn Tucker.., Routledge Handbook of Religion and Ecology, Routledge, New York 2017, s.22-25.

- Dinler, insan-Dünya ilişkilerinin sinerjik bir çağına liderlik edebilir mi?
- Yoksa dinlerin kendileri, insanın kendini diğer canlılardan ve doğal dünyadan kopardığı dışlayıcı bakış açısının kaynağı mıdır?
- Dinler insan-tabiat ilişkilerine yeni bir bakış açısı geliştirmeye rehberlik edebilir mi? Çeşitli dinlerin, insanların ekolojik olarak sürdürülebilir toplumlar elde etmeleri için yaygın olarak gerekli olduğu düşünülen türde dönüşümler için iç ve dış kaynakları veya engelleri var mı? Eğer olabilirlerse, daha çevreci olan dinlerin teşvik edildiği ve teşvik edilebileceği etkili yollar nelerdir?
- Çeşitli ve birbirinden farklı dinler, insanların çevresel sıkıntılarını ele almak ve anlamlandırmak için mücadele ederken birbirlerini nasıl etkiliyorlar? Çağdaş çevre anlayışları dini nasıl etkiler? Ekolojik anlayışlar mı yoksa dinler mi insan üzerinde daha etkilidir?
- Dini fikirler, üreme ve nüfus artışı ve azalması arasındaki ilişkiler nelerdir? [53]

Netice olarak Dünya dinlerinin, tüm sınırlamalarına rağmen, ekoloji konusunda katkıda bulunacağı yer ekoteoloji alanıdır.

1.5.2. Ekoteolojinin Gelişimi

Ekoteoloji alanı XX. yüzyılın ikinci yarısında doğan bir bilimdir. Bu alanda öncü bir şahsiyet olan Seyyid Hüseyin Nasr çevresel krizin manevi boyutlarına dikkat çeken ilk düşünürler arasındadır. Seyyid Hüseyin Nasr, 1966 yılında Chicago Ünitersitesi'nde verdiği "Modern İnsanın Manevi Krizi" başlıklı bir dizi konferansla, çevresel bozulmayı modern dünyanın manevi ve ahlaki krizleriyle ilişkilendirerek ekoteoloji alanında ilk

---

[53] Mary Evelyn Tucker, John Grim, "The Movement Of Religion And Ecology", s.4, https://fore.yale.edu/files/movement_of_religion_and_ecology.pdf , Erişim Tarihi: 14/11/2021.

farkındalığın oluşmasını sağlamıştır. Onun bu konferansına ait konuşmalarından oluşan "Man and Nature: The Spiritual Crisis in Modern Man (Modern İnsanda Manevi Kriz)" isimli kitap din ve ekoloji alanında öncü ve yenilikçi bir çalışma olmuştur. Kitap, insanların tabiatla olan kopuk ilişkileri nedeniyle, büyük tehlike altında olduklarını söylemektedir. Nasr hem Avrupa hem de Asya'nın dini ve kültürel geleneklerinin yanı sıra tarih ve felsefeden elde edilen verilere dayanarak, Batı'da Aristoteles felsefesinin ve modern bilimlerin yükselişinin etkisiyle insan ve tabiat arasındaki uyumun azaldığını savunmaktadır. Doğu geleneklerinde bu tür bir ilişkinin hala var olduğunu, ancak Batı bilimlerinin, laikliğin ve modern bilimsel dünya görüşünün baskısı nedeniyle tehdit altında olduğunu düşünmektedir. Ayrıca, eğer insanlar kendilerini herhangi bir çevresel felaketten kurtarmak istiyorlarsa, tabiatın metafizik önemini yeniden keşfetmeleri gerektiğini iddia etmektedir. Nasr, Hinduizm, Budizm, Taoizm, Konfüçyüsçülük, İslam ve Doğu Hıristiyanlığı gibi Doğu geleneklerinin insan ve tabiat arasındaki ilişkiyi güçlendirebilecek zengin kaynak materyal içerdiğini, çünkü bu geleneklerin doğal dünyanın metafiziksel önemini taşıdığını düşünmektedir. Nasr, Hıristiyanlığın Batılı versiyonunun, bu geleneği kaybettiği için Hıristiyanları Hıristiyanlığın metafizik geleneğini yeniden canlandırmaya çağırmaktadır. Ona göre İslam, Batı geleneğine yardımcı olabilir, çünkü İslam aynı İbrahimi inanç kökünden gelmektedir. Yaptığı çalışmalarla Nasr ekoteoloji alanına teorik ve metodolojik katkılar sunmuştur.[54]

Bununla birlikte, teolojinin modern ekolojik krizle ilişkisi, 1967'de Tarih Profesörü Lynn White'ın "Ekolojik Krizimizin Tarihsel Kökleri" başlıklı makalesinin yayınlanmasının ardından Batı akademisinde yoğun bir tartışma konusu haline gelmiştir.

---

[54] Bkz; Yasin Bostan, "Seyyid Hüseyin Nasr'da Çevre ve Tabiat", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2015.

White, bu çalışmasında, Hıristiyanların tabiat üzerindeki egemenliği modelinin çevresel yıkıma yol açtığına dair bir teori öne sürmüştür. O, modern toplumun doğal kaynakları aşırı derecede kötüye kullanmasının ve bunun sonucunda ortaya çıkan büyük ekolojik sorunlara kayıtsız kalmasının, Hıristiyan geleneğinin modern yaşam üzerindeki etkisinden kaynaklandığını savunmuştur. Hıristiyanlığın tamamen insan-merkezli bir din olduğunu ve bu nedenle insan dışındaki yaratılış üzerine çok az değer verdiğini ve aynı zamanda insanlara tabiata ve sakinlerine hükmetme emri verdiğini iddia etmiştir. White'ın Hıristiyan çevrenin dünya görüşünü eleştirmesinden bu yana, çeşitli mezhepsel oluşumlara mensup Hıristiyan teologlar, geleneklerini savunma görevini üstlenmişlerdir. Bazıları çabalarını Kitab-ı Mukaddes çalışmalarına adamışken, diğerleri geleneğin tarihi boyunca Hıristiyan düşünürlerin yazılarını incelemiş ve Assisili Francis gibi saygı duyulan azizler de ekolojik bilinci vurgulamışlardır. Yine başka bilim adamları, White'ın tarihsel iddialarını eleştirerek, bu iddiaların aksine bu sorunların temeli olarak Hıristiyanlık öncesi Greko-Romen felsefesine işaret etmişlerdir. Birçok Hıristiyan teolog Hıristiyan bir çevre teolojisi geliştirirken, Tevrat'taki Yaratılış bölümünde yer alan ve Tanrı'nın insanlığa bitki ve hayvanlar üzerinde yetki ve hakimiyet veren emrin anlamını, Tanrı'nın insanlığa hem doğal dünyayı kullanma izni hem de ona bakma sorumluluğu verdiği şeklinde yorumlamıştır. Buna göre insan, tabiat ile olan ilişkilerinde Tanrı'nın temsilcisi olarak hareket etmelidir. Dolayısıyla "egemenlik" terimi, insanlara yeryüzünü kötüye kullanma hakkını değil, Tanrı'nın yerine ona hizmet etme ve koruma sorumluluğunu vermektedir.[55]

1973'te Amerikalı teolog Jack Rogers, White'ın makalesinden bu yana ortaya çıkan yaklaşık on iki teoloğun yayınlanmış çalışmalarını incelediği bir makale yayınlamıştır. Rogers'e göre bu teologlar çalışmalarında, Tanrı, insanlar ve tabiat

---

[55] Celia Deane-Drummond, Eco-theology, Saint Mary's Press, London 2008, s.82.

arasındaki ilişkiye ilişkin Kitab-ı Mukaddes'in verilerini değerlendiren uygun bir teolojik model arayışını yansıtmışlardır. Ekolojiyle ilgilenen ilk teologlar tabiat karşısında insanın rolü hakkındaki tartışmalarında, Yaratılış bölümünün ilk kısımlarının yer almaması dikkat çekicidir. İnsan merkezcilik ve tabiat üzerinde hakimiyet konusunda geniş bir söylem yoktur. İsa'nın tabiat özellikle de kuşlar ve çiçekler hakkındaki öğretilerine vurgu yapılmıştır. Daha sonra da Kitab-ı Mukaddes ve Çevre konusunda yaygın bir şekilde tartışmalarda yer alacak olan Nuh ve Tufan konusu da bu dönem ekoteoloji araştırmacılarını ilgilendirmemiştir. Bu dönemdeki eleştiriler Hıristiyanlığın baskın biçimlerinde uhrevi kurtuluşa aşırı vurgu yapılması konusunda toplanmıştır. Hemen hemen ilk ekoteologların tümü tarafından da kurtuluş kavramı tüm yaratılmışlar dahil edilerek açıklanmıştır. Ancak bu dönem ekoteoloji çalışmalarının hayvan hakları konusuna odaklanmadıkları görülmüştür.[56]

XX. yüzyılın ortalarındaki ilk ekoteolojik metinler, yaratılış ve yaratılışın bütünlüğü için insanın sorumluluğuyla ilgili Hıristiyan öğretilerine odaklanmıştır. Onlar dindar Hıristiyanların dini gelenek ve ekolojik duyarlılıklar arasında bir seçim yapmak zorunda olmadığını savunmuşlardır. Bu metinler, toplumsal zihniyeti etkilemesi bakımından, Hıristiyanların hem bir Hıristiyan hem de bir çevreci olarak yaşamalarına olanak sağlamıştır. Ortaya çıkan yeni ekolojik bilinçle uyumlu dini anlamlar, değerler ve uygulamalara dikkat çekmişlerdir.[57] İlk çalışmalarda genel olarak tabiata hakimiyet ekoteolojisi, eko-adalet unsurları, tabiattaki manevi değerlere vurgu, tabiatın içsel değeri

---

[56] Panu Pihkala, "Rediscovery of Early Twentieth-Century Ecotheology", Open Theology, De Gruyter Open Access, 2016:2, s.280.

[57] Anne Marie Dalton, Henry C. Simmons, Ecotheology and The Practice of Hope, Suny Press, New York 2010, s.39.

ve ekolojik öznellik gibi çok sayıda tema öne çıkmaktadır. İlk ekoteoloji alanındaki çalışmaların diğer çevrecilik türlerinin gelişmesinde de önemli katkıları olmuştur.[58]

Ekoteoloji alanının doğmasına katkıda bulunan teologlardan biri de Amerikalı bir Lutheran olan Joseph Sittler'dir. Joseph Sittler 1960'larda çevrecilik çağının başlamasından çok önce Hıristiyan teolojisi çerçevesinde çevresel kaygılarını açıklamıştır. Doğal dünyaya ve sanata ilgi gösteren bir teolog olarak tanınan Sittler, 1954 yılında yayınlanan makalesi "A Theology for Earth" ile çevresel konuları ele almaya başlamıştır. Tabiata bir kardeş statüsü[59] vererek, insanlar ile tabiat arasında karşılıklı bağımlılığı vurgulayan ilk kişilerden olmuştur.[60]

Joseph Sittler, 1963'te yayınlanan The Care of the Earth'te, Kitab-ı Mukaddes'ten ve Thomas Aquinas'ın teolojisinden yola çıkarak, tabiattan zevk almak ve tabiatı kullanmak arasındaki ayrımın izini sürmektedir. O, bu sayede tabiatın gizemi ve tabiatın bütünlüğü duygusunu uyandırmayı hedeflemektedir. Sittler, Nature and Grace adlı eserinde ise, modern teoloji tarafından kaybedildiği iddia edilen tabiatın teolojik anlamını daha kapsamlı bir şekilde yeniden inşa etmeye çalışmıştır.[61] Sittler'in eserleri o dönemde geniş bir dinleyici kitlesine sahip olmamıştır. Çünkü, onun ilk yayınları ekolojik krize yönelik farkındalığın yaygınlaşmasından önceki döneme denk gelmiştir. Ancak ekolojik teolojinin gelişmesiyle Sittler'in eserlerine olan ilgi artmıştır.[62]

---

[58] Panu Pihkala, "Rediscovery of Early Twentieth-Century Ecotheology", s.279.

[59] Tabiatı kardeşi olarak ilk ifade eden kişi Assisili Francis'tir. Bu konu ile ilgili bilgi ayrı bir başlıkta verilecektir.

[60] Bkz; Panu Pihkala, "Joseph Sittler and Early Ecotheology", Doktora Tezi, University of Helsinki, Faculty of Theology, Systemaattinen Teologia, Ekumeniikka, Finland 2014.

[61] Anne Marie Dalton, Henry C. Simmons, Ecotheology and Practice of Hope, s.42.

[62] Anne Marie Dalton, Henry C. Simmons, Ecotheology and Practice of Hope, s.43.

Amerikalı bir Dinler Tarihçisi olan Thomas Berry XX. yüzyılın ekoteolojisine katkı sağlayan önemli düşünürlerden biridir. Çağın ekolojik ve sosyal sorunlarına cevap verebilmek için insanlığın dünya ile ilişkisine daha geniş bir perspektiften bakmıştır. Berry'nin ekolojik krize verdiği ilk tepkiler 1970'lerin başında ortaya çıkmıştır. O, insanın tabiata yabancılaşması ve insanlığın ilerlemesiyle dinin ilişkisi gibi konuları dinler arası bağlamda ele almıştır. Konuyla ilgili ilk özgün makalesi, ilk kez 1970'te yayınlanan “The New Story” (Yeni Hikaye) dir. Bu denemede Berry, modern Batı’daki insan-çevre ilişkisini eleştirmiş, doğal yaşamın yok edilmesinde Hıristiyan geleneğinin oynadığı rolü vurgulamıştır. Ekolojik krizin, öncelikle teknolojiyle çözülemeyecek kültürel ve dini bir kriz olduğunu iddia etmiştir. O, insanın evrendeki yerini anlamasının yeni bir yolunun günümüzde en çok ihtiyaç duyulan şey olduğunu belirtmiştir. Ona göre, bir insan olarak kim olduğumuza, nereye gittiğimize ve yol boyunca ne yapmamız gerektiğine dair kapsamlı bir açıklama, aydınlanmanın başlangıcından bu yana ortadan kaybolmuştur. Bu da modern insanın tabiata yabancılaşmasının ve modern toplumların doğal dünyaya yönelik yıkıcı tutumlarının açıklamasıdır.[63]

Thomas Berry yazılarında[64] Batı geleneği ve tarihsel bilincin gelişimine değinmiştir. O, Batı kültürünün tabiatı hiçe sayan ve hatta tabiata düşman olan kibrini vurgulamıştır. Batı toplumunun çevreyi tahrip eden uygulamalarının temelinde Kitab-ı Mukaddes geleneğinin yattığını düşünen Lynn White ve Arnold Toynbee gibi düşünürlerin yanında yer almıştır. Batı toplumunun kökeninde derin Avrupa-Hıristiyan köklerinin olduğunu savunmuştur. Ona göre din ekolojik sorunun bir parçasıdır ve şimdi

[63] Anne Marie Dalton, Henry C. Simmons, Ecotheology and Practice of Hope, s. 45.

[64] Thomas Berry, The Sacred Universe: Earth, Spirituality, and Religion in the 21st Century, Columbia University Press, New York 2009.

de çözümün bir parçası olmalıdır. Çözüm için ise geleneksel dinlerin önemli bir reforma ihtiyacı vardır.

Berry eserlerinde, doğal dünyadan uzaklaşarak bozulan insan ruhunun seviyesinden, politik, ekonomik, sosyal ve kültürel kurumlar seviyesine kadar, insanların dünya ile yeniden bütünleşmesi çağrısında bulunmuştur. Başka bir deyişle, Berry tarih ve tabiatın yeniden bütünleştirilmesi çağrısında bulunmuştur. Dini terimlerle bu, herhangi bir ruhsal yolculukla ilgili insan açıklamalarına dünyanın dahil edilmesi anlamına gelmektedir. Ona göre manevi yolculuk artık sadece bireysel ruhun içsel yolculuğu değildir, çeşitli dönüşümler yoluyla dünyanın kendisinin yolculuğudur.[65]

2004 yılında yaptığı "Her Varlığın Hakları Vardır" başlıklı bir konuşmada Berry, modern dünyanın yükselişi sürecinde ABD Anayasasını eleştirmiştir. O anayasanın insanlara tanıdığı hakların, tabiatın geri kalanını yok etmekte olduğunu şiddetle savunmuştur. Ona göre bütün varlıklar, var oldukları için belli haklara sahiptirler. Evrendeki yaşam ancak bu haklara riayet edildiği takdirde devam edebilir.[66]

Aydınlanmadan bu yana insan topluluğunun giderek artan nüfusunu kapsayacak şekilde haklarının da kademeli olarak genişletilmesi gibi, Berry de insan haklarının tüm mahlukatın haklarını dikkate alarak yeniden değerlendirilmesine çağrıda bulunmuştur. Berry'nin çalışmaları bilim camiasında ve toplum içinde kapsamlı bir etkisi olmuştur. Toronto İlahiyat Fakültesi'ndeki Din ve Ekoloji kürsüsünün kurulması, Evrenin Öyküsü Merkezi adıyla San Francisco'daki Kaliforniya İntegral Araştırmalar Enstitüsü'ne bağlı bir merkezin oluşması, ekolojik bir merkez olan ve toplumun çevresel kirliliğe karşı farkındalığı için pek çok organizasyon düzenleyen Genesis Çiftliği ve Roma Katolik Rahibeler tarafından oluşturulan Green Sisters birlikteliği, Berry'nin çağrısına cevap

---

[65] Anne Marie Dalton, Henry C. Simmons, Ecotheology and Practice of Hope, s. 46.

[66] Anne Marie Dalton, Henry C. Simmons, Ecotheology and Practice of Hope, s. 47.

niteliğinde olan birkaç örnektir. Berry'nin fikirleri birçok ekoloji ile ilgili kuruma ve organizasyona doğrudan veya dolaylı olarak ilham kaynağı olmuştur.

Feminist teoloji[67] alanına yaptığı katkılarla tanınan Amerikalı feminist bir araştırmacı Rosemary Radford Ruether ekolojik krizin dini köklerini inceleyen bir başka teologdur. Ruether, tabiatın sömürülmesini dini olarak zorunlu kılan öğretilerle, kadınların sömürülmesi arasında nasıl bir bağlantının var olduğunu araştırmıştır. Başka bir deyişle, ekofeminizmin temel tezini yani kadınların egemenliği ile tabiatın egemenliği arasında karşılıklı bir bağlantının olduğunu doğrulamaya çalışmıştır. Tabiat ve kadın egemenliği arasındaki bu karşılıklı bağlantıyı öncelikle Hıristiyanlık perspektifinden analiz etmiştir. Ruether'in ekolojiyi konu edinen ilk makalesi "Yeni bir Kadın, Yeni bir Yeryüzü: Kadın, Ekoloji ve Sosyal Değişim" 1975'te yayınlanmıştır. O ekolojik kriz konusuna kadınların kurtuluşu ekseninde bakan ilk teologlardandır. O, yeryüzünün egemenliğini sınıf egemenliğiyle ilişkilendiren William Leiss'in tezini genişleterek, yeryüzünün egemenliğini cinsiyetçilikle ilişkilendirmiştir. Bununla birlikte, diğer bilim adamları gibi, Lynn White'ın ekolojik krizin kökeniyle ilgili Kitab-ı Mukaddes'e yönelik eleştirisi onu da etkilemiştir. Ruether, insan özgürlüğüne, özellikle de kadınların özgürleşmesine yönelik kaygısını ekolojinin özgürlüğüyle birleştirerek, bu alanda yazan diğer yazarlardan farklılaşmıştır. Toplumun temel değerlerinin ve temel sosyoekonomik ilişkilerinin radikal bir şekilde yeniden şekillendirilmesini tasavvur etmek için kadın hareketinin taleplerini ekolojik hareketin talepleriyle birleştirmenin gerekliliğini savunmuştur. Ekolojik krize yaklaşımı diğer erken dönem ekoteologlarından farklı olsa

---

[67] Feminist teoloji, Hıristiyan teolojisi içerisinde genel olarak Hıristiyan geleneğinin ataerkil geçmişi, doktrinleri ve öğretilerini tarihsel ve toplumsal olarak ötekileştirilmiş kadın bakış açısıyla yeniden yorumlayan bir akademik disiplindir. (Esra Akay Dağ, "Ötekinin Ötekisi: Hristiyan Feminist Dinler Teolojileri", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi C:20, S: 2, Sakarya 2020 ss. 871-902.)

da Ruether, Berry ile birlikte günümüzde çevresel bunalımla can çekişen dünyanın iyileştirilmesi için dinin ve maneviyatın gerekliliğini vurgulamıştır.[68]

Ekolojik krize yönelik çözüm arayışında dini düşüncenin yerini tartışan bir başka öncü teolog John B. Cobb Jr'dir. O'nun 1969'da yayınlanan "Is It Too Late? A Theology of Ecology"[69] (Çok mu geç? Ekolojinin Teolojisi) isimli kitabı ekoteoloji alanındaki ilk tek yazarlı kitaptır. Kitapta, insanlar ve diğer canlılar arasındaki sürekliliği ve karşılıklı bağımlılıklarını kabul eden ekolojik bir dünya görüşünü savunmuştur. Ona göre Hıristiyanlığın insan-merkezli anlayışı tabiatın değersizleştirilmesini ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle Hıristiyanlığın biyolojik bilimlere ilgisini ortaya koyan çalışmalar yapılmalıdır. Cobb, Hıristiyanlığın toplum araştırmaları, fizik ve sosyal bilimler, siyaset gibi tüm alanları içeren çalışmalarının bir bütünlük içinde değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur.[70]

İlk ekoteologların, çevresel krizi okumak ve çözüm için dönüşümü teşvik edecek çözümler üretmeleri toplumların doğru yönde ilerlemesine yardımcı olmuştur. Ekolojik sorunları açıklığa kavuşturmayı ve çözümler bulmayı amaçlayan akademisyenler, aktivistler, siyasiler, din adamları gibi toplumun çeşitli kısımlarından çeşitli girişimler olmuştur. 1996 yılında The Economist, Dinler ve Koruma İttifakı'nın dünya çapında 120.000'den fazla dini çevre projesi belirlediğini bildirmiştir.

1995 yılında, İstanbul Ortodoks Patrikhanesi Patriği I. Bartholomeos "Din, Bilim ve Çevre" konusunda bir dizi çalışma başlatmıştır. Dünyadaki Doğu Ortodoks inancı mensuplarının çoğunun yaşadığı bölgelerdeki çevre çözmek için bilim adamlarını ve dini liderleri bir araya getirmeyi amaçlayan bu çalışmalar çerçevesinde iki sempozyum

---

68 Anne Marie Dalton, Henry C. Simmons, Ecotheology and Practice of Hope, s. 47-48.

69 John B. Cobb, Is It Too Late? A Theology of Ecology, Environmental Ethics Books, Texas 1972.

70 Anne Marie Dalton, Henry C. Simmons, Ecotheology and Practice of Hope, s. 50-52.

gerçekleştirilmiştir.[71] 1996'da Harvard Dünya Dinleri Araştırma Merkezi, Mary Evelyn Tucker ve John Grim tarafından düzenlenen din ve ekoloji üzerine on bölümlük bir konferans serisi başlatmıştır. 20 ve 21 Ekim 1998'de New York'ta Hinduizm, Taoizm, Konfüçynizm, Şintoizm, Yahudilik, İslam, Hıristiyanlık, Budizm ve Jainizm'e mensup din bilginlerinin katıldığı bir konferans düzenlenmiştir.[72]

Yeni bir çalışma alanı olarak ekoteoloji son yirmi yılda dünyanın önde gelen üniversitelerinde ve hatta bazı liselerde ders olarak müfredatta yerini almıştır. Konferansları, panelleri, yayınları, web sayfaları ile üniversiteler son yirmi yılda ekoloji ve din konusunda kayda değer bir faaliyet göstermişlerdir. Dünyanın değişik yerlerindeki kiliselerde, sinagoglarda, tapınaklarda ve camilerde yeni bir dini çevrecilik anlayışı gelişmektedir. Günümüzde büyük dinlerin ekolojinin önemi konusunda yayınları bulunabilmektedir. "Din ve Ekoloji", "Din ve Çevre", "Ekoteoloji" gibi ana başlıklar altında mevcut çevresel kaygılara Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dinlerinin görüşleri, metinleri, ahlak anlayışı ve uygulamaları yönüyle yaklaşan çalışmalar yapılmıştır. Bu doğrultuda Yale Üniversitesinin projesi olan bir forum da din ve ekoloji konusunda yeni bir çalışma alanı yaratma konusunda öncü olmuştur. www.yale.edu/religionandecology adresinde din ve ekoloji üzerine dünya çapında uluslararası bir web sitesi oluşturulmuştur. Bu site, akademik araştırmalar, eğitim ve sosyal yardım için tasarlanmış bir web sitesidir. Dünya dinleri ve ekoloji hakkında yazılmış makaleler, çevresel krizler konusunda dini liderlerin ve örgütlerin ifadeleri bu sitede toplanmıştır.

Türkiye'de gerek dinler gerekse çevre sorunları ve çevrecilik konuları üzerinde dikkate değer bir literatür mevcutken, dinlerin çevrecilik meseleleriyle ilgili çalışmalar

---

[71] Bkz; https.//fore.yale.edu/World-Religions/Christianity/MIsc/Videos Erişim Tarihi: 17/01/2021.

[72] Bkz; https.//hds.harvard.edu/links/forum-religion-and-ecology Erişim Tarihi: 17/01/2021.

bir hayli sınırlı kalmıştır. Yüksek Öğretim Kurulu Bilgi İşlem Merkezi Yayın ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı'na kayıtlı tezlerde, çevre, ekoloji, tabiat ve insan üzerine yapılmış ve tamamlanmış tezler tarandığında bu sonuç çıkmaktadır. Bu çerçevede 2022 yılına kadar Tefsir, Hadis, Din Felsefesi, Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi ve Siyaset Bilimi bilim dallarına ait 9 adet yüksek lisans ve 4 adet doktora olmak üzere toplam 13 kayıtlı teze ulaşılmıştır. Ayrıca Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezinin internet sayfasından dinlerde çevre konusunu ele alan makale ve kitaplar incelenmiş, bu alana ilişkili 51 adet makale ve 5 adet kitabın yazılmış olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmaların büyük bir çoğunluğu İslam dini perspektifinden, Kur'an ve hadislere göre çevre ve insan konusunu incelemiştir.

Sonuç olarak ekoteoloji çalışmalarının çevrenin korunmasında bilim ve politikadan farklı bir şekilde insanlar üzerinde motivasyon kaynağı olabildiği görülmektedir. Ekoteoloji, teolojik çalışmalarda, seminerlerde, çalıştaylarda, konferanslarda öne çıkmakta, bu alandaki çalışmalar önemli bir bakış açısı, gelenek ve konu yelpazesinin yanı sıra yorumlama, ahlak, liderlik, ritüel ve sosyal uygulamalar üzerindeki farklı vurguları temsil etmektedir. Ekoteoloji, son yüzyılda tabiat ile ilişkisi bozulan insanoğlunun davranışlarını yönlendirmede etkili olan dini görüşleri ortaya koymaktadır. Bu alanın çevresel dönüşüm için ihtiyaç duyulan bir bilim dalı olduğu görülmektedir.

1.6. DİNLERİN TABİATA KARŞI TUTUMLARI

Din, toplumların dünya görüşlerini düzenlemeleri ve insan davranışlarını şekillendirmeleri için güçlü bir yoldur. Bir toplumun, insanların birbirleriyle ve tabiatla olan ilişkisini algılamasında önemli bir rolü vardır. Dini inançlar insan hayatına bir anlam katar. İnsanın tabiata yüklediği anlamda da inandığı dinin önemli etkisi vardır. Farklı dinler, insanın tabiat ile ilişkisi hakkında önemli ölçüde farklı algılara kaynaklık edebilmekte ve insanın çevre ile etkileşimini yönlendirebilmektedir. Bunda o dinlerin

ahlak anlayışları etkili olmaktadır. Bu çerçevede Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet haricindeki diğer dinlerin ve inançların çevreye bakışları hakkında genel bir bilgi vermek yararlı olacaktır.

1.6.1. Geleneksel Dinler

Dini hayatın ilk otantik halini yansıttığı belirtilen ilkel kabile toplumlarındaki dini düşüncede tabiatla uyum ritüellerde ve günlük hayatta gözlemlenmiştir. Bu toplumlar çevreye saygı duyarak kendilerini çevrenin bir parçası olarak görmüşlerdir.[73] Çevredeki varlıkların da ayrı ayrı ruhlara sahip olduğunu kabul ederler. Bu inanca animizm denmektedir. Animizm terimini, ilk kez 1871 yılında antropolog E.B. Taylor ruhsal varlıklara inanma anlamında kullanmıştır. Taylor'a göre animizm, tikel ruhların ölümden sonra da yaşamaya devam ettikleri inancına dayanır.[74] Bu inanca göre ruhlar, insanlar için önemli olan hava, hastalık ve diğer doğal fenomenler üzerinde güç uygulayan görünmez varlıklardır ve bu ruhların insan benzeri kişilikleri vardır. Günümüzde birçok kabile toplumunun dinleri hala tabiattaki ruhlara dayanmaktadır.[75] Bazı modern toplumlarda Şintoizm gibi ruhani varlıkların öne çıktığı dinler hala etkilidir. Animizmde bir ruhun yaşadığı çevre örneğin herhangi bir bitki, hayvan veya mekan kutsaldır ve büyük bir saygıya layıktır. Mitolojik tarihin bir parçası oldukları için kutsal kabul edilen mekanlar, kutsal bahçeler, doğal orman ekosistemleri bu anlayışta yaygındır. Bu kutsal yerler insanlar tarafından rahatsız edilmemekte, böylece bu yerler doğal ekosistemleri ve biyolojik çeşitliliği korumanın pratik bir işlevine hizmet etmektedirler.

---

[73] Münir Yıldırım, Çevre,Din ve Kutsal Tabiat, Giriş Kırtasiye, Adana 2014, s. 33.

[74] Bkz; Edward Burnett Tylor, Primitive Culture, Dover Publications, New York 2016.

[75] Graham Harvey, “Animism And Ecology: Participating In The World Community”, The Ecological Citizen 3, 2019, s.80.

Ruhlar, insanların tabiat ile uyumlu ilişkileri sürdürmeleri için bağlantı görevi görürler. Ruhlara inanç kültürler arasında farklılık göstermektedir. Örneğin, Avustralya yerlileri üzerinde yaşadıkları toprağa güçlü bir duygusal ve ruhsal bağlılık duyarlar. Üzerinde yaşadıkları bu topraklarının bir hikayesi vardır. Yıllar önce ruhani ataları bu toprakları bugünkü şekliyle şekillendirmiştir. Animist anlayışta insanların, bitkilerin ve hayvanların aynı atadan geldiklerine inanıldığı için insanlarla tüm canlılar arasında güçlü bir akrabalık bağının bulunduğuna inanılır.[76]

Yerli Amerikalıların geleneksel dini, tabiatın, bitkilerin ve hayvanların ruhları olduğu inancını da içermektedir. Tüm canlılar, Dünya'nın eşit sakinleridir. Tüm dünya ve içindeki her şey kutsaldır, dolayısıyla onlar derin bir saygıya layıktır. Hayvanlar da insanlar gibi bilinç, duygu ve kişiliklere sahiptir. Yetişkinliğe ulaştığında, geleneksel yolları izleyen bir Kızılderili, belirli bir hayvan türüyle ilişkili bir koruyucu ruh seçer. Bu ruh, yaşam boyu kişisel rehberlik kaynağı olarak hizmet eder. Yerli Amerikalılar için en önemli şey tabiat ile ilişkilerinde uyum ve dengedir. İnsanlar tabiattan aldıklarının karşılığını da tabiata geri vermelidirler. Bitkiler ve hayvanlar insanlar için besin ve giysi sağlarlar, insanlar da bitki ve hayvan ruhlarına uygun ritüellerle onlara teşekkür ederler. Ruhlara edilen dualar ve sunulan hediyeler günlük hayatın düzenli bir parçasıdır. Yerli Amerikalılar israf etmeyerek tabiata saygı göstermenin önemli olduğunu düşünürler.[77]

İslam öncesi Geleneksel Türk inanışlarında da tabiatta birtakım güçlerin bulunduğuna dair inançlar vardır. Bu inançlar, tabiatta mevcut dağ, ağaç, su, kaya, vb. varlıkların birer ruhunun bulunduğunu tasavvur etmektedir. Hatta bu ruhlar iyilik verenler

---

[76] Graham Harvey, "Animism And Ecology: Participating In The World Community", s.81-82.

[77] David Chidester, "Animism", (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005, s.78.

ve kötülük getirenler şeklinde ikiye de ayrılmıştır. Öte yandan, bizzat Gök-Tanrı'yı, Gökyüzünün Ruhu şeklinde anlayan bir anlayış da mevcuttur. Güneş, ay, yıldız, gök gürültüsü, şimşek birer kutsal ve göksel ruh şeklinde tasavvur edilmektedir. Eski Türklerdeki natürist inançlar YerSu tabiri ile ifade edilmektedir. Hatta dağ, orman, ırmak gibi YerSu inançları Türklerde gelişmek suretiyle vatan kültüne dönüşmüştür. Dağ, ağaç, ateş ve suyun yanı sıra toprak ve taş da Türk dini içinde kutsal bir anlam ve öneme sahip olmuştur.[78]

1.6.2. Hint dinleri

Hinduizm, Budizm ve Caynizm gibi başlıca Hint dinleri, doğaya ruh izafe eden dinlere benzer çünkü bu dinlerde ruhlar dünya görüşlerinin bir parçasıdır. Bu dinlere göre insanlar tabiatın bir parçasıdır ve Tanrı'nın gözünde özel bir statüleri yoktur.[79]

Hindistan'ın geleneksel dini olan Hinduizm'e göre, dünyadaki tüm yaşam kutsaldır, çünkü yaşam onların Tanrı'sı Vişnu'nun bir tezahürüdür.[80] Vişnu her şeyin bir parçasıdır. Evren, bilinci olan kozmik bir insandır; evrenin her parçasının (toprak, bitki, hayvan, insan) bilinci vardır; her şey birbiriyle bağlantılıdır. Bütün canlıların ruhları, insanların ruhlarıyla tamamen aynıdır. İnsanlar öldüğünde ruhları reenkarnasyon yoluyla bitki, hayvan veya diğer insanların bedenlerine geçmektedir.[81]

---

[78] Ünver Günay, Harun Güngör, Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003, s. 72.

[79] Purushottama Bilimoria, "Indian Religious Traditions", (Ed.) David E. Cooper and Joy A. Palmer, Spirit of The Environment Religion Value And Environmental Concern, Routledge, London 1998, s. 3.

[80] Cemil Kutlutürk, "Hinduizm'e Göre Tanri Vişnu'nun Yeryüzünde Bedenlenmesinin (Avatara/Hulûl) Temel Nedenleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, S:55/2015, s.144.

[81] Vasudha Narayanan, "Water, Wood, and Wisdom: Ecological Perspectives from the Hindu Traditions", Dadalus 130/4, MA 2001, s.185.

Hinduizm'in ahlaki sebep ve sonuç yasası olan karma inancı, insanların tüm düşüncelerinin, sözlerinin ve eylemlerinin çevrelerindeki her şeyi etkilediğini içerir. İnsanların şimdiki yaşadığı her şey, geçmiş düşünce ve eylemlerin bir sonucudur; şimdiki düşünce ve eylemler ise insanların gelecekte deneyimleyecekleri şeylere yol açacaktır. İnsanların dünyadan elde ettikleri faydalar, insanların manevi davranışlarının bir sonucudur.[82] Bu nedenle insan etrafına zarar vermemelidir. Karma yasası ile yakından irtibatlı olan bir başka öğreti ise ahimsa prensibidir. Ahimsa prensibi hiçbir canlıya zarar vermeme, öldürmeme, tabiatı tahrip etmeme, diğer canlılara şefkat ve merhametle yaklaşmayı içermektedir.[83] Ahimsa bireyin kendisiyle ve diğer canlılarla uyumlu ilişkiler sürdürmeyi öğretir. Çevreye zarar vermeyen bir yaşam tarzını öne sürer.

Budizm, 2500 yıl önce Hinduizm'den doğmuş bir dindir. Budizm insanların tabiatla ilişkisi hakkındaki birçok yaklaşımı Hinduizm'e benzemektedir. Budizm'e göre insan ve tabiat bir bütündür. Olumsuz düşünceler, olumsuz eylemlere ve olumsuz sonuçlara yol açar. Budizm, Buda ruhunun her şeyde olduğunu düşünse de Budizm'in Budistlerin iyilik, koruma veya bağışlama talep edebileceği çok güçlü bir Tanrı'sı yoktur. İnsanlar, dünyanın geri kalanıyla uyumlu ilişkiler için kendi içine bakmalıdır. Budizm'e göre, mutsuzluğun ana nedeni insanın sahip olamayacağı şeyleri arzulamasıdır. Arzuyu kısıtlamak mutluluğun anahtarıdır. Doğal kaynakların kullanımı, yiyecek, giyecek, barınma ve ilaç gibi temel ihtiyaçların karşılanması ile sınırlandırılmalıdır. Budizm tüm yaşam formları için saygı, şefkat ve sevgi dolu bir

---

[82] Ali İhsan Yitik, Hint Kökenli Dinlerde Karma İnancının Tenasüh İnancıyla İlişkisi, Ruh ve Madde Yayınları, İstabul 1996, s.41-42.

[83] Hammet Arslan, "Hint Dinlerinde Ahimsa: Hiçbir Canlıyı İncitme!", Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu, İstanbul 2008, s.71.

yaklaşımdır. Hayvanlar öldürülmemeli ve bitkiler sadece temel gıda ihtiyaçlarını karşılamak için hasat edilmelidir.[84]

1.6.3. Çin Dinleri

Çin dinleri için evren uyumlu ve eksiksizdir. Evren, evrenin kendisinden ayrı bir üstün varlık tarafından yaratılmamıştır. Evren büyük bir canlı varlık gibidir. Her şey hayati bir enerji içerir ve her şey sürekli değişir. Birbirleriyle çatışıyormuş gibi görünen zıtlıklar (iyi ve kötü gibi), çeşitli ve sürekli değişen bir evrenin gerçekten tamamlayıcı yönleridir (yin-yang).[85] Çin dininde ruhlar önemlidir. Feng-shui, doğada var olan yaşam enerjisini, yaşanılan mekânlarda harekete geçirme yöntemlerini gösteren eski bir Çin öğretisidir. İnsanların toprağı nasıl kullanması gerektiğine dair öneriler sunar. Bir yerin "iyi bir feng şui"ye sahip olması oranın tabiatla uyum içinde olması, "kötü bir feng şui"ye sahip olması ise oranın tabiatla uyumsuz olmasıdır. Çin dininde arazide yaşayan ejderhaları veya diğer güçlü ruhları yaraladıkları veya rahatsız ettikleri için manzaraya zarar veren faaliyetler yasaktır.[86]

Taoizm ve Konfüçyanizm Çin'e ait inanç sistemleridir. Tao yol demektir. Taoizm'e göre tabiat anlanamaz bir gizeme sahiptir. İnsanlar, tabiata hükmetmeye ya da onu kontrol etmeye çalışmak yerine, tabiata olabildiğince az müdahale ederek, tabiatın ritimlerine ve akışlarına uyum sağlayarak ve tabiatın enerjisinden yararlanarak en iyisini yaparlar.[87] Konfüçyanizm ise, insanların karşılıklı sorumluluklarını geliştiren ve

---

[84] Günay Tümer, "Budizm", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/budizm, Erişim Tarihi, 22/01/2022.

[85] Martin Palmer, "Chinese Religion and Ecology", (Ed.) David E. Cooper and Joy A. Palmer, Spirit Of The Environment Religion, Value And Environmental Concern, Routledge, London 1998, s. 17.

[86] Martin Palmer, "Chinese Religion and Ecology", s. 25-26.

[87] Martin Palmer, "Chinese Religion and Ecology", s. 14.

iyileştiren sosyal ilişkilere vurgu yapan bir anlayıştır. Konfüçyanizm için insanlar tabiatın çocuklarıdır; tabiata karşı uygun tutum, anne babaya saygı anlamına gelir. Konfüçyüsçülük insanların tabiatın diğer canlılarıyla kardeş ilişkisi olduğunu öngörür, bu yüzden tabiatın ahengini koruma konusunda insana sorumluluk yükler.[88]

Dinin, çevre krizinin çözümü konusunda önemli katkılar yapması mensuplarına önemli görevler yüklemektedir. İslam dünyasında çevrecilikle ilgilenen bir isim olan Seyyid Hüseyin Nasr'a göre günümüze ait bu çevre krizi manevi düzendeki bir krize işaret etmektedir. Bu krizin temel sebebi insanların dinlerinin kendilerine verdiği sorumluluğu görmezden gelerek tabiata karşı yanlış davranış içine girmeleridir. Geleneksel değerlerden ayrılıp, materyalizm ve kapitalizm ile tutarlı bir dünya görüşü neticesinde insanlar dünyayı hızla yok etmeye yönelmişlerdir. Tabiatla uyum sağlamaya yönelik olan ibadetlerin yerini alışveriş yapma ritüelleri almıştır. Kısacası, ulusal sınırları aşan bir kimlik göstergesi olarak din, çevreyle ilgili birçok davranışı etkiler. Bu nedenle, rolünü anlamak, temelde ulusötesi olan çevresel zorluklarla mücadele etmenin anahtarıdır.

Sonuç olarak insan etrafını saran çevre ile etkileşim halindedir. İnsanı çevreden, çevreyi de insandan ayırarak değerlendirmek mümkün değildir. İnsanların çevre ile ilişkilerindeki bireysel davranışlarında sahip oldukları dinlerin etkisi kaçınılmazdır. Toplumlarda manevi değerler eğitimden kültüre, politikadan ekonomiye kadar kısacası tüm çevreye yön vermektedir. Bu tanımları doğru yapabilmek için insanlık ve çevre ilişkisinin tarihini iyi bilmek gerekmektedir. Çevre kirliliğini de meydana getiren süreçlerin tarihsel bir gelişimi bulunmaktadır. İnsanın çevreyle ilişkisi insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanlık çevreden istifade etmiş, çevresel afetlerden etkilenmiş ayrıca bilim ve teknoloji ile de çevreyi etkilemişlerdir.

---

[88] Martin Palmer, "Chinese Religion and Ecology", s. 21.

Tarımın benimsenmesi çevre ve insan ilişkisi tarihi bakımından insanlığın yaşadığı ilk büyük değişimidir. Tarımla birlikte yerleşik hayata geçen insanların artan nüfusu çevrenin kirlenmesini hızlandırmıştır. Fosil yakıt kaynaklarının kullanılmasıyla da yüksek düzeyde enerji üretilmiş ve bunun neticesinde bu enerji tüketimine bağımlı toplumlar oluşmuştur. Sanayi kuruluşlarının doğması atmosferde sera gazlarını artırmış, böylece dünyadaki hava sıcaklığı dengesi bozulmuş, küresel ısınma başlamıştır. Dünya üzerindeki yaşamı tehdit eden bu sorun bu yönde çalışmaların daha ciddi bir şekilde ele almayı gerektirmiştir. Yaygın kanaate göre de tabiattaki kirlenme, insanların düşünsel ve kültürel kirlenmesinin sonucudur. Moderniteyle birlikte varlık anlayışı değişmiş, teoloji destekli kozmoloji yıkılarak mekanik bir evren anlayışı yerleşmiştir. Bunun neticesinde insan, toplum ve etik gibi temel kavramlardaki dönüşümler tabiata karşı insan tutumunu saldırganlaştırmıştır. İnsanı merkez alan bir dünya görüşü yerleşmiş, doğal dünya ile insan arasında metafizik ikilik anlayışı oluşmuştur. Bu dönemde tabiat ele alınırken Tanrı'ya gereksinim duyulmamış, evrenin Tanrı'yla ilişkisi kopmuştur. İnsan ve tabiat arasındaki bu gerilim neticesinde çevre ahlakı konusunda çeşitli yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımların ortaya çıkmasında din ve çevreyi konu edinen çalışmaların da etkisi olmuştur. Din ve çevreyi konu edinen çalışmalar ayrıca Ekoteoloji alanının doğmasına neden olmuştur. Ekoteoloji, tabiat ile ilişkisi bozulan insanoğlunun davranışlarını yönlendirmede dinin etkisini ortaya koymuştur.

Netice itibariyle birçok araştırmacıya göre çevre krizi insanların içlerinde yaşadıkları manevi krizin dışa vurumudur. Dini ve kültürel değerlerden uzaklaşan insanoğlunun materyalizm ve kapitalizmin etkisiyle dünyayı hızla yok etmeye yönelmesi çevre krizini doğuran ana sebeptir. Bu yüzden çevre sorununun çözümünde insanları dini değerlerine yeniden yönlendirmenin önemi ortaya çıkmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

YAHUDİLİK'TE İNSAN-TABİAT İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ÇEVRE ANLAYIŞI

Birçok farklı kültürlerden etkilenmiş bir dini medeniyet olan Yahudilik[89] tabiat hakkında çeşitli anlayışları bünyesinde barındırmaktadır. Bu anlayışlar, Yahudi halkının sosyo-ekonomik koşullarından, değişen entelektüel gelenekleri ve düşünce tarzlarından ve Yahudi olmanın anlamı hakkında Yahudilik içindeki iç tartışmalardan etkilenmiştir.

Son yüzyılda dünya gündemini meşgul eden çevre kirliliği konusu, Yahudilerin gündemine daha geç bir zamanda dahil olmuştur. Tevrat'ın belli konuları[90] dışında, Yahudiliğin kutsal kaynaklarının çevre konuları ile ilişkisi, bilinmezliğini yakın zamana kadar korumuştur. Yahudiler çevrenin korunmasını bir Yahudi meselesi olarak görmemişlerdir. Özellikle Holokost[91] sonrası, Yahudiler için dünyanın ve doğal yaşam alanlarının hayatta kalmasından ziyade, Yahudi halkının hayatta kalması daha önemli bir konu olmuştur. Çevreciliğin sanayileşmiş Batı'da ivme kazandığı dönemde Yahudiler, uzun süreli İsrail-Arap çatışması, İsrail Devleti ile diaspora arasındaki ilişkiler, Yahudi-Hıristiyan diyaloğu ve Yahudilik içindeki çoğulculuk gibi diğer konularla meşgul olmuştur. Çevre ile insan nesli arasında arzu edilen ilişki, Yahudi gündeminin ön saflarında yer almamıştır.

---

[89] Yahudilik insanlık tarihinin en eski dinlerindendir. Geçmişi birkaç bin yıl geriye giden bu dinin başta olan özelliklerinden biri, İsrailoğulları ile Tanrı arasındaki ahitleşmeye kutsal kitaplarında geniş yer ayrılmasıdır. Aslında bugünkü Yahudiliğin bir din mi, ırk mı, millet mi olduğu pek açık değildir. (Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara 1993, s.176)

[90] Çevrenin yegane maliki Tanrı'dır, Tanrı insana mahlukat üzerinde yöneticilik ve sorumluluk vermiştir, çevre tapınma aracı değildir.

[91] Nazi rejimi tarafından sistemli bir şekilde yaklaşık altı milyon Yahudi'nin hapsedilmesi ve öldürülmesidir.

Yahudilik ve Ekoloji kitabının editörü Hava Tirosh-Samuelson'a göre Yahudiler arasında doğal dünyaya ilgi eksikliğinin, derin tarihsel ve dini nedenleri vardır. Tarihinin büyük bir bölümünde Yahudiler şehirli bir halk olmuşlardır. Tarımdan ziyade, ticaret, finans ve zanaat alanlarında yoğunlaşmışlardır. Sık sürgünler ve gönüllü göçler, Yahudileri toprak ekiminden uzaklaştırmıştır.[92] Bununla birlikte tabiat, geleneksel Yahudi yaşamında kutsamalar ve dualar yoluyla yer bulmuştur. Yahudi anlayışına göre tabiata kendi iyiliği için hürmet etmek veya Tanrı'yı tabiatla özdeşleştirmek putperestliktir ve reddedilen bir pagan inanışıdır. Tanrı'nın yarattığı dünya iyi olmakla beraber kusursuz değildir. Onu mükemmelleştirmeye çalışmakla yani kutsallığın kaynağı olan Tanrı'nın buyurduğu buyruklar yerine getirilmekle tabiat kutsallaştırılabilir.[93] Yahudiler'in tabiata karşı sergilediği bu kuralcı duruş, kendi içindeki çevreci çalışmaların başlamasını da geciktirmiştir.

2.1.YAHUDİLİĞE GÖRE ÇEVRE

Yahudi geleneğinde çevre hem olumlu hem de olumsuz olarak değerlendirilmektedir. Çevre iyi algılanmakla beraber insanlarla çevrenin çıkarları arasında bir gerilimin varlığı da sezilmektedir. Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat'ta[94]

---

[92] (Ed.) Hava Tirosh-Samuelson, Judaism and Ecology, Harvard University Press, New York 2002 s. XXXIV.

[93] Michael Wyschogrod, "Judaism and the Sanctification of Nature", The Melton Journal 24, Melton Research Center for Jewish Education, New York 1991, s. 5-7.

[94] Yahudiliğin temel kaynağı Tevrat'tır. Tevrat İkinci Tapınak döneminde aşamalar halinde teşekkül etmiş olup hem eski Yahudi yaşamını hem de bir din olarak Yahudiliğin ortaya çıkışını yansıtmaktadır. Özellikle MS. 70'ten sonra Haham kültürünün ortaya çıkmasıyla Kutsal yazılar, Tanrı'nın yarattığı dünya hakkında bilgi vererek, kişinin fiziksel çevreye, insan dışındaki mahlukata, insan vücuduna ve diğer insanlara nasıl

Yahudiler, etrafındaki toprakları yani çevreyi önemseyen insanlar olarak anlatılmaktadır. Örneğin, Tevrat'ın Eyüp bölümünde, Eyüp'ü kasırganın içinden sorgulayan seste, insanın evrende ayrıcalıklı bir yere sahip olmadığına dair çevre-merkezci bir bakış açısı vardır. Bu görüş, Eyüp'ün şiirlerine, peygamberlerin ve Mezmurlar yazarlarının diline, Ezgiler Ezgisi bölümünün geneline hakim olmuştur. Bu bölümlerde doğal metaforlar çokça kullanılmıştır. Tevrat'ın Yasanın Tekrarı bölümünde[95] Tanrı, yavrularına uçmayı öğretmek için sırtında taşıyan kartal gibidir. Benzer şekilde Yeşeya'da[96] İsrail'le meşe ağacı özdeşleştirilmiştir. Yani meşenin tüm yaprakları yere düşmeden önce çok görkemli ve dayanıklı olması, kesildiğinde ise kütüklerinden yeniden filizlenebilmesi ile İsrail'in güçlülüğü ve devrildiğinde de yeniden ayağa kalkabilmesi benzetilmiştir. Ezgiler ezgisinin bahar çiçeklerini tasviri ya da dikenler arasındaki bir zambak ile ilgili şiirsel betimlemesi ise tabiata yönelik olumlu bakış açılarına birer örnektir. Aynı şekilde, Mezmurlar bölümündeki ilahiler, Tanrı'nın yarattığı varlıkların güzelliğine duyulan hayreti ifade etmektedir. Örneğin, vadilerindeki ırmaklar "kırdaki her hayvana su verir" ve Tanrı "dağları sular", böylece bütün dünya doyar[97] mealindeki cümleler, yaratılmış varlık zincirlerinin birbirleri için belli amaçlara hizmet ettiklerini ifade etmektedir.[98] Yani Mezmurlardaki ifadeler günümüzün ekolojik diliyle habitatlar, besin zincirleri ile ilgilidir. Burada insan ile "tabiat" ya da "yaradılış" arasında bir karşıtlık yoktur. İnsanlık tüm yaratılışın sadece küçük bir parçasıdır.

---

davranması gerektiğini açıklamıştır. (Bkz; Baki Adam, Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat, Pınar Yayınları, İstanbul 2001.)

[95] Yasanın Tekrarı 32:11.

[96] Yeşeya 6:11-13.

[97] Mezmurlar 104:13.

[98] Mezmurlar 104:18.

Tevrat'ın bu ifadelerinde yer alan tabiatın dili o dönemki insanlara doğal gelmiştir. Çünkü Tevrat'ın ilk muhatapları olan bu insanların yaşamları toprağın zenginliğine, tarım ekonomisine ve mevsimlere bağlı olmuştur. Bu yüzden onlar toprağa sevgiyle bakmışlar, ve kutsal günlerinin zaman döngülerini ülkenin mevsimlerine göre ayarlamışlardır.[99] Onlar toprağı işleme, daha üretken ve daha güvenilir hale getirme çabalarının sınırlılıklarının da farkına varmışlardır çünkü Tevrat'ın Tanrısı ülkenin egemenidir. Yine onlar Şabat yılı ve Jübile[100] gibi dönemlere itaatle, Tanrı'nın egemenliğine boyun eğmişlerdir. Toprak Tanrı'nın olduğundan dolayı, toprağa iyi davranmak zorunda kalmışlardır. Onu yalnızca korumak değil aynı zamanda ürününü Tanrı'nın yoksul çocukları ile paylaşmak zorunda olduklarını anlamışlardır.[101] Bal Tashchit (yok etmeme)[102] ilkesini geliştirerek savaşta pusuya düşmemek için dahi olsa ağaçları kesmeyin; bir düşmanın boyun eğmesine neden olmak için bile suları kirletmeyin veya ekinleri yakmayın kurallarını koymuşlardır.[103]

---

[99] Bkz; Örneğin Levililer 23.

[100] Levililer 25.

[101] Levililer 19.

[102] Yasanın Tekrarı 20:19.

[103] Doğal çevreyle ilgili örnek bazı Tevrat cümleleri şunlardır:

"Toprağınızın hasadını biçtiğinizde, tarlanızın kenarlarına kadar biçmeyeceksiniz ya da hasadınızın arta kalan başağını toplamayacaksınız... ama onları fakirlere ve yabancılara bırakacaksınız. Tanrınız ebedi Rab benim" (Levililer 19:9-10).

"Bir zaman geliyor ... dağlardan şarap damlayacak ve tüm tepeler tahılla dalgalanacak. Halkım İsrail'i yeniden kuracağım, onları topraklarına dikeceğim" (Amos 9:13-15).

"Sevinsin gökler, coşsun yeryüzü! Gürlesin deniz içindekilerle birlikte! Bayram etsin kırlar ve üzerindekiler! O zaman Rab'bin önünde bütün orman ağaçları, sevinçle haykıracak. Çünkü O geliyor! Yeryüzünü yargılamaya geliyor. Dünyayı adaletle, halkları kendi gerçeğiyle yönetecek." (Mezmurlar 96:11-13).

Mişna ve Talmud bağlamında Yahudi geleneğinin literatüründe de doğal çevre konusunun işlendiği görülmektedir. Mişna'ya önemli katkıları olan Haham Yohanan ben Zakkai'nin[104] meşhur sözleri çevrenin önemini vurgulamaktadır. O, "Elinizde bir fidan varsa ve biri size Mesih'in geldiğini söylerse, kalın ve fidanın dikimini tamamlayın ve sonra Mesih'i selamlamaya gidin" demiştir.[105] XI. yüzyılda Endülüs'te yaşamış Yahudi bir filozof olan Bakhya ibn Pekuda ise, Yahudilerin Tanrı'nın yüceliğini hissetmeleri için "yaratılış üzerine meditasyon" yapmaları gerektiğini ifade etmiştir.[106]

Bu dönemin Yahudi düşünürleri, "gök sarayları"na yükselme girişimleri sırasında okudukları hekhalot ilahilerini[107] yazmışlardır. Bu ilahiler, mahlukatın harikalarına atıfta bulunarak Tanrı'nın görkemini vurgulamaktadır. V. ve VI. yüzyılın sonlarına doğru Talmud bilgeleri, yeni ayın gelişinin kutsandığı Kiddush Levanah[108] gibi

---

"Ama hayvanlara sor, sana öğretsinler; gökte uçan kuşlara sor, sana söylesinler; ya da toprağa söyle, o sana anlatsın; denizdeki balıklara sor, sana bilgi versinler. Hangisi bilmez, bunu Rabbin yaptığını?" (Eyub 12:7-9).

"Bak, kış geçti, yağmurların ardı kesildi. Çiçekler açtı. Şarkı mevsimi geldi, kumrular ötüşmeye başladı beldemizde. İncir ağaçları ilk meyvesini verdi, yeşeren asmalar mis gibi kokular saçmakta" (EzgilerEzgisi 2:11-13).

[104] Yohanan ben Zakkai I. yüzyılda yaşamış önemli Yahudi bilginlerindendir. Rabbinik literatürünün temel metni olan Mişna'ya birincil katkıda bulunmuştur.

[105] Rabbi Nathan Abot, 31b, https://todaysrabbi.com/2016/02/19/plant-your-tree-before-greeting-the-messiah/ , Erişim Tarihi: 05/06/2022.

[106] (Ed.) Amy Hale, Essays on Women in Western Esotericism: Beyond Seeresses and Sea Priestesses, Palgrave, GA 2021, s.345.

[107] Geç Antik Çağ'la, erken Orta Çağ arasında gelişen Yahudi ezoterik literatürüdür.

[108] Yeni ayı kutsamak için bir dizi duanın okunduğu, geceleri dışarıda gerçekleştirilen bir Yahudi ritüeli.

kutsama ritüellerini icra etmişlerdir. Genesis Rabbah[109] ve Levililer Rabbah,[110] türlerin korunması ve ağaç dikmenin kutsallığı hakkında genel kaygıları ifade ederken, Mişna ve Gemara, herhangi bir türün kullanımına kesin sınırlar koymakta ve kentsel alanlarda ağaç dikimini ayrıntılı olarak düzenlemektedir. Bal Taschid genel ilkesini bir dizi özel yasaklara dönüştüren Talmud bilginleri tehlikeli atıkların bertarafı konusunda kapsamlı düzenlemeler geliştirmişler ve hava kirliliğine neden olabilecek endüstrileri daraltmışlardır.

Orta Çağ Yahudi filozofu İbn Meymun[111] Şaşkınlar Rehberi adlı eserinde şöyle yazmıştır:

> "Bütün varlıkların insanlığın varlığı için var olduğuna inanılmamalıdır. Tam tersine, diğer tüm varlıklar da başka bir şey için değil, kendi iyilikleri için yaratılmışlardır."[112]

Kendisi aynı zamanda bir tabip olan İbn Meymun çevresel bozulmanın sağlık üzerindeki kötü etkilerini görmüş ve bunlara karşı koymak için düzenlemeler önermiştir.[113] O yaratılmış dünyanın güzelliğini Tanrı'nın sevgisine ve tefekkürüne giden bir yol olarak görmüştür.

---

[109] Yahudiliğin klasik döneminden dini bir metindir ve muhtemelen MS 300 ile 500 yılları arasında bazı sonradan eklemelerle yazılmıştır. Bu, Yaratılış Kitabı'nın eski rabbinik vaaz yorumlarının bir koleksiyonunu içeren bir Midraş'tır.

[110] Tevrat'ın Levililer bölümünün yorumlarını içeren bir Midraş'tır.

[111] Musa bin Meymun (1135 –1204), Yahudi bir filozof, hahambaşı, Talmud bilginidir. Orta Çağ'ın önemli bir Yahudi düşünürüdür. Yahudi bilginler arasında İkinci Musa lakabıyla bilinir. Mişna Tora ve önemli bir Orta Çağ felsefe metni olan Şaşkınlar Rehberi (Guide for Perplexed) gibi muhtelif eserler vermiştir.

[112] David Mevorach Seidenberg, "Maimonides (1135–1204)", (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005, s.1027.

[113] David Mevorach Seidenberg, "Maimonides (1135–1204)", s.1027.

Yahudilik çevreye yönelik olumlu bakış yanında, çevreyi olumsuz tasvir eden görüşler de içermektedir. Örneğin, Tevrat'ta tabiatın güzelliğine ve görkemine işaret eden metinlerin ve ilahilerin varlığına rağmen, tabiatı kötü niyetli bir güç olarak tasvir eden anlatımlar da yer almaktadır. Hatta tabiatın yıkıcılığı bazı önemli anlatımlarda merkezi bir rol oynamaktadır. Bunlardan ilki seldir. Tanrı'nın Nuh'a canlılardan her türden bir çifti gemiye alması emrinin, türlerin korunmasına yönelik bir işaret olduğu sık sık dile getirilmiştir. Bununla birlikte aynı derecede önemli olan başka bir nokta ise, selin milyonlarca hayvan ve bitkiyi de yok etmesidir. Günümüzdeki ekolojik felaketin tarihteki örnekleri Tevrat'ın Yaratılış 7:21-23'teki cümlelerinde ifade edilmiştir:

> "Yeryüzünde yaşayan bütün canlılar yok oldu; kuşlar, evcil ve yabanıl hayvanlar, sürüngenler, insanlar, soluk alan bütün canlılar öldü. Rab insanlardan evcil hayvanlara, sürüngenlerden kuşlara dek bütün canlıları yok etti, yeryüzündeki her şey silinip gitti."[114]

Yahudi anlayışına göre, bu tahribatın yarattığı dehşet o kadar büyük olmuştu ki, Tanrı, insanlara böyle bir doğal felaketin tekrar etmeyeceğini garanti etmek için gökkuşağını yaratmıştır.

Avustralyalı Eski Ahit profesörü Norman Habel'e göre burada dikkat çeken bir başka konu, söz konusu anlatımdaki insan-merkezci bakış açısıdır. Tüm canlıların yaşam alanını yok eden sel felaketi ekosistemi bozmuştur. Ancak burada yaşamı bozan tabiatın önüne geçen ve bir felaket anında tüm canlılar için yeni bir yaşam alanı tasarlayıp yönetebilecek olan insandır. İnsan her bir canlıdan birer çift gemiye almış, türleri tabiatın acımasızlığına karşı korumuştur. Burada bu türlerin korunmasında rol oynayan doğal faktörler dikkate alınmamaktadır. Yani bir habitat (yaşam alanı) olarak gemi, çok çeşitli yaşam biçimleri için gerekli gıda, yaşam koşulları ve ekosistemleri sağlayamazdı:

---

[114] Yaratılış 7:21-23.

etoburlar avlarıyla aynı habitatı paylaşacaktı; kuşlar farelerle aynı meskeni paylaşacaktı. Tanrı Eyüp 38-39'daki ifadelerinde insanların, doğal dünyadaki canlıların yaşam alanları, nasıl yaşadıkları, yavrularını nasıl besledikleri hakkında hiç bilgileri olmadığını vurgulamaktadır. Ancak Tevrat'ın tufanın anlatıldığı bu bölümünde ise tüm türlerin insan kontrolü altında uyum içinde yaşayabileceği tek bir yaşam alanı olarak tasvir edilmektedir.[115]

Bir tehdit unsuru olarak tabiat Tevrat'ta Yusuf'un hikayesinde karşımıza çıkmaktadır. Yedi yıl boyunca, tabiatta tüm bölge çoraklaştırılmış, tabiatın insanı mahkum ettiği bu zorluk sadece Mısırlılar için değil, yiyecek bulmak için atalarının topraklarını terk etmek zorunda kalan İbraniler için de büyük bir sefalete neden olmuştur. Tevrat'ın Mısır'dan Çıkış bölümünde Mısırlıların başına gelen vebalar dikkate alındığında tabiat yaşamı tehdit eden bir güç olarak anlatılmaktadır.

Tevrat'ta bahsedilen bu ve bunun gibi doğal afetlerin, Yahudi geleneği bağlamında "doğal" olmadığı açıktır. Tanrı'nın kendisini tabiatın iyiliği kadar kötülüğü yoluyla da açığa vurmayı seçmesi önemlidir. Tabiatın her iki yönü de Tevrat'ta yer almaktadır. İkincisi, tabiat sadece insanlar için fiziksel bir tehlike kaynağı değil, aynı zamanda ahlaki açıdan da tehlike kaynağıdır. İlk günaha yol açan bir yılandır. Daha önemli bir örnek ise Sina'da vahyin ortaya çıkmasıyla gösterilmektedir. Sina, yeryüzünün en ıssız ve çorak yerlerinden biridir. Tanrı neden Yahudi halkıyla, yaşamı sürdürme kapasitesinden tamamen yoksun bir yerde antlaşma yapmayı seçmesi dikkat çekicidir. Tanrı Yahudi halkıyla antlaşma yapmak için bolluk ve güzel manzaraların hakim olduğu başka bir doğal ortam neden seçmemiştir? Yahudilerin yorumlarına göre, Yahudilerin etraflarındaki doğal bolluk onların dikkatini dağıtabilirdi. Bu durum da, Tanrı'nın temel

---

[115] Norman Habel, The Birth, The Curse and the Greening of Earth An Ecological Reading of Genesis 1–11, Sheffield Phoenix Press, UK 2011, s. 95.

mesajını (yani Yahudi halkının hayatta kalması için kritik olan şeyin, doğal dünyanın bolluğu değil, onların Tanrı ile ilişkileri olduğu şeklindeki temel mesajını) zayıflatırdı. Bazı bilginlere göre Sina'daki vahyin fiziksel ortamı Yahudiliğin eski dinlerin tabiata tapınma geleneklerinden kesin kopuşuna işaret eder.[116] Sina'da tapılacak, hatta hayran olunacak doğal bir bolluk olmadığı için, Tanrı'yı tabiatla karıştırmanın ya da tabiatı kutsal görmenin imkanı olmamıştır. Orada yalnızca Tanrı ve Yahudi halkı vardır; tabiat dahil her şey ikincildir. Mısır'da bolluk içinde yaşayan Yahudilerin köle, çölde yokluk içinde yaşayan Yahudilerin özgür oluşu tabiatın tapılacak kadar değerli olmadığını ve kutsallaştırılmaması gerektiğini ortaya koymuştur.

Tabiatın dikkat dağıtıcı yönü Mişna'daki şu pasajda da açık bir şekilde vurgulanmaktadır:

> "Yolda kutsal metinleri okuyarak yürüyen biri, okumayı bırakıp, 'Bu ağaç ne kadar güzel! Bu tarla ne kadar güzel!' demesi sonucu sanki ölümcül bir günah işlemiş gibi kabul edilir."[117]

Netice itibariyle Yahudi geleneği tabiatın takdir edilmesini teşvik ederken, aynı zamanda bu takdirin bir sınırı olması gerektiğini de kabul etmektedir. Burada kritik nokta tabiata tapınmadır. Birçok yorumcuya göre, Yahudilikte tapınma nesnesi olarak Tanrı tabiatın veya doğal dünyanın yerine geçmiştir. Yahudiliği içinden çıktığı antik dünyanın pagan veya panteist dinlerden ayıran en önemli nokta burasıdır.

2.2.YAHUDİLİĞE GÖRE İNSANIN TABİATLA İLİŞKİSİ

---

[116] Jeremy Benstein, The Way Into Judaism and the Environment, s.141.

[117] (Ed.) Thomas O'Brien, Scott Paeth, Religious Perspectives on Business Ethics. An Anthology, Rowmen Littlefield Publisher, UK 2007, s.269.

Yahudilik'te insanın tabiatla ilişkisi hususunda birkaç konu ön plana çıkmaktadır. Tabiatı yaratan Tanrı'nın tabiatı iyi görerek ona bir değer atfetmesi, yarattığı bu varlıkların asıl sahibinin kendisi olduğunu vurgulaması, insana bu konuda bazı sorumluluklar vermesi Yahudilerin tabiata yönelik tutumlarına şekil vermiştir.

Tevrat'ın ilk cümlelerinde Tanrı canlıları ve tabiatı yaratıp bunların iyi[118] olduğunu görmüştür. Varlıklar Tanrı'nın gözünde iyi ve değerlidir. Bu değer Tanrı'nın yarattıkları üzerindeki bir yansımasının neticesidir.[119] Hem insanlar hem de hayvanlar yaşam için Tanrı'nın eline bakarlar ve Tanrı onlardan nefesini alırsa ölürler. Böylece hem hayvanlar hem de insanlar Tanrı'nın indinde birlikte yaşar ve ölürler.[120] Tanrı tüm mahlukatı sever.[121] Tanrı tüm mahlukata bakar, onları rızıklandırır ve onların tüm ihtiyaçlarını karşılar.[122] İnsanlar yaratılışın zirvesinde yer almış olsalar da, aslında hala mahlukatın sadece bir parçasıdır. Mezmurlar 104:14-15'e göre diğer varlıklar insanlar olmadan da yaşayabilir, ama insanlar diğer varlıklar olmadan yaşayamazlar.

Yahudilik inancına göre tabiat insanın mülkü değildir. Tüm dünya ve içindekilerin asıl sahibi Tanrı'dır. Nitekim Tevrat'ta "Yeryüzünün tümü benimdir"[123] "Dünya ve dünya üzerinde yaşayan her canlı Tanrı'nındır"[124] "Tarlanız temelli olarak satılamaz.

---

[118] Yaratılış 1:10 "Tanrı, kara ve denizleri yarattı ve iyi olduğunu gördü."

Yaratılış 1:12 "Tanrı, bitki ve ağaçlar yarattı ve iyi olduğunu gördü."

Yaratılış 1:20-21 "Tanrı, 'Sular canlı yaratıklarla dolup taşsın, yeryüzünün üzerinde, gökte kuşlar uçuşsun' diye buyurdu. Tanrı büyük deniz canavarlarını, sularda kaynaşan canlıları ve uçan çeşitli varlıkları yarattı. Bunun iyi olduğunu gördü"

[119]Mezmurlar 104: 10-26.

[120]Mezmurlar 104: 27-29.

[121] Mezmurlar 145: 9.

[122] Mezmurlar 145: 16.

[123] Mısır'dan Çıkış 19:5.

[124] Mezmurlar 24:1.

Çünkü toprak bana aittir. Sizse yabancısınız, misafirsiniz"[125] şeklinde yer alan ifadeler tüm mahlukatın Tanrı'ya ait olduğuna işaret etmektedir. Bu doğrultuda yeryüzü ve onun içindekiler; dünya ve onun içinde oturanlar Tanrı'ya aittir.[126] Tanrı'nın, yeri ve göğü belli bir ahenk ve ölçüye göre yaratması, onun kudretini gösterdiği gibi onun her şeye hakim olduğunu da ortaya koymaktadır. Tevrat'ta İsrail topraklarının sahibinin ve bereket kaynağının Tanrı olduğu, İsraillilerin ise Tanrı'nın kiracıları olduğu sık sık dile getirilmektedir. Kiracılar, arazinin verimliliğini ve çiftçinin geçim ve refahını güvence altına almak için arazinin mahsulünün ilk bölümünü sahibine iade etmekle yükümlüdür.[127] Buna göre, elde edilen mahsulün ilk meyvesi Tanrı'ya adanmalıdır.[128]

Yahudilikte insanın tabiatla ilişkisini açıklamak için Tevrat'ın Yaratılış 1 ve 2. bölümleri merkezi bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır. Yahudiliğe göre yeryüzünde

---

[125] Levililer 25:23.

[126] Eski Ahit Profesörü ve Cizvit rahibi olan Richard J Clifford'a göre tüm evrenin sahibinin Tanrı olduğu görüşünün Tevrat'ta yer almasının belli bir sebebi vardır. Ona göre Yahudilerdeki "sürgün" hem sürgüne fiziksel olarak maruz kalanlar hem de sonuç olarak anlam krizine maruz kalanlara atıfta bulunmaktadır. İnançlarını, umutlarını kaybeden, kimlik krizi ile karşı karşıya kalan bu topluluğun kendi soyunu devam ettirebilmesi için tüm evrenin tamamını yaratanın ve yegane sahibinin Tanrı olduğu görüşünü canlı tutmaları gerekmektedir. Ona göre ilk yaratılış hikayesi bu amaç için yazılmış olmalıydı. Bu metin, insanlardan ziyade Tanrı'nın egemen gücüne odaklanır. İnsanların, diğer yaratılmışlarla değil, Tanrı ile olan ilişkisinde "Ulusal varoluş ve toprağın mülkiyeti" hakkında sürgünle ilişkili olan sorularına cevap vermeyi amaçlamıştır. (Richard J. Clifford, "Election in Genesis 1", The Call of Abraham Essays On The Election Of Israel In Onor Of Jon D. Levenson, University of Notre dame Press, Indiana 2013, s.10-11.)

[127] Richard Sarason, "The Significance of the Land of Israel in the Mishnah", The Land of Israel: Jewish Perspectives, Ed. Lawrence A. Hoffman, Notre Dame, University of Notre Dame Press, Indiana 1986, s.114.

[128] Levililer 19:23.

(adamah) yaratılan insan (adam) Tanrı'nın suretinde (tzelem elohim) yaratılmıştır.[129] Yaratılmış bir varlık olarak insan tabiatın bir parçasıdır, ancak ilahi emrin bir alıcısı olarak insan, Tanrı'yı taklit ederek tabiatı aşabilir. Bu nedenle insan türü ile doğal dünya arasındaki ilişki çok boyutludur. Bir yandan insan türü diğer canlılar gibi sonradan yaratılmış bir varlıktır ancak ayrıcalıklı bir varlıktır, diğer yandan insana bu varlıklara karşı sorumluluk verilmiştir.

Yaratılış 1:26, 1:28 ve 2:15'te yer alan ifadeler şöyledir:

"Tanrı, 'Kendi suretimizde, kendimize benzer insan yaratalım' dedi, 'Denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngenlere, yeryüzünün tümüne egemen olsun.'"[130]

"Onları kutsayarak, 'Verimli olun, çoğalın' dedi, 'Yeryüzünü doldurun ve denetiminize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun.'"[131]

"Rab Tanrı Aden bahçesine bakması, onu işlemesi için Adem'i oraya koydu."[132]

Tevrat'ta yer alan bu ifadeler insanın tabiatla ilişkisi açısından önemlidir. Bu ifadelerde, Tanrı'nın kendi suretinde yaratıp bahçeye koyduğu insana verdiği üç görev dikkat çekmektedir:

-Sayıyı artırmak ve dünyayı doldurmak.

-Hayvanlara, bitkilere ve ağaçlara, doğal kaynaklara "egemen olmak ve boyun eğdirmek".

-Bahçeyi bakmak ve bahçeyi korumak.

---

[129] Yaratılış 1:26.

[130] Yaratılış 1:26.

[131] Yaratılış 1:28.

[132] Yaratılış 2:15.

Tevrat'ta yer alan bu yaratılış hikayesinde Tanrı insanı kendi suretinde yaratmış, ona yeryüzündeki her tür canlı üzerinde egemenlik vermiştir. Bu cümleler insanları mahlukatın en değerli varlığı yapması, tabiata insana faydası ölçüsünde değer vermesi, insana tabiata boyun eğdirme, tabiatı değiştirme ve hatta sömürme hakkı tanıması yönüyle ele alınmıştır. Aynı doğrultuda bu eleştirilere göre yine Tevrat'ın bu bölümü insanın tabiattan kopuşuna neden olmuş, insanın tabiata düşman olmasına sebebiyet vermiştir.

2.2.1. İnsanoğlunun Yeryüzünü Doldurması

Yahudilik'te insanın çevredeki rolü konusunda Tevrat'ın 1:28 bölümündeki ifadeler önemlidir. Burada Tanrı'nın insana yüklediği sorumluluklardan biri yeryüzünde çoğalmasıdır. Dünya nüfusunun hiç olmadığı kadar arttığı ve buna bağlı olarak gelişen çevre sorunlarının baş gösterdiği günümüzde Tevrat'ın bu emri dikkat çekmekte ve ilgi uyandırmaktadır. Bugün özellikle Ortodoks Yahudilikte[133] doğum oranı önemli ölçüde yüksektir. Evliliğin amacının kutsal üreme emri olduğu, nüfus artışını engelleme yönündeki girişimin Tanrı'nın tabiat yasasını ihlal ettiği yönündeki anlayış hala geniş kitlelerce benimsenmektedir.

---

[133] Tevrat'ın bu metinleri aynı zamanda Eski Ahit adıyla Hıristiyan Kutsal kitabında yer almakta ve bu cümleler Hıristiyanları da etkilemektedir. Buna bir örnek olarak Katolik Kilisesinin, aile planlaması görevinin dini zorunluluktan kaynaklandığını belirtmesi verilebilir. Üremek Katoliklerin görevidir ve doğurganlığı engellemek günahtır. Kilise, yaşamın kutsal ilkelerinin ihlali olarak kürtaj ve diğer yapay doğum kontrol yöntemlerini kınamaktadır. Kilise tarafından kabul edilen bu aile planlaması stratejisinin etkisi Guatemala'da görülür. Guatemala'daki nüfus her yirmi yılda bir iki katına çıkmaktadır. Çoğunlukla Katolik bir toplum olduğu için doğum kontrolü ya kullanılamaz ya da bunu yapmak sosyal bir tabudur. (Omar Saleem, "Be Fruitful, and Multiply, and Replenish the Earth, and Subdue It: Third World Population Growth and the Environment", 8 Geo. Int'l Envtl. L. Rev. 1, Florida 1995, s.13-14.)

Dünyanın ekolojik dengesini tehdit eden en büyük unsurlardan birisi de son yüzyılda artan hızlı nüfus artışıdır. Bu nüfus patlaması, mevcut çevre kirliliğinden kısmen sorumlu olmuştur. Giderek artan bir nüfusa ayak uydurabilmek için, toplumun tarım ve sanayi sektörlerinin geliştirilmesi bariz bir kirlilik yaratmış ve dünyanın doğal dengesine müdahale ederek ekosistemi altüst etmiştir. Nüfus kontrolü ile ilgili tartışmaların ve çevresel endişelerin değerlendirilmesi için dini perspektifler dikkate alınmıştır.

Tevrat'taki ilk emir üreme görevine işaret etmektedir. Tanrı, Yaratılış 1:28'de "Verimli olun ve çoğalın ve Dünya'yı doldurun..." şeklinde çoğalmayı emretmiş, daha sonra da tufan olayından sağ kurtulan Nuh ve ailesine: "Verimli olun, çoğalın, yeryüzünde türeyin, artın." diyerek bu emri tekrarlamıştır.[134] Sonraki süreçte Tanrı tarafından, İbrahim de kutsanarak soyunun, cennetin yıldızları ve deniz kenarındaki kum taneleri kadar çok sayıda çoğaltılacağı belirtilmiştir.[135] Konu Tevrat'ta benzer ifadelerle[136] tekrarlanarak bu nimetin Yakup'a da verildiği vurgulanmıştır.[137] Tevrat'ın bize sunduğu kişiliğin, çocuklarına ve torunlarına verdiği temel nimet, doğurganlıktır. Bu İshak'ın Yakup'u kutsaması,[138] Yakup'un Manaşşe ve Efraim'i (torunları) kutsaması[139] ve Yakup'un Yusuf'u kutsaması[140] için de geçerli olmuştur.

Çocuk sahibi olmanın önemini vurgulayan pek çok Talmud ifadesi de vardır. Örneğin, Haham Joseph, "Çocukları olmayan biri, Tanrı'nın kendisine bahşettiği ilahi

---

[134] Yaratılış 9:1.

[135] Yaratılış 15:5.

[136] Yaratılış 28:14.

[137] Yaratılış 35:11.

[138] Yaratılış 28:3.

[139] Yaratılış 48:16.

[140] Yaratılış 49:25.

suretine sahip olma özelliğini azaltmış olur, çünkü Tanrı, insanı yaratmasının[141] hemen ardından, insana verimli olma ve çoğalma misyonu[142] vermiştir."[143] Shammai okulu[144], birinin iki oğlu olduğunda (Musa'nın iki oğlu olduğundan) üreme görevinin yerine getirildiğini öğretirken, Hillel Okulu ise, Tevrat'ın Yaratılış 1:27'deki cümlesindeki Tanrı'nın insanları erkek ve dişiden yarattığını belirtmesine ithafen her insanın bir erkek ve bir kıza sahip olması gerektiğini belirtir.[145]

Bu öğretilerin yanında, Yahudiler'in nüfus artışı ve açlık ile kaynakların tükenmesi, çevresel kirlilik, küresel iklim değişikliği ve diğer güncel sorunlar arasındaki bağlantıları görmezden gelemeyeceğine dair yorumlar da mevcuttur. Buna göre Tevrat'ta üremenin önemi vurgulanırken, bir taraftan da kaynaklar az olduğunda üremenin sınırlanması gerektiğine yönelik kurallar da vardır. Örneğin; Mısır'da Yusuf'un yedi yıl boyunca iki oğlu vardı ve yedi yıl süren kıtlık sırasında başka çocuğu doğmamıştır.[146] Tevrat yorumcusu Rashi bunu yaygın bir açlık olduğunda, doğacak çocuklara sınırlama getirilmesi gerektiği şeklinde yorumlamaktadır. Tevrat'ta ayrıca Nuh'a gemide olduğu sürece ürememesi emredilmiştir, çünkü gemi sadece içine girenlere yetecek kadar erzak içermektedir. Kısacası Rashi'ye göre Adem ve daha sonra da Nuh'a "Verimli olun ve

---

[141] Yaratılış 1:27.

[142] Yaratılış 1:28.

[143] Yisroel Dovid Klein, "Be Fruitful and Multiply - The Commandment to Raise Children", https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/4013732/jewish/Be-Fruitful-and-Multiply-The-Commandment-to-Raise-Children.htm, Erişim Tarihi: 07/11/2022.

[144] Shammai ve Hillel Yahudi tarihinde Tannaim döneminde ortaya çıkan iki düşünce sistemidir. Bugünkü Yahudiliğin şekillenmesinde ve sözlü kanunun oluşmasında bu iki düşünce sisteminin etkisi büyüktür.

[145] Mishna Yevamot 61b.

[146] Yaratılış 41:50.

çoğalın" emri verildiğinde, dünyanın nüfusu azdı bu nedenle de Tevrat'ın bu emirleri artık geçerli değildir.[147]

2.2.2. İnsanoğlunun Yeryüzünü Denetimine Alması ve Canlılara Egemen Olması

Yahudilik'te insanın çevreyle ilişkisine dair dikkat çeken hususlardan biri Yaratılış 1:28'de Tanrı'nın insana "Yeryüzünü doldurun (maleh) ve denetiminize alın (kabash); denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun (radah)" şeklinde verdiği görevdir. Tevrat çok açık bir dille insanın Tanrı'nın suretinde[148] yaratıldığını ve ona mahlukat üzerinde bir hakimiyet ve dünyaya boyun eğdirme yetkisi verdiğini belirtmektedir. Bu cümlede yer alan "kabash" ve "radah" fiillerinin doğru anlaşılması konuyu aydınlatacaktır.

İbranice "kabash" ın sözcük anlamı "boyun eğdirmek, aşağı basmak, denetimine almak" tır. Tevrat'ta birkaç yerde geçen "Kabash" kelimesi direnen bir şeyi kontrol altına almak veya esaret altına almak için güç kullanmak[149] demektir. Kelime kendisine karşı muzaffer olunan bir düşmana boyun eğdirmek anlamındadır.[150] Kabash kelimesi aynı

---

[147] Richard H. Schwardz, "Judaism and the Population Crisis", (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005, s.939.

[148] Tanrı'nın sureti "Imegio Dei" olarak Kitab-ı Mukaddes'in latince versiyonunda yer alan bir kavramdır. "Tanrı'nın İmajı veya Tanrı'nın Sureti", Tanrı ile insanlık arasındaki sembolik bağlantıyı simgeleyen bir ifade olup temeli Yaratılış 1:27'de yer alan "Tanrı insanı kendi suretinde yarattı ..." cümlesine dayanmaktadır. Tanrı suretinde yaratılan insanlar kendilerine verilen eşsiz sıfatlar ve üstün özelliklerle Tanrı'nın ilahi doğasını yansıtırlar. Bu eşsiz nitelikler insanları diğer tüm canlılardan farklı ve üstün kılar. Bkz. Yaratılış 9:6, İbraniler 1:3, Koloseliler 3:10, 2. Korintliler 4:4.

[149] Nehemya 5:5 "…Oğullarımızı kızlarımızı köle olarak satmak zorunda kaldık. Kızlarımızdan bazıları cariye olarak satıldı bile."

[150] 2. Samuel 8: 11 "Kral Davut bu armağanları yendiği bütün uluslardan…"

zamanda "ayak altına alıp çiğnemek" anlamında da kullanılır.[151] "Kabash", Tanrı suretinde[152] yaratılmış olan insanın bu ayrıcalığından dolayı ona verilmiş bir hak olup diğer yaratılmışları denetimine almasıdır. "…bütün canlılara egemen olun" ifadesindeki İbranice "radah" İngilizce "have dominion" yani "hakimiyet kurma" sözcüğü, egemenlik, saltanat, hüküm sürmek ve egemen olmak anlamına gelmektedir. Bu kelime aynı zamanda boyun eğdirmek, aşağı doğru yürümek ve hatta parçalanmak anlamına da gelebilmektedir.[153] Radah kelimesinin Tevrat'ta kullanım alanı oldukça geniş olup yaratılış bağlamından cennetten düşüş hadisesine kadar geniş bir alanı kapsar. Adem, yaratılış üzerinde hakimiyet ve egemenliğe sahipti. O, bu saltanatı, Tanrı'nın bir kural çerçevesinde yaratıp sonra iyi gördüğü yaratılışı itaat yoluyla devam ettirme yeteneğine sahipti. Ama aynı şekilde Adem, iyiyi ve kötüyü bilme ağacından yememe emrine itaat etmemiş olmakla iyi olan yaratılışı parçalamış olma ve acı çektirme iradesine de sahipti. Tevrat'ın bu anlatısındaki Adem'in bir egemenliğe sahip olması ve daha sonra tüm egemenliği altında tamamen parçalayabilme iradesi Yaratıcı'dan insana verilen konumun ve gücün adeta bir hatırlatıcısı olmuştur.[154]

Bu konuyla ilgili olarak Yahudilik literatüründe farklı yorumlar mevcuttur. Tevrat'ın yorumu olan Midraş şu ifadeleri içermektedir:

---

[151] Mika 7:19 "…çiğneyeceksin suçlarımızı ayak altında."

[152] William P. Brown, The Seven Pillars of Creation: The Bible, Science, and the Ecology of Wonder, Oxford University Press, Oxford 2010, s.42.

[153] Francis Brown, C. Briggs, S.R. Driver, The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon, Boston And New York Houghton Mifflin Company, Boston 1907, s.606.

[154] Darek Isaacs, "Is There a Dominion Mandate?", Answers Research Journal 6 (2013):139–143, https://answersingenesis.org/environmental-science/stewardship/is-there-a-dominion-mandate/ , Erişim Tarihi:02/02/2021.

> “Haham Hanina dedi ki, "İnsan eğer onu hak ederse, o zaman (Tanrı der ki) egemenliğe sahip olur, eğer hak etmezse, o zaman (Tanrı der ki) aşağı indirilecektir." K'far Chanin'den Haham Ya'akov şöyle dedi: "Eğer insan bizim suretimizde ve suretimizde hareket ederse o zaman 'hükmedebilecektir', (insan fiilleri) bizim suretimizde değilse o zaman insan konumu tabiatın üzerinde olamayacak. K'far Chanin'den Haham Ya'akov, "Bizim suretimizde olan bir kişi gelecek ve bizim suretimizde olmayan kötü insanlar ve hayvanlar üzerinde hüküm sürecek."[155]

Yine Midraş’ta yer alan bir başka yoruma göre “bu ifade hem hükmetme hem de boyun eğme anlamlarını içermektedir. Eğer insan hak ederse, hayvanlara ve sığırlara hükmeder. Eğer hak etmiyorsa, onlara boyun eğiyor ve canavar ona hükmediyor.”[156]

XVII. yüzyılda yaşamış, günümüz Ortodoks Yahudiliğin şekillenmesinde önemli katkıları olan Haham Samson Raphael Hirsch insanın diğer canlılara egemen olmasını belirten bu cümlelere dair şu ifadeleri kullanmıştır:

> “Bu, insanın yeryüzündeki diğer tüm canlılara karşı sahip olması gereken konumdur. İnsana diğer canlıların ona tabi kılma görevi verilmemiştir. Yeryüzü ve yaratıkları, bizim bilmediğimiz, kendi amaçlarına hizmet ettikleri başka ilişkilere sahip olabilir. Ama insana 'otam' (onları dizginlemek) değil, 'lirdot bam' (onları idare etme), yani efendiliğini canlılar üzerinde ortaya çıkaracak bir pozisyon verildi. Eğer insan dünyaya Allah'ın suretinde 'Adem' olarak yaklaşır ise ve hizmetini ancak Allah'ın hizmetinde talep ederse yeryüzü onu seve seve yerine

[155] Bereishit Rabbah 8:12, https://www.sefaria.org/sheets/12543.3?lang=bi&with=all&lang2=bi, Erişim Tarihi: 06/11/2022.

[156] Bereishit Rabbah 8:12, https://www.sefaria.org/sheets/12543.3?lang=bi&with=all&lang2=bi, Erişim Tarihi: 06/11/2022.

getirir, insanı yönetici olarak seve seve tanır; onun hakimiyeti, köleleştirme veya alçaltma değil, tüm dünyevi maddi unsurların Tanrı'ya hizmet etme şerefine yükseltilmesidir. Tüm dünya, Tanrı'ya hizmet eden saf insana isteyerek boyun eğer. Ama insan, konumunu kötüye kullanırsa, dünyaya Adem gibi Allah'ın temsilcisi olarak değil de kendi hakimiyet gücüyle yaklaşırsa, hayvanlar da isteyerek insana boyun eğmezler."[157]

Yeryüzünü doldurma ve denetime alma; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olma emri konusunda XX. yüzyılın önemli Tevrat yorumcularından biri olan Haham Avraham Yitzhak Kook aynı doğrultuda görüş beyan etmiştir. O 'A Vision of Vegetarianism and Peace' isimli kitabında zeki ve aklını kullanan düşünen bir kimsenin Tevrat'ın hükmet emrini "Denizin balıklarına ve göklerin kuşlarına ve yeryüzünde hareket eden her canlıya hakim ol" şeklinde anlamayacağını belirtir. Bu hakimiyetin sırf kişisel heves ve arzusunu yerine getirmek için halkına ve hizmetkarlarına eziyet eden sert bir hükümdarın egemenliği olmadığını vurgular. Tevrat'ın Mezmurlar bölümünde[158] yer alan ve 'herkes için iyi olan ve merhameti tüm işleri üzerinde' olarak tasvir edilen Tanrı'nın dünyasına böyle bir kölelik hükmünü dayatmasının düşünülemeyeceğini beyan eder.[159]

2.2.3. İnsanoğlunun Yeryüzüne Hizmet Etmesi ve Onu Koruması

---

[157] Bkz; Samson Raphael Hirsch, The Pentateuch: Genesis, Translated by Isaac Levy, Judaica Press, 2nd edition, New York 1999.

[158] Mezmurlar 145:9.

[159] Avraham Yitzhak Hacohen Kook, A Vision Of Vegetarinism And Peace, https://www.jewishveg.org/AVisionofVegetarianismandPeace.pdf, s.2, Erişim Tarihi: 19/11/2022.

Tevrat'ta Yaratılış 2: 15'te geçen ve Yahudilik'te insanın çevreyle olan ilişkisine referans olan ifadeler şu şekildedir:

"Rab Tanrı Adem'i aldı ve onu Aden bahçesine çalışması (avad) ve bahçeyi işlemesi (shamar) için koydu."[160]

İbranice "avad", İngilizcede "till" olarak karşılık bulan bu kelime, sadece çalışmak, bakımını yapmak, ekip biçmek gibi anlamlara sahip olmayıp, yetiştirmek, geliştirmek, ibadet etmek ve hizmet edilme gibi çok çeşitli şekillerde tercüme edilmektedir.[161] "Shamar" kelimesi ise İngilizceye "to keep" olarak çevrilmiş olup, izlemek, korumak, başkası için bir şeyleri muhafaza etmek, kendilerine ait olmayan ancak onlara emanet edilen mülkiyeti korumak anlamlarına sahiptir.[162] Tevrat'ta Tanrı insanı yarattıktan sonra ona sadece yeryüzünde çoğalması ve yeryüzüne hakim olmasını değil, yeryüzüne bakmasını ve orada çalışmasını emretmiştir. Yani egemenliğin bir diğer yanı da vardır. XVII. yüzyılda yaşamış Talmud bilgini Haham Joseph Soloveitchik Tevrat'ın Yaratılış 1:28 ve 2:15'te yer alan bu iki ifadesini insanlığın ikili doğası yönüyle açıklamaktadır. Ona göre insan-tabiat ilişkisinin özünde bir çatışma vardır. İnsan bir yandan tabiatın kendisinin kullanması ve sömürmesi için yaratıldığını kabul etmekte diğer yandan kendisini ise tabiatı korumakla sorumlu yöneticiler olarak görmektedir.[163]

---

160 Yaratılış 2:15.

161 Avad kelimesinin Yeşu 24:15'te kullanımı, "Kime kulluk edeceğini (avad) bugün seç ..." ve yanıtı, "ben ve ev halkım Rabbe kulluk edeceğiz (avad yapacağız).", anlamının genişliği hakkında bizi bilgilendirmektedir.

162 Francis Brown, C. Briggs, S.R. Driver, The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon, s.1244.

163 Ilana Stein "Le'ovda Uleshomra: Judaism and the Environmental Ethic", Compendium of Sources in Halacha and the Environment, (Ed.) Ora Sheinson and Shai Spetgang, Canfei Nesharim, Israel, 2005, s.16-20.

Bu konuda Haham Samson Raphael Hirsch cümlede geçen Avad (bakmak) ve shamar (çalışmak) terimlerinin anlamının yalnızca toprağı korumayı ve toprakta çalışmayı içermediğini belirtir. Ona göre buradaki anlam insanın tabiata tüm ahlaki davranışlara uygun olarak yönelmesini içerir. İnsan tabiatın nimetlerini vicdan duygusuyla ve görev bilinciyle kullanmalıdır.[164] Yani Tanrı yarattığı insana yetki vermiştir, ancak yetki bir uyarı ile birlikte gelmiştir. Midraş'ta bu konu ilgili Tanrı'nın uyarısına yer verilmiştir:

> "Mukaddes Olan, ilk insanı yarattığı zaman, onu alıp Aden Bahçesi'nin bütün ağaçlarının çevresine götürdü ve ona dedi: "İşlerime bakın, ne kadar güzel ve övülmeye değerdirler! Yarattım, sizin için yarattım. Dikkat edin, evrenime zarar vermeyin ve yok etmeyin, çünkü ona zarar verirseniz, onu sizden sonra onaracak yoktur."[165]

Bu nedenle, ilk insana "Yeryüzünü doldurma ve ona boyun eğdirme"[166] ilahi emri, Yaratılış 2:15'te yer alan "dünyayı işleme ve koruma"[167] emriyle birlikte ele alındığında insanın tabiata karşı rolü ortaya çıkmaktadır. İnsan, yalnızca Tanrı'nın iradesini gözlemleyerek, Tanrı'nın yarattıklarının refahını sağlayarak tabiatın gerçek bir koruyucusu olabilir. Tanrı'nın isteği doğrultusunda hareket eden insan sayesinde tabiat kutsallık kazanır.

2.2.4. Şabat Emri

---

[164] Bkz; Samson Raphael Hirsch, The Pentateuch: Genesis, Translated by Isaac Levy, Judaica Press, 2nd edition, New York 1999, s.60-61.

[165] Vaiz Rabbah 7:20.

[166] Yaratılış 1:28.

[167] Yaratılış 2:15.

Yahudilik'te insanın tabiatla ilişkisi Tevrat'ta yer alan Şabat emri ile yakından ilgilidir. Şabat emri insana verilen bir emirdir yani insanın tabiatla, hayvanlarla, toprakla olan ilişkisine yönelik bir emirdir. Mısır'dan Çıkış 20:10'da yer alan "Ama yedinci gün bana, Tanrın Rab'be Şabat Günü olarak adanmıştır. O gün sen, oğlun, kızın, erkek ve kadın kölen, hayvanların, aranızdaki yabancılar dahil, hiçbir iş yapmayacaksınız"[168] cümleleri bu ilişkiyi ortaya koymaktadır.

Şabat Yahudilikte ibadet ve dinlenme günü olarak kabul edilen gündür. Şabat günü Yahudiler gün boyu dinlenir, Tevrat okur ve sinagoga giderek ibadet ederler. O gün Yahudi çiftçiler toprağı ile ilgilenmez ve hayvanları çalıştırmazlar. Şabat günü çevreci Yahudilere göre, insana, dünyayı kontrol etme, boyun eğdirme, bastırmaya çalışmaktan vazgeçme fırsatı vermektedir.[169] Şabat sayesinde insan, tabiata istediği an istediği şeyi yapabileceği bir meta olarak değil, Tanrı'nın mülkü olarak bakabilmektedir. Tabiatın, hayvanların haftanın bir gün dinlenmesine izin veren insan, haftanın diğer günlerinde de tabiatı kucaklayan bir yaklaşımla hareket eder. Bununla birlikte Şabat günü sayesinde bir gün boyunca bilgisayarı, arabayı, elektrikli aletleri kapatma eylemi tüketimi azaltarak doğal dünyaya fayda sağlamaktadır. Ayrıca Şabat gününe benzeyen Şabat yılı uygulamasının temelinde de aynı düşünce vardır. Şabat yılı, Yahudilikte haftanın yedinci günü olan Şabat gibi, genellikle yedinci yıl olan bir dinlenme yılıdır. Tevrat, Yahudilerin toprağı altı yıl işlemesini ve yedinci yılda dinlenmesine izin vermelerini istemektedir.[170] Altı yıl kullanılan toprak yedinci yıl olan Şabat yılında ekim, hasat, üzüm ve diğer mahsullerin toplanması yasaktır.[171] Bu yasanın ekolojik boyutu ile ilgilenen Yahudiler

---

[168] Aynı emir Mısır'dan Çıkış 23:12'de ve Yasanın Tekrarı 5:12'de tekrarlanmıştır.

[169] Rabbi Yonatan Neril, "Shabbat and Environmental Awareness", Aytzim: Ecological Judaism, https://aytzim.org/resources/articles/253 Erişim Tarihi: 28/03/2022.

[170] Mısır'dan Çıkış 23:10-11.

[171] Levililer 25.

toprağın nadasa bırakılması uygulamasının, onun verimliliğini yeniden kazanması açısından önemine vurgu yapar. Ancak birçok Yahudi din bilgini bu yoruma katılmaz. Aksine, bu buyruğun asıl amacının, Tanrı'nın toprak üzerindeki mülkiyetinin yeniden tasdik edilmesi olduğunu düşünür.

2.2.5. Bal Taschit (Yok Etmeme)

Yahudilik'te insanın çevreye yönelik tutumu Bal Taschit ilkesiyle açıklanmaktadır. Bal Taschit, Talmud'da kavramlaşan ve yok etmeme emri taşıyan bir ilkedir. Bu ilke, eğer yeryüzü ve içindeki her şey Tanrı'nınsa içinde yapılabilecek herhangi bir yıkım eyleminin Tanrı'nın mülküne karşı suç olduğu anlamını kapsamaktadır. Yok etmeme emri Tevrat'ta şöyle yer almaktadır:

"Bir kentle savaşırken, kenti ele geçirmek için kuşatma uzun sürerse, ağaçlarına balta vurup yok etmeyeceksiniz. Ağaçların ürünlerini yiyebilirsiniz, ama onları kesmeyeceksiniz. Çünkü kırdaki ağaçlar insan değil ki kuşatma altına alasınız. Yalnız ürün vermediğini bildiğiniz ağaçları kesip yok edebilirsiniz. Sizinle savaşan kenti ele geçirene dek kesilen ağaçları kuşatma işinde kullanabilirsiniz."[172]

Bu yasa kuşkusuz insan merkezli olmakla birlikte, Tevrat bir yandan insanlarla ağaçlar arasındaki karşılıklı bağımlılığı vurgulamakta diğer yandan da insanların tabiatı tahrip edilebilecek değersiz bir meta gibi görme potansiyellerini tanımaktadır. Tabiatın değerini insanın yıkıcı eylemlerini dizginleyerek vurgulamaktadır. Talmud'da ve sonraki dönemde hahamların yorumlarında Tevrat'ın bu Bal Taschit emri genişletilmiştir. İnsan için fayda sağlayabilecek tüm nesnelerin doğrudan veya dolaylı olarak yok edilmesi

---

[172] Yasanın Tekrarı 20:19-20.

yasaklanmıştır. İlkeyi askeri olmayan çok sayıda duruma uygulamak, fiziksel çevreye yönelik her türlü zararlı davranışı önlemek Talmud'un emridir.[173]

Mişna'nın konuyla ilgili açıklaması şöyledir:

> "Ve sadece ağaçlarla ilgili olarak değil, gemileri/aletleri/mutfak aletlerini yıkıcı bir şekilde kıran, giysileri yırtan, bir binayı yıkan, bir pınarı kirleten ya da yiyecekleri israf eden biri bile, Bal Taschit emrini ihlal eder."[174]

Yahudi alimi İbn Meymun konuyla ilgili şu ifadeleri kullanır:

> "Nehyedilen sadece meyve taşıyan ağaçları tahrip etmek değildir. Her kim tabakları kırar, elbiseleri yırtar, bir binayı yıkar, bir çeşmeyi tıkar ya da yiyecekleri israf ederse Bal Taschit ilkesine karşı gelmiş olur."[175]

Hahamlar;

> "Servetini ya da kabiliyetlerini israf etme ve uyuşturucu kullanma, zira aklına zarar verir. Yemek ya da hayatta kalmak için yapman gerekmedikçe hayvanları öldürme, kesinlikle hayvanları zevk için avlama, daima tabiatı koru ve onu tahrip etme! O, Tanrı'nın insanlara lütfudur"[176]

şeklindeki açıklamalarıyla bu doktrini daha da ileri götürmüşlerdir. Bununla birlikte bazı Mişna risalelerinde örneğin; Bava Kamma'nın ekonomik ihtiyaç durumunda, Şabat'la ilgili pasajların sağlığın korunması amacıyla hatta psikolojik ihtiyaç veya estetik nedeniyle, bir başka pasajın da daha fazla kar getireceği düşüncesiyle Bal Taschit'in daha

---

[173] Aubrey Rose, Yahudilik ve Ekoloji, İgdaş, İstanbul 1997, s.54-60.

[174] Mishneh Torah, Kings and Wars 6:10, https://www.sefaria.org/sheets/124937.4?lang=bi&with=all&lang2=en, Erişim Tarihi: 11/11/2022.

[175] Mishna Torah, Laws of Kings 6:10, https.//www.sefaria.org/sheets/115206?lang=bi Erişim Tarihi: 24/03/2022.

[176] Aubrey Rose, Yahudilik ve Ekoloji, İgdaş, İstanbul 1997, s.33.

dar yorumlanabildiği görülmektedir.[177] Bazı durumlarda ise tabiata verilen zararlar bu emrin ihlali olarak değerlendirilmez aksine gerekli görülür. Pagan kültlerinde olduğu gibi, tabiat unsurları putperestliğin nesneleri haline geldiğinde, İsraillilere onları yıkmaları söylenir:

> "Atalarınızın Tanrısı Rabbin mülk edinmek için size verdiği ülkede yaşamınız boyunca uymanız gereken kurallar, ilkeler şunlardır: Topraklarını alacağınız ulusların ilahlarına taptıkları yüksek dağlardaki, tepelerdeki, bol yapraklı her ağacın altındaki yerleri tümüyle yıkacaksınız. Sunaklarını yıkacak, dikili taşlarını parçalayacak, Aşera putlarını yakacak, öbür putlarını parça parça edeceksiniz. İlahlarının adlarını oradan sileceksiniz.[178]

2.2.6. Tzaar Baalei Chayim (Acı Çektirmeme)

Yahudilik'te insanın tabiatla ilişkisini ortaya koyan Tzaar Baalei Chayim ilkesi, hayvanlara eziyet çektirmeme, hayvanların ihtiyaçlarını gözetme demektir. Bu terim hayvanlara acı çektirmeme ve hayvan haklarıyla ilgili bütün Yahudi hükümlerini kapsayan rabbinik bir terimdir.[179] Vahşi hayvanlar, çiftlik hayvanları, laboratuvardaki, sirklerdeki ve hayvanat bahçelerindeki hayvanları da içine alacak kadar geniş olan bu yasa onların haklarına riayeti emreder. Et elde etmek için kesilen hayvanın acısını azaltmak amacıyla bıçağı keskin seçmek, Şabat günü hayvanı dinlendirmek gibi emirler yine aynı yasa altında yer almaktadır.

---

[177] (Ed.) Thomas O'Brien, Scott Paeth, Religious Perspectives on Business Ethics. An Anthology, s.270.

[178] Yasanın Tekrarı 12:1-3.

[179] (Ed.) Elliot N. Dorff; Jonathan K. Crane, The Oxford Handbook of Jewish Ethics and Morality, Oxford University Press. New York 2013, s.428.

Tzaar Baalei Chayim ilkesi Tevrat'ta Yasanın Tekrarı bölümünde[180] vurgulanmaktadır. Buna göre hayvanlara gereksiz yere acı çektirmek yasaklanmış, onlara merhamet gösterilmesi emredilmiştir. Bu bağlamda Tevrat, çift sürerken öküz ve eşeğin yan yana getirilerek zayıf hayvana eziyet edilmesini,[181] tahıl yemesini önlemek için harmanda hayvanın ağzının bağlanmasını,[182] bir öküz ya da koyunun yavrularıyla aynı gün kesilmesini,[183] yasaklamaktadır. Tevrat ayrıca Yahudilere, düşmanlarının hayvanlarına düşmanlık yapmamalarını açıkça şöyle emretmektedir:

"Düşmanınızın yolunu şaşırmış öküzüne ya da eşeğine rastlarsanız, onu kendisine geri götüreceksiniz. Sizden nefret eden kişinin eşeğini yük altında çökmüş görürseniz, kendi haline bırakıp gitmeyecek, ona yardımcı olacaksınız."[184]

Tevrat'taki Yaratılış Hikayesi, bitki örtüsünün sadece insanlar için değil, hayvanlar için de yiyecek sağlamak amacıyla yaratıldığını beyan eder.[185] Tufan Öyküsü'nde ise Tanrı, Nuh'a her hayvan türünü kurtarmak için büyük çaba sarf etmesini emretmektedir.[186] Yunus kitabında Tanrı Yunus peygamberi azarlarken "ben Ninova'ya, o koca kente acımayayım mı? O kentte sağını solundan ayırt edemeyen yüz yirmi bini aşkın insan, çok sayıda hayvan var"[187] demesi, o şehirdeki hayvanlara değer verdiğinin göstergesi olarak anlaşılmıştır. Bu nedenle Yahudiler de Tanrı'nın değer verdiğine değer vermekle sorumlu olduklarını düşünmüşlerdir.

---

[180] Yasanın Tekrarı 5:14, 14:21, 22:6, 22:10.

[181] Yasanın Tekrarı 22:10.

[182] Yasanın Tekrarı 25:4.

[183] Levililer 22:28.

[184] Mısır'dan Çıkış 23: 4-5.

[185] Yaratılış 1:29.

[186] Yaratılış 6:19.

[187] Yunus 4:11.

Tzaar Baalei Chayim ilkesi ile ilişkili olarak Tevrat Nuh ve ailesinin, gemideki hayvanların yeterince beslenmesini sağlamak için kendilerini uykudan mahrum bırakacak kadar zahmete girdiğini vurgular. Tufan hikayesi bunu anlatır.[188] Ayrıca, Tevrat'ta hizmetçi Rebeka sadece İbrahim'e değil, aynı zamanda develerine de su vererek, İbrahim üzerinde olumlu iz bırakmıştır.[189] Musa ise, başıboş bir kuzuya gösterdiği şefkatle, Tanrı'nın sürüsü olan İsrail halkının çobanı olmaya layık olduğunu kanıtlamıştır.[190] Tevrat'a göre, Kurbanlık hayvanın en az yedi gün yaşamasına izin verilmelidir ve bundan sonra bile anneyi ve yavrusunu aynı gün kesmek yasaktır.[191] Bir anne kuş yavrusuyla birlikte yuvasından alınmamalıdır. Hizmetçiler gibi evcil hayvanların da Şabat Günü dinlenmelerine izin verilmelidir.[192]

Bütün bunların yanında Tzaar Baalei Chayim ilkesi bazı açılardan eleştirilmektedir. Bu eleştirilere göre bu yasanın amacı aslında hayvanların acısını

---

[188] Midrash Tanchuma 9. https://www.sefaria.org/Midrash_Tanchuma%2C_Noach.9.1?ven=Midrash_Tanhuma-Yelammedenu,_trans._Samuel_A._Berman&vhe=Midrash_Tanchuma_--_Torat_Emet&lang=bi Erişim Tarihi: 02/4/2022.

[189] Yaratılış 24:46.

[190] Şemot Rabbah 2. "Öğretmenlerimiz dediler ki: Bir gün, Öğretmenimiz Musa [kayınpederi] Yitro'nun koyunlarını otlatırken, koyunlardan biri kaçtı. Musa, küçük, gölgeli bir yere gelinceye kadar peşinden koştu. Orada kuzu bir havuza rastladı ve içmeye başladı. Musa kuzuya yaklaşırken, "Susadığınız için kaçtığınızı bilmiyordum. Çok yorgunsun!" Sonra kuzuyu omuzlarına aldı ve onu geri taşıdı. Kutsal Olan dedi ki, "Madem insanların koyunlarını böylesine büyük bir sevgiyle güdüyorsan, canın üzerine yemin ederim ki koyunlarım İsrail'in çobanı olacaksın." https://www.sefaria.org/Shemot_Rabbah.2.2?ven=Sefaria_Community_Translation&vhe=Midrash_Rabbah_--_TE&lang=bi&with=all&lang2=en Erişim Tarihi: 02/4/2022.

[191] Levililer 27:28.

[192] Mısır'dan Çıkış 20:10.

durdurmak değil insanları eğitmektir. İlke, insanları zalimlikten caydırmayı ve insanlar arasında nezaket ve merhamet erdemlerini teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Bununla birlikte, Tzaar Baalei Chayim iki istisna dışında evcil hayvanların acısını dikkate almaktadır. İbrahim'in oğlunu kurban etmesini üzücü bulan Tevrat ifadeleri koçun kurban edilmesine sesini çıkarmamaktadır. Aynı şekilde, Tevrat'ın Hakimler bölümünde anlatılan Şimşon'un hikayesinde, Şimşon'un genç bir aslanı çıplak elleriyle nasıl parçaladığını anlatırken, hiçbir çekingenliği bulunmamaktadır.[193] Levililer bölümündeki[194] Azazel yani Mişna'da anlatıldığı şekliyle günah keçisi ritüeli, talihsiz hayvanı bir uçurumdan geriye doğru itmeyi içermekte, böylece hayvan yarı yoldayken parçalanmaktadır. Benzer şekilde, açıklanamayan bir cinayetin kefareti konusunda ise Tevrat, en yakın kasabanın yaşlıları tarafından bir düvenin boynunun kırılmasını tavsiye etmektedir. Yine, Mısır'dan Çıkış bölümüne göre bir insanı boğan bir öküzün taşlanarak öldürülmesi gerekmektedir.[195] Bütün bu uygulamalar Yahudilikte Tapınağın yıkılması ile durdurulmuş olsa da Rabbinik kültürde bunların icrasına dair herhangi bir endişe bulunmamaktadır.[196]

2.3. YAHUDİLER VE ÇEVRE

Tevrat ve diğer dini metinlerde yer alan bazı cümlelerin çevre sorunlarıyla bağlantılı olduğu bilinci çok yenidir. Günümüzde Yahudi çevre hareketinin geleceği bazı

---

[193] Hakimler 14:6.

[194] Levililer 16:10.

[195] Mısır'dan Çıkış 21:28.

[196] John D. Rayner, "Judaism And Animal Welfare", Freehof Institute of Progressive Halakhah in association with the Annual Conference of the European Region of the World Union for Progressive Judaism Or Chadash, Zurich, Switzerland 2000. s.4.

sebeplerden[197] dolayı ciddi zorluklarla karşı karşıyadır. Yahudi geleneğinin dini doğası ile çevre hareketinin laik bakış açısı arasında kavramsal bir boşluk bulunmaktadır. Bu da çevrecilik açısından zorluk oluşturmaktadır. Örneğin, İsrail Devleti'nde canlı bir çevre hareketi mevcuttur, faaliyetleri laiktir ancak Yahudi dini kaynakları tarafından meşrulaştırılmamıştır.

Yahudi çevreciliğini Yahudiliğin dini kaynaklarına bağlama girişimi, 1970'ler ve 1980'lerdeki Yahudi yenilenme hareketinin bir özelliğidir. Doğuştan Yahudi olan çevre aktivistleri, ekolojik farkındalıkla Yahudiliğin kaynaklarına geri dönüş yolunu bulmuşlardır. Bu doğrultuda Ellen Bernstein tarafından 1988'de kurulan Shomrei Adamah (Dünyanın Koruyucuları) hareketi çevre sorunlarına adanmış ilk ulusal Yahudi örgütüdür. Shomrei Adamah, "Let the Earth Teach You Torah"[198] gibi Yahudilik ve çevre hakkında kılavuzlar yayınlamıştır. Bu örgüt Yahudi kutlaması olan Tu Be Shevat[199] gününü canlandırmıştır. Yine bu dönemde "eko-koşer"[200] terimi ortaya

---

[197] Uzun süreli İsrail-Arap çatışması, İsrail Devleti ile diaspora toplulukları arasındaki ilişkiler, Yahudi-İsrail arasındaki ilişkilerle meşgul olmaları, Yahudi-Hıristiyan diyalogu, Yahudilik içinde çoğulculuk ve cinsiyet eşitliği gibi sebepler.

[198] 1992 yılında yayınlanmıştır.

[199] Günümüzde Yahudi çevreciliği denilince akla ilk gelen Tu Bi Shevat kutlamasıdır. İlkbaharın başlarında baharın gelişinin kutlandığı bu bayram XVII. yüzyılda Yahudi kültürüne girmiştir. O dönemde Yahudi din mistikleri tarafından birtakım ritüeller ve yemek veya meyve yeme adetleri oluşturulmuştur. 1950'lerde ise bu adet İsrail topraklarına ağaç dikme günü olarak yerleşmiştir. Günümüzde ise daha genç ve ekolojik olarak daha bilinçli olan Yahudiler, Kabalistik bir gelenek olan meyve ve şarapla birlikte oturarak yemek yeme veya ağaçlara tabiata teşekkür etme gibi çevre dostu bir tatil olarak ona yeni bir canlılık getirmişlerdir. (Aubrey Rose, Yahudilik ve Ekoloji, İgdaş, İstanbul 1997, s.98-101.)

[200] "Kosher", geleneksel Yahudi yasalarıyla belirlenen beslenme kurallarına uyan yiyecekleri tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Bu yasalar, hangi gıdaların tüketilebileceğini ve nasıl üretilmesi, işlenmesi ve hazırlanması gerektiğini belirler. Yahudilerin koşer geleneğini, yiyeceğe ve kendisinden yiyecek elde

atılarak çevreci bir yeme alışkanlığı getirilmeye çalışılmıştır. Daha sonra, 1997'de Amerika'da Seattle'daki Kuzeybatı Yahudi Çevre Projesi (NWJEP veya NJEP) gibi diğer bölgesel gruplar ortaya çıkmıştır. Bu gruplar farklı bir yaklaşım benimsemişlerdir. Yahudilerin dünyayla özdeşleşmesi ve Yahudi çevre aktivizmi o zamana kadar yan yana ilerlerken, bu yeni gruplar, tabiatı Yahudi kimliğinin bir kaynağı haline getirmeye odaklanmış ve siyasi aktivizmi açıkça vurgulamamışlardır.[201] 1993 yılında kurulan Çevre ve Yahudi Yaşamı Koalisyonu (COEJL), Yahudi çevre hareketini ana akım haline getirmek için kurulmuştur. COEJL, bu hedeflere ulaşmak için Ulusal

---

edilen canlılara saygı gösterme anlayışı eko-kosher hareketini doğurmuştur. Eko kosher anlayışı, kişilere şu gibi sorular sorarak çevre farkındalığı oluşturmayı amaçlamaktadır:

- Fabrikanın çiftliklerinde zorla beslenen ve küçük kafeslerde tutulan hayvanların etini mi yiyorsunuz?
- Pestisitlerle zehirlenen toprakta yetiştirilen sebzeleri mi tüketiyorsunuz?
- Şüpheli kanserojen içeren ürünler yemek doğru mudur?
- Dünyaya hayat veren ormanların yok edilmesinden yapılmış kağıt mı kullanıyorsunuz?
- Politikaları önemli ölçüde kirliliğe neden olan şirketlerle iş yapıyor musunuz?

İklim krizi ile yakından ilgilenen bir din adamı olan Haham Arthur Waskow, eko-koşer'i Yahudi geleneğindeki şu değerlerle açıklamaktadır:

- tza'ar ba'alei chai'im (hayvanlara saygı)
- bal tashchit (dünyayı mahvetmemek)
- sh'mirat haguf (kişinin kendi vücudunu koruması)
- tzedakah (yoksullarla yemek paylaşmak)
- b'rakha ve keduşah (yemekte kutsallık ve bereket duygusunu bilinçli olarak onaylama)

Eco-kosher, saygılı ve çevrenin korunmasına katkıda bulunabilecek şekillerde hareket etme arzusuyla gıda ve diğer ürünlerin kaynaklarına dikkat edilmesini teşvik etmektedir.

Arthur Waskow, "What is Eco-Kosher?", This Sacred Earth, Rotledege, New York 2006, s.245.

[201] David Seidenberg, "Jewish Environmentalism in North America", (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Continuum, London 2005, s.910.

Dini Çevre Ortaklığı (NRPE) çatısı altında diğer din temelli gruplarla birlikte çalışarak Shomrei Adamah'ın bıraktığı boşluğu doldurmuştur.

Özellikle tarım ve gıda hareketi dahil olmak üzere yeni nesil Yahudi çevre örgütlerinin 1994 yılında Amy Meltzer ve Adam Berman tarafından Connecticut'taki Camp Isabella Freedman'da kurulan Teva Learning Alliance olarak adlandırılan Teva Learning Center'a kadar götürülebilmektedir.

2005 yılında Haham David Seidenberg tarafından kurulan neohasid.org, 2009 yılında Zelig Golden tarafından kurulan Wilderness Torah ve Eden Village Camp gibi kuruluşlar da Yahudi çevreciliğine yönelik çalışmalardır. İsrail'i yeşillendirmek amacıyla 2001 yılında kurulan Aytzim.org ise bugün beş ayrı projeye ev sahipliği yapmaktadır. Bu projeler, Ecojews, Jewcology, Yeşil Siyonist İttifak, Dünya Yahudileri, Shomrei Breishit: Dünya için Hahamlar'dır.[202]

1990'larda Yahudilik ve ekoloji alanında yapılan yayınlar artmıştır. 1991 ve 1992'de Melton Center for Jewish Education (Melton Yahudi Eğitimi Merkezi), dergisinin tamamen ekoloji ve çevreye ayrılmış iki sayısını Eduardo Rauch'un editörlüğünde yayınlamıştır. 1994 yılında Haham Arthur, Yeşil Kabala'nın çağdaş anlamı üzerine çalışması Seek My Face Speak My Name (Yüzümü Ara, Adımı Söyle), hem ekoloji hem de vejetaryenlik tartışmalarını içermektedir. Shomrei Adamah örgütü de, bu yıllarda Ekoloji ve Yahudi Ruhu (1998) kitabı da dahil olmak üzere çok sayıda kitap yayınlamıştır. Harvard Üniversitesi tarafından hazırlanan Dinler ve Ekoloji konferans serisinin bir parçası olan 1998'de yapılan "Yahudilik ve Doğal Dünya" konulu konferansın bildirileri, daha sonra 2003 yılında "Yahudilik ve Ekoloji" adıyla basılmıştır. Bunun gibi çevre ve Yahudilik konulu pek çok eser kaleme alınmıştır.

---

[202] David Seidenberg, "Jewish Environmentalism in North America", s. 911.

Sonuç olarak Yahudilik, çevre hakkında çeşitli anlayışları bünyesinde barındırmaktadır. Tevrat'ın Tanrısı Yahve, tabiat üzerinde tam kontrol ve güce sahip olan tabiatın Yaratıcısıdır. Tanrı'nın yarattığı dünya iyi olmakla birlikte kusursuz değildir. Yahudi anlayışına göre tabiata kendi iyiliği için kutsallık atfetmek putperestliktir. Tabiat ancak Tanrı'nın buyurduğu buyrukların yerine getirilmesiyle kutsallaştırılabilir. İnsanların tabiatın üzerinde ayrıcalıklı bir konumu vardır. İnsan tabiatı kullanıp, tabiattan keyif alabilir ancak bunları yaparken tabiattan sorumlu olduğunu da unutmaması gerekmektedir. Bu sorumlulukların Yahudilere hatırlatılması amacıyla birtakım teşkilatlar kurulmuştur. Bu kuruluşlar çevresel krizin aslında bir manevi kriz olduğunu kabul etmektedirler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HIRİSTİYANLIK'TA İNSAN-TABİAT İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ÇEVRE ANLAYIŞI

Çevresel bozulmanın boyutu dikkate alındığında buna sebebiyet veren insan davranışları ve bu davranışlara yön veren etkenler araştırmalara konu olmuştur. Sanayileşme ve modernleşmeye dolayısıyla da çevre kirliliğine öncülük etmiş olan Batı milletlerinin dini olarak Hıristiyanlık[203] da bu bağlamda kendine özgü bir yaklaşıma sahiptir. Bu konu çerçevesinde Hıristiyanlığa odaklanmak iki nedenden dolayı önemlidir. Birincisi, birçok araştırma sonucunun da işaret ettiği gibi kiliseler "Kuzey Avrupa gibi sekülerleşmiş toplumlarda bile en büyük tek gönüllü örgütlenme biçimleridir" ve "çevresel farkındalık için potansiyel bir kaynaktır."[204] Bu nedenle aslında Kilise çevresel sorunları, Hıristiyan toplumların yaşayan inançlarıyla temasa sokacak ve böylece modern çevre krizinin talep ettiği büyük ölçekli değişim türünü başlatacak bir konumdadır. İkincisi, inanç temelli çevrecilik konusunda uzman olan Erin Lothes Biviano'nun bir

---

[203] Hıristiyanlık, Nasıralı İsa'nın doğumu, yaşamı, ölümü ve dirilişi ile ilgili inançlara odaklanan tek tanrılı bir dindir. Yaklaşık 2, 5 milyar mensubu ile dünyanın en kalabalık dinidir. Hıristiyanlık İsa'yı, önce enkarne olarak dünyaya inen, insanlığa hizmet eden, acı çeken ve çarmıhta ölen, ancak insanlığın kurtuluşu için yeniden dirilen Tanrı'nın oğlu olarak kabul etmektedir. En büyük grupları Roma Katolik Kilisesi, Doğu Ortodoks kiliseleri ve Protestan kiliseleridir. Hıristiyanların monolitik tek parça bir grup olmadığını baştan vurgulamak önemlidir. "Amerikalı Hıristiyanlar" veya "New York'taki Hıristiyanlar" da yekpare gruplar değildir. MS 1054'te doğu ve batı kiliseleri olarak ayrılan Hıristiyanlık, daha sonra XVI. yüzyılda, Reform hareketi neticesinde Protestan kiliseleri olarak daha başka gruplara bölünmüştür. (Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara 1993, s.243) Her biri birbirinden ayrı bu Hıristiyan gruplarının çevre hakkındaki düşünceleri de birbirinden farklı olmuştur.

[204] Gary Langer, Poll: Most Americans Say They're Christian, ABC News, 7 Ocak 2006, https://abcnews.go.com/US/story?id=90356&page=1 , Erişim Tarihi: 13/04/2022.

araştırması da göstermiştir ki, halihazırda çevre savunuculuğu yapan ve çevreyle ilgili projelerle uğraşan Hıristiyanlar, çalışmaları için "güçlü bir enerji ve motivasyon kaynağı" olarak kutsal ve teolojik bilgiden yararlanma eğiliminde olmuşlardır.[205]

Hıristiyanlık çevre kirliliği açısından en fazla eleştirilen din olmuştur. Bu eleştirilerin çoğu Hıristiyan teolojisinin, yeryüzüne ve kaynaklarına hükmetme ve kötüye kullanma tutumunu teşvik ettiği ve dünyanın sonuyla ilgili bazı Hıristiyan inanışlarının iklim değişikliği gibi konularda, Hıristiyanlar arasında ilgisizliğe sebebiyet verdiği şeklindedir. Bununla birlikte yine eleştirilerin büyük çoğunluğu XVI. yüzyılda meydana gelen felsefi ve kültürel değişimlere karşı Kilise'nin olumsuz olmasa bile kararsız kaldığı şeklindedir. Bu dönemde Batı, astronomi, matematik, biyoloji ve diğer bilimlerde Bilimsel Devrim olarak adlandırılan önemli gelişmeler yaşamıştır. Bu değişiklikler insanların içinde yaşadıkları dünyayı nasıl gördükleri üzerinde etki yapmış daha önce büyülü bir anlamı olan evren, büyüsüz bir evren haline gelmiştir. İnsanlar ve diğer mahlukat arasında belirgin bir ayrışma gören Francis Bacon (1561-1626) ve Renée Descartes (1596-1650) gibi döneminin en etkili şahsiyetleri bu konudaki görüşlerini eserlerine yansıtmışlardır. Bu dönemde Tanrı, insanlar ve insan olmayan diğer mahlukat arasındaki ilişkiler ağı yeniden tanımlanmıştır. Aşkın bir Tanrı- sonradan yaratılan mahlukat, İnsan- insan dışındaki diğer canlılar, cennet-yeryüzü, ruh-beden gibi ayrımlar bunun örnekleridir.[206] Bu kozmik tasarımda, insanlar, insan dışındaki tüm mahlukat üzerinde efendiler olarak düşünülmüştür. Hıristiyan teolojisine ait yazılar, Tanrı'nın dünyayı ve içindeki her canlıyı insani amaç için yarattığını varsaymışlardır. Tüm

---

[205] Erin Lothes Biviano, "Worldviews on Fire: Understanding the Inspiration for Congregational Religious Environmentalism," Cross Currents, Volume: 62 No:4, Norh Carolina 2012, s. 506.

[206] Armin Lahge, Eric M. Meyers…, List Against Darkness, Fred L. Horton, "Dualism in the New Testament: A Surprising Rhetoric and Rhetoric of Surprise", Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 2011, s.186-190.

mahlukatın insanoğlu için özel olarak düzenlendiği algısı hakim olmuştur. İnsan-merkezcilik, insanlığın tabiata hükmetmesinin ilahi bir emir olduğu inancıyla bağlantılı hale gelmiştir.[207] Öyle ki diğer canlılar insan için var olan mahlukat olarak görülmüştür. Örneğin, at sineği insanlara sabrı öğretmek için, evcil hayvanlar ise yiyecek ve giyecek sağlamak için vardır.

XIX. yüzyılda, bu insan-merkezli çevre anlayışı Sanayi Devrimi ile iyice belirginleşmiştir. Bilimsel Devrim'in kozmik tasavvuru, tabiatı, insan yararı için kullanılacak bir hammadde deposu olarak sunmuştur. Tabiat hammadde kaynağı yani insan kullanımı ve tüketimi için bir araç haline gelmiştir.

XX. yüzyılın ilk yarısında Hıristiyanlığa dayalı teolojik çalışmalar, insanlar ve yönettikleri tabiat arasındaki bu insan-merkezli ve faydacı yaklaşım arasındaki ikiliği sürdürmüştür. Bu bakış açısı özellikle Oscar Cullmann, Walter Eichrodt, Teilhard de Chardin ve Karl Barth gibi önemli teologların eserlerinde belirgin bir şekilde görülmüştür.

Amerikalı Katolik feminist teolog Elizabeth A. Johnson yeryüzünün dini değerinin, Hıristiyan teolojisinin ilgilendiği bir konu olmadığını, bu konunun büyük ölçüde göz ardı edildiğini belirtmiştir.[208] İklim krizine en erken yanıt veren Hıristiyan teologlardan biri olan Thomas Berry ise çevresel krize dini açıdan yaklaşım konusundaki ilgisizliği şöyle ifade etmiştir:

---

[207] Robbin Attfield, “Social History, Religion And Technology: An Interdisciplinary Investigation Into White’s ‘Roots’”, (Ed.) Rob Boddice, Anthropocentrism: Humans, Animals, Environments, Brill, Boston 2011, s.295-296.

[208] Elizabeth A. Johnson, “Losing and Finding Creation in the Christian Tradition,”, (Ed.) Dieter T. Hessel and Rosemary Radford Ruether, Christianity and Ecology: Seeking the Well-Being of Earth and Humans, Cambridge, MA.: Harvard University Press, New York 2000, s.4.

“Yaygın olan duygu, Hıristiyan geleneğinin doğal dünyayla gerçekten ilgilenmesine gerek olmadığıdır. İsa'ya olan yoğun inancımızı sürdürdüğümüz, İlahi olanla içsel yakınlığımızı geliştirdiğimiz, Hıristiyan yaşam disiplinini izlediğimiz, başkalarına karşı manevi ve bedensel merhamet çalışmalarını yürüttüğümüz sürece, hayatımızı Müjde'ye odakladığımız sürece; tüm bunları yaptığımız sürece, evren veya Dünya gezegeni ile ilgili herhangi bir endişenin büyük bir aciliyeti yoktur.”[209]

Bununla birlikte son yüzyılda birçok yönden ele alınan çevrecilik, Hıristiyan teolojisinin ve uygulamalarının tüm yönlerine dahil olmuştur. Özellikle 1967'de Lynn White’ın yayınladığı ve çevresel kirlilikte Batının dinsel geleneğini sorumlu tuttuğu “Ekolojik Krizimizin Tarihsel Kökleri” adlı makale Hıristiyan dünyasında çevreyle ilgili teolojik tartışmaların fitilini ateşlemiştir. Bu çerçevede bazı teologlar çevre problemlerinin kaynağını Hıristiyanlığa bağlarken diğer bazıları[210] da Hıristiyanlığı savunmuş[211] ve aynı problemlerin kaynağını politik uygulamalara bağlamıştır.

Çevre kirliliğinin müsebbibi olarak Hıristiyan geleneğini düşünenlerin görüşleri şu iddialar etrafında toplanmıştır:

---

[209] Thomas Berry, “Christianity’s role in the Earth Project”, (Ed.) Dieter T. Hessel and Rosemary Radford Ruether, Religions of the World and Ecology Series Christianity and Ecology Volume, Harward University Press, New York 2000, s.132.

[210] Bkz. Steve Bishop, “Green Theology and Deep Ecology: New Age or New Creation”, Volume:16/3, Themelios, UK 1991, s.8-14.

[211] Bkz. Örneğin: Robin Attfield, The Ethics of Environmental Concern, Colombia University Press, New York 1983; James Barr, “Man and nature—The ecological controversy in the Old Testament”, Bulletin of the John Rylands Library Volume:55, Manchester 1972, s. 9–32; (Ed.) Stephen V. Monsma, Responsible Technology: A Christian Perspective, Eerdmans, New York 1986, s. 40–44; Arthur R. Peacocke, “On ‘The Historical Roots Of Our Ecological Crisis’”, Man and Nature, Collins, Cork 1975, s. 155–158; Frederick. B. Welbourn, “Man’s Dominion”, Theology Volume: 78/665, UK 1975, s. 561–568.

- Hıristiyanlık, insanı merkez alan ve çevreyi önemsemeyen bir dindir. Yani Hıristiyanlık evreni insan standartlarıyla ve insana olan faydasıyla değerlendirir.
- Hıristiyanlığa göre insan diğer varlıklardan üstündür ve insan onların yöneticisi konumundadır.
- Hıristiyanlık, daha önce tabiatla bir ve beraber olan insanı tabiattan ayırarak bir düalizme[212] sebebiyet vermiştir. Doğal varlıkların ruhsal sembolleri nedeniyle tabiata zarar vermekten çekinen insanoğlu, Hıristiyanlığın pagan animizmini yıkması nedeniyle tabiatı dikkate almamıştır. Tabiatın ruhtan arınması da duygudan koparılmış olan tabiatın sömürüsünün önünü açmıştır.
- Kitab-ı Mukaddes, Mesih'in çağının yani Tanrı'nın Krallığı'nın eninde sonunda kurulacağını ve yeni bir dünya düzeni getireceğini haber vermektedir. Mevcut dünyanın gelip geçici oluşu ve yeni bir dünyaya duyulan özlem, Hıristiyanları çevre kirliliği karşısında duyarsızlaştırmaktadır.

Bütün bu problematik görülen meselelerin yanında Hıristiyanlığın çevreyi korumaya yönelik birtakım öğretici mesajlar içerdiği de düşünülmektedir.

3.1. HIRİSTİYANLIĞA GÖRE ÇEVRE

Yahudi kutsal kitap geleneğini de kabul eden Hıristiyanlıkta çevre anlayışı, Yahudilikte olduğu gibi Tanrı'nın tüm mahlukatı yaratması, yarattığı varlıkların iyi olduğunu görmesi, Tanrı suretinde yaratılan insanın tabiat üzerinde hakimiyet yetkisinin olması anlayışını yansıtmaktadır.[213]

---

[212] Dualizm'in buradaki anlamı insan ve diğer mahlukat arasındaki ikiliktir. (Ed.) Alan Richardson, John Bowden, The Westminster Dictionary of Christian Theology, SCN Press, Philadelphia 1983, s.166.

[213] Münir Yıldırım,Çevre, Din ve Kutsal Tabiat, s.50.

Akademik bir alan olarak çevre felsefesinin başlangıcından bu yana, bilim adamları diğer türlere ve ekolojik sistemlere değer vermek (onların iyi olduğunu görmek) için yeterli bir teori oluşturmak amacıyla mücadele etmişlerdir. İlahiyatçılar da, dünyayı oluşturan insan dışındaki varlıkların değerine ilişkin felsefecilerin bu tartışmasına katılmışlardır. Yani çevrenin değeri araçsal[214] mı yoksa içsel[215] bir değer mi olduğu ilahiyatçıları ilgilendirmiştir. Eski Ahit'in Yaratılış bölümünde yer alan Tanrı'nın dünyayı yaratması ve yarattıklarını iyi görmesi ifadelerinden hareketle Tanrı'nın yaratılışa nasıl değer verdiği çerçevesindeki çeşitli yorumlar Hıristiyan geleneğinde de tartışılan bir konu olmuştur. Fiziksel dünyanın iyiliği hakkında, Augustinus, John Chrysostom ve Thomas Aquinas da görüşlerini belirtmişler, mevcut dünya anlayışını yansıtmak için

---

[214] Yaratılışın değeri araçsal olduğunu düşünenlere göre tabiat insan için vardır. İnsanlar hayatta kalmak için bitki ve hayvanları yerler. Evler taş ve ahşaptan inşa edilmiştir. Ağaçlar gölge sağlar. Fosil yakıtlar dünyadaki elektriğin çoğunu sağlar. Su, temizlik, yaşamın sürdürülmesi ve rekreasyon için yararlıdır. Dağlar, insanlar onlara hayran olduğunda estetik zevk sağlamak için faydalı olabilir. Bunlardan herhangi birinin araçsal değeri, insanların belirli bir zamanda onlara nasıl değer verdiğine bağlıdır. (Dale Jamieson, Ethics and the Environment: An Introduction, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s.69.)

[215] İçsel değere sahip olmak, başka bir şey yoksa bile bir nesnenin değere sahip olması demektir. Örneğin bir ağacın içsel bir değeri varsa o dünya yaratılmadan önce uzayda yüzüyor olsaydı bile değerliydi. Bu değer kategorisi, yaratılışın değerini insanlara yararlılığının ötesine taşır, ancak aynı zamanda önemli sorunlar da yaratmaktadır. Hıristiyanlar açısından, sürekli komünyonda ebedi varlığını tanınan Tanrı içsel değer açısından kemal seviyededir. Bununla birlikte, içsel değer kategorisi çağdaş çevre tartışmalarında kullanıldığında, bazen yaratılışın ilahi bir yaratıcının varlığından bile değerli olacağı anlamına gelmesi problem oluşturmaktadır. Ayrıca yaratılışın kendi içinde bir değere sahip olduğuna inanmak, panentheizme (ilahi olanın maddede mevcut olduğu inancı) ya da pantheizme (yaratılışın kendisinin ilahi olduğu inancı) yol açabileceği bakımından sakıncalı bulunulmuştur. (Dale Jamieson, Ethics and the Environment: An Introduction, s.69)

teolojik temelli bir değer verme teorisi öne sürmüşlerdir.[216] Bu konuda üçü de konuya tek Tanrılı bir inanç perspektifinden yaklaşmışlardır. Buna göre, Tanrı, evreni oluşturan tüm doğal varlıkların yaratıcısıdır; her canlı ve cansız varlığın Tanrı tarafından belirlenmiş bir amacı vardır; tüm evren, varlığı için tamamen Tanrı'ya bağımlıdır ve insanlar, dünyada nasıl davrandıkları konusunda Tanrı'ya karşı sorumludur.[217]

İlk dönem ve Orta Çağ Hıristiyan teologları tüm canlıların iyi ve değerli olduğunu öğretirken, mahlukatın iyiliği ve değerinin, her birinde çeşitlilik gösterdiğini de belirtmişlerdir. Bu değişkenlik onların doğuştan gelen yapıları ve var olma biçimleriyle uyumludur. Augustinus, mahlukatın iyiliğinin derecesi onların "ölçü, biçim ve düzenine" bağlı olduğu için Tanrı'nın "her şeyi eşit" yaratmadığını vurgulamıştır. Aquinas ise basit bir hiyerarşik düzenleme tasavvur ederek, doğuştan sahip oldukları yeteneklere göre bazı yaratılmışların diğerlerinden daha iyi derecelere sahip olduğunu belirtmiştir. Hava, su, ateş ve toprak değerli olan minerallerdir. Sonra sırasıyla bitkiler ve hayvanlar gelir. Hayvanlardan daha değerli olanlar insanlardır. İnsanların fiziksel yaratıklar arasında en yüksek iyiliğe sahiptirler, çünkü insanların akıl ve iradeleri ile tüm fiziksel dünyayı kucaklayabilme kabiliyeti vardır. Bununla birlikte insanlar dünyevi yaşamları boyunca diğer mahlukatı, yaşamını sürdürmek ve Tanrı bilgisini elde edebilmek üzere araçsal olarak kullanırlar. Yani diğer mahlukat, insanın, Tanrı'nın iyiliği, bilgeliği, gücü ve diğer niteliklerinin üzerinde tefekkür edilebileceği bir araçtır.[218] Her şey Tanrı'ya doğru yönelmiştir. Her şey Tanrı'nın iyiliğini yansıtır ve bu şeylerin çok çeşitli olmasında uyum

---

[216] Jame Schaefer, "Valuing Earth Intrinsically and Instrumentally: A Theological Framework for Environmental Ethics", Theological Studies, Vol. 66, No: 4, Wisconsin 2005, s. 787.

[217] Jame Schaefer, "Valuing Earth Intrinsically and Instrumentally: A Theological Framework for Environmental Ethics", s. 785-786.

[218] Jame Schaefer, "Valuing Earth Intrinsically and Instrumentally: A Theological Framework for Environmental Ethics", s. 786.

ve güzellik vardır. Tüm yaratılış birbirine bağlıdır, bu yüzden tabiatta hiçbir şey gereksiz değildir ve hiçbir şey diğer varlıklardan bağımsız olarak tamamen kendisi için yaşamaz. Bununla birlikte, yaratılmış tüm varlıklar temelde insanın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik emirler almıştır. Aquinas'ın en çok okunan eseri Summa Theologica'da hayvanlar ve bitkilerin akıl sahibi olmadıklarını bu nedenle, yiyecek ve diğer yaşam ihtiyaçlarını karşılamak için insanların bitkilere yaptıkları gibi hayvanlara dilediklerini yapabileceklerini belirtilmektedir. Ona göre, hayvanları öldürmek sadece birinin mülkü olması durumunda yasaktır. İlahi emirlere göre hayvanların ve bitkilerin yaşamı kendileri için değil insan için değerlidir. Bu nedenle Augustinus'un dediği gibi, insan dışındaki varlıkların hem yaşamları hem de ölümleri insanların kullanımına tabidir.[219]

John Calvin ise konu ile bağlantılı olarak insanın konumunun diğer tüm yaratılmışların üzerinde olduğunu belirtmektedir. Calvin'e göre insanlık dışındaki yaratılmış her şey insan uğruna yaratılmıştır. Tabiatın bu düzeni, Tanrı'nın dileğidir, insanın üstünlüğü ise ilahi bir seçilmişliktir. Tabiatın yaratılıştan iyi olması insanlara hizmet etmek potansiyeline dayanmaktadır. Yine tabiatın kötüye kullanılmasına karşı çıkarken Calvin'in özel vurgusu, tabiatın insanların üstün olduğunu vurgulayan seçilmişliğine nasıl hizmet edeceği yönündedir.[220]

Daha sonraki dönemde Reformun bireyin kurtuluşu üzerindeki vurgusu ile de tabiat artık yavaş yavaş Tanrı'nın ilişkisel ve kurtarıcı sevgisinin nesnesi olmaktan çıkmıştır.

---

[219] Thomas Aquinas, Summa Theologica, Translated by Fathers of the English Dominican Province, Benziger Bros. Edition, Ohio 1947, s.650-651.

[220] Jason Foster, "The Ecology Of John Calvin", Reformed Perspectives Magazine, Volume: 7, No: 51, December 18 to December 24, IIIM, Orlando 2005.

Francis Bacon, insanların cennetten düşüşü ile yaratılış üzerindeki kaybettiği hakimiyetin, bilimler aracılığıyla yeniden geri kazanılabileceğine ve bunun da Tanrı'nın nihai amacına ters düşmediğine inanmaktadır. Bu nedenle, insanın tabiatı fethi sadece mümkün değil, aynı zamanda gereklidir.[221]

Bilim ise, insan dışındaki diğer varlıkların bir ilahi plan dahilinde yaratıldığını ve doğaları gereği iyi olduğunu düşünmez. Bilim, insan dışındaki diğer varlıkların yalnızca insanların hizmetinde kullanılmasının bir sakıncası olmadığını belirtir.[222]

Rene Descartes, hayvanların akıl sahibi olmadığını tabiatın onların organlarını sadece kurulmuş bir saat gibi çalıştırdığını savunmaktadır. Başka bir deyişle, hayvanlar insanların emri altında olan birer makineden farksızdırlar.[223]

Bunlara paralel başka bir bakış açısı bir din adamı ve tabiat bilimci olan John Ray tarafından ortaya konulmuştur. Ona göre Tanrı "… insanın emeğiyle dünyada güzel kentler kurmasından, kaleler ile şehri süslemesinden, düzenli bahçe ve tarlalar oluşturmasından" oldukça memnundur. Ray'in kullandığı "Avrupa, tembel ve çıplak yerlilerle dolu olan kaba ve cilasız bir Amerika'dan belirgin şekilde farklıdır" ifadeleri, Kitab-ı Mukaddes'teki "Dünyayı doldurun ve bastırın" emrine uygundur.[224]

---

[221] George Sessions, "Ecocentrism and the Antropocentric Detour", (Ed.) Carolyn Merchant, Ecology, Humanities Press, New Jersey 1994, s.143.

[222] Bu konuda bilim dünyasında birçok çalışma yapılmıştır. Örneğin bkz: Anne W Rea, Wayne R. Munss, "The value of nature: Economic, intrinsic, or both?", Integrated Environmental Assessment and Management 13/5, SETAC, s. 952-959.

[223] Alan Herscovici, Second Nature: The Animal Rights Controversy, Stoddart Publishing, Toronto 1991, s.30.

[224] Eleonora Montuschi, "Order Of Man, Order Of Nature: Francis Bacon's Idea Of A 'Dominion' Over Nature." Order: God's, Man's and Nature's. Discussion Paper, Centre for Philosophy of Natural and Social Science, London School of Economics and Political Science, London 2010, s.10.

Bütün bu görüşlere katılmayanlar da mevcuttur. Bazı teologlar, bu gibi pasajların Hıristiyanlık geleneğinde tabiata ve canlılara yönelik sömürücü bir tutum geliştirmediğini belirtirler. Onlar tabiatın ve canlıların sadece ve öncelikle insana hizmet etmek için yaratıldığı görüşünü eleştirirler. Modern kimyanın öncülerinden Robert Boyle[225], "tabiata boyun eğdirme" fikrini hatalı olarak nitelendirir. Tabiat konusunda çalışmalar yapan filozof ve teolog olan William Derham ise bunun bir hata olduğunu düşünür. XVII. yüzyıl İngiliz teologlarından Thomas Burnet, dünyanın ve sayısız gök cisimlerinin sadece insanın kullanımı için tasarlandığı inancını saçma olarak kabul etmiştir. Teleskopun icadıyla, dünyanın değil güneşin evrenin merkezi olduğunun keşfedilmesi kopernik devrimi olarak adlandırılır. Bu devrim, dünyanın merkez olmadığı için önemsiz bir gezegen olduğu ve yaratılışın zirvesi olan yaratığın (insanın) evi olarak hizmet edemeyeceği anlayışı da böylece desteklenmiş olmaktadır.[226]

Hıristiyanlığın tabiatın tahrip edilmesini teşvik etmediği düşünen günümüz teologlarından Richard J. Clifford'ın bu konudaki görüşleri dikkat çekmiştir. Clifford, Tanrı'nın Eski Ahit'te yer alan ifadelerle insanoğlunun tabiatı sömürmesine izin verdiği görüşüne katılmaz. O, Eski Ahit'te yer alan[227] yeryüzünü "denetimi altına alma"nın anlamının onu sömürmek değil, Tanrı'nın bir hediyesi olarak kabul edip üzerinde yaşamak olduğunu belirtir.[228] Kitab-ı Mukaddes araştırmacısı Anglikan teolog olan Richard Bauckham, "denetimi altına alma" kelimesini karşılayan kabbash kelimesinin

---

[225] XVII. yüzyılda yaşamış, İrlandalı doğa filozofu, kimyager, fizikçi.

[226] Richardo M. Puno, Fill the Earth and Subdue It (Gen. 1:28), s.5, https://www.dlsu.edu.ph/wp-content/uploads/pdf/conferences/arts-congress-proceedings/2018/nstcc-01.pdf , Erişim Tarihi: 11/12/2020.

[227] Yaratılış 1:24.

[228] Richard J. Clifford, "Genesis 1-3: Permission to Exploit Nature", Bible Today, Volume: 26. No:3, Minnesota St Benedict 1988, s. 135-136.

insan için kullanıldığında "zorla sahip olmak", "özne yapmak" anlamına gelse de yeryüzü için kullanıldığında "elinde bulundurmak", "fethetmek" anlamına geldiğini belirtir. Toprağı fethetmek ise üzerinde tarım yapmaktır. Ayrıca Kitab-ı Mukaddes'e göre bu toprak insanlara ait olduğu kadar hayvanlara yani diğer canlılara da aittir. Tanrı diğer hayvanları göz ardı ederek insanlara toprağı bastırma emri vermemektedir. Tanrı yemeleri için kara hayvanlarına "her yeşil bitkiyi"[229] bahşettiğini belirtmekle insanların toprağı kullanırken diğer canlılarla ortak olduğunu hatırlatmaktadır. Dolayısıyla insan, tarım yaparken toprağı bu canlılarla paylaştığı bilincinde olmakla sorumludur.[230]

Hıristiyanlığın tabiatı değersizleştirip bir kenara atmadığını savunanlar bu konuda Yeni Ahit'teki bazı cümlelere işaret etmektedir.[231] Yeni Ahit'in doğal dünyayı ruhtan

---

[229] Yaratılış 1:30.

[230] Richard Bauckham, Bible and Ecology: Rediscovering the Community of Creation, Waco, TX: Baylor University Press, Texas 2010, s.17.

[231] Jonathan Edwards, Dissertation on the End for which God Created the World, in The Works of Jonathan Edwards, Volume: 1, Peabody, Mass.: Hendrickson, Massachusetts 2003, s.94–119.

arındırarak değersizleşmediği anlayışına kanıt Matta 6: 25-34[232]; Luka 12: 13-34[233]; Markos 1-5, 13'teki metinler verilmektedir. Bu metinler, Tanrı'nın yarattığı varlıklara olan ilgisinin yanı sıra İsa'nın tabiat ile yakın ilişkisini, insan dışındaki mahlukata olan tutkusunu ve sevgisini gösterdiği şeklinde yorumlanmıştır. Buna göre Matta 6: 25-34'teki

---

[232] "Bu nedenle size şunu söylüyorum: 'Ne yiyip ne içeceğiz?' diye canınız için, 'Ne giyeceğiz?' diye bedeniniz için kaygılanmayın. Can yiyecekten, beden de giyecekten daha önemli değil mi? Gökte uçan kuşlara bakın! Ne eker, ne biçer, ne de ambarlarda yiyecek biriktirirler. Göksel Babanız yine de onları doyurur. Siz onlardan çok daha değerli değil misiniz? Hangi biriniz kaygılanmakla ömrünü bir anlık uzatabilir? Giyecek konusunda neden kaygılanıyorsunuz? Kır zambaklarının nasıl büyüdüğüne bakın! Ne çalışırlar, ne de iplik eğirirler. Ama size şunu söyleyeyim, bütün görkemine karşın Süleyman bile bunlardan biri gibi giyinmiş değildi. Bugün var olup yarın ocağa atılacak olan kır otunu böyle giydiren Tanrı'nın sizi de giydireceği çok daha kesin değil mi, ey kıt imanlılar? "Öyleyse, 'Ne yiyeceğiz?' 'Ne içeceğiz?' ya da 'Ne giyeceğiz?' diyerek kaygılanmayın. Uluslar hep bu şeylerin peşinden giderler. Oysa göksel Babanız bütün bunlara gereksinmeniz olduğunu bilir. Siz öncelikle O'nun egemenliğinin ve doğruluğunun ardından gidin, o zaman size bütün bunlar da verilecektir. O halde yarın için kaygılanmayın. Yarının kaygısı yarının olsun. Her günün derdi kendine yeter."

[233] İsa öğrencilerine şöyle dedi: "Bu nedenle size şunu söylüyorum: 'Ne yiyeceğiz?' diye canınız için, 'Ne giyeceğiz?' diye bedeniniz için kaygılanmayın. Can yiyecekten, beden de giyecekten daha önemlidir. Kargalara bakın! Ne eker, ne biçerler; ne kilerleri, ne ambarları vardır. Tanrı yine de onları doyurur. Siz kuşlardan çok daha değerlisiniz! Hangi biriniz kaygılanmakla ömrünü bir anlık uzatabilir? Bu küçücük işe bile gücünüz yetmediğine göre, öbür konularda neden kaygılanıyorsunuz? "Zambakların nasıl büyüdüğüne bakın! Ne çalışırlar, ne de iplik eğirirler. Ama size şunu söyleyeyim, bütün görkemine karşın Süleyman bile bunlardan biri gibi giyinmiş değildi. Ey kıt imanlılar, bugün var olup yarın ocağa atılacak olan kır otunu böyle giydiren Tanrı'nın sizi de giydireceği çok daha kesindir. 'Ne yiyeceğiz, ne içeceğiz?' diye düşünüp tasalanmayın. Dünya ulusları hep bu şeylerin peşinden giderler. Oysa Babanız, bunlara gereksinmeniz olduğunu bilir. Siz O'nun egemenliğinin ardından gidin, o zaman size bunlar da verilecektir. "Korkma, ey küçük sürü! Çünkü Babanız, egemenliği size vermeyi uygun gördü. Mallarınızı satın, sadaka olarak verin. Kendinize eskimeyen keseler, göklerde tükenmeyen bir hazine edinin. Orada ne hırsız ona yaklaşır, ne de güve onu yer. Hazineniz neredeyse, yüreğiniz de orada olacaktır."

metin, hem insanların hem de insan dışındaki mahlukatın bir arada yaşadığı bir dünyayı resmetmektedir. Bu cümleler, günlük yaşamla ilgili insanın kaygısını hafifletmeye yönelik öğüt vermektedir. Benzer şekilde, Luka 12: 13-34'te İsa, takipçilerini temel ihtiyaçları için Tanrı'ya güvenmeye, yaşamları için Tanrı'nın sevgi dolu ilgisini hissetmeye teşvik etmektedir. Her iki ayrı pasaj da insanlara Tanrı'nın kendileri için verdiği hükmü temin ederken, Tanrı'nın insan dışındaki mahlukatı da önemsediğini ortaya koymaktadır: Tanrı havadaki kuşları beslemekte[234] ve çiçekleri, otları süsleyerek tarlaları güzelleştirmektedir.[235] Dünya topluluğunun birer üyeleri olarak insanlar ve insan dışındaki mahlukat birbirleriyle aynı akrabalıkları, aynı nimetleri paylaşmaktadırlar. Tek olan Tanrı, tüm mahlukatı önemseyen ve her şeyi çok iyi gören Tanrı'dır. Her bakımdan dünya topluluğu -insan, hayvan ya da bitki yaşamı- Tanrı'nın tasarımında bir amaca sahiptir ve bu nedenle özünde bir değere sahiptirler.[236]

Benzer şekilde Anglikan teolog Richard Bauckham[237], Matta 6: 25-33'te yer alan yaratılışın resmini "Tanrı'nın yarattığı varlıkların tüm ihtiyaçlarını karşıladığı bir yuva" olarak görmektedir. O bu nedenle insanı, yaşamı için Tanrı'ya bağımlı olduğunu fark etmeye çağırmaktadır. İnsan toplumunun hayatta kalmak için yaşam kaygısına sahip olduğunu, bu kaygının da sürekli artan refah ve yaşam standardını sürdürmek için bir endişe meydana getirdiğini belirtmektedir. Bu endişe de insanı çevreyi daha fazla sömürmeye itmektedir.

Yeni Ahit'in ilgili pasajlarında İsa, Tanrı'nın insanoğluna verdiği yaşam kaynaklarının insanlar ve diğer canlılar için yeterli olduğunu hatırlatmaktadır. Tanrı'nın

---

[234] Matta 6:26; Luka 12: 24.

[235] Matta 6:28; Luka 12: 27-28.

[236] Matta 6:25-34.

[237] Richard Bauckham, Bible and Ecology: Rediscovering the Community of Creation, s.73.

bahşettiği kaynakları makul ölçüde kullanarak aşırı tüketime gidilmemesi Tanrı'nın bir talebidir. Bununla birlikte Kitab-ı Mukaddes ve Çevre kitabının yazarı David G. Horrel[238] için Yeni Ahit'in bu metinlerine özellikle odaklanmak yeterli olmamaktadır. Ona göre, Kitab-ı Mukaddes'in bütünlüğü esas alındığında bu metinlerdeki ifadelerle ekoloji arasında bir bağ kurmak güçtür. Bu metinler ayrıca İsa'nın fırtınayı azarlaması[239], domuzları suda boğdurması[240], incir ağacına laneti[241] tabiat üzerindeki egemenliği ifade etmektedir. Ayrıca İsa'nın öğretisinin hayvanlara, bitkilere ve yeryüzüne atıflar içermesi, tabiat için saygı ve özen göstermeye teşvik etme anlamı içermemektedir. Etrafta görülen çiçekleri ve kuşları koruyup muhafaza etmekle ilgili mana taşımamaktadır. İsa'nın yeryüzünden söz etmesi, tabiata değer verilmesi anlamına gelmemektedir. Buna ilaveten, Matta 6: 25-30 ve Luka 12: 22-28'te yer alan ifadelere bakıldığında, burada Tanrı tüm

---

[238]David G. Horrell, The Bible and the Environment: Towards a Critical Ecological Biblical Theology, Equinox Publishing, London 2010, s.64.

[239] Markos 4:35-41, "İsa kalkıp rüzgarı azarladı, göle, "Sus, sakin ol!" dedi. Rüzgar dindi, ortalık sütliman oldu." İsa öğrencilerine, "Neden korkuyorsunuz? Hala imanınız yok mu?" dedi. Onlar ise büyük korku içinde birbirlerine, "Bu adam kim ki, rüzgar da göl de O'nun sözünü dinliyor?" dediler."

[240]Markos 5: 11-13, "Orada, dağın yamacında otlayan büyük bir domuz sürüsü vardı. Kötü ruhlar İsa'ya, "Bizi şu domuzlara gönder, onlara girelim" diye yalvardılar. İsa'nın izin vermesi üzerine kötü ruhlar adamdan çıkıp domuzların içine girdiler. Yaklaşık iki bin domuzdan oluşan sürü, dik yamaçtan aşağı koşuşarak göle atlayıp boğuldu."

[241] Markos 11:12-14, "Ertesi gün Beytanya'dan çıktıklarında İsa acıkmıştı. Uzakta, yapraklanmış bir incir ağacı görünce belki incir bulurum diye yaklaştı. Ağacın yanına vardığında yapraktan başka bir şey bulamadı. Çünkü incir mevsimi değildi. İsa ağaca, "Artık sonsuza dek senden kimse meyve yiyemesin!" dedi. Öğrencileri de bunu duydular."

varlık için ilahi bir özen gösterirken, bir taraftan da insanların insan dışındaki varlıklardan çok daha değerli olduğunu vurgulamaktadır.[242]

3.2.HIRİSTİYANLIĞA GÖRE İNSANIN TABİATLA İLİŞKİSİ

Günümüzde insan-tabiat ilişkisinin bozulmasının dinsel nedenleri açısından bakıldığında karşımıza Hıristiyan dünyası çıkmaktadır. Sanayileşmenin ve teknolojik gelişmenin kaynağı olan Batı dünyasının dini olan Hıristiyanlık insanı tabiattan kopmasının ve insanın tabiata egemen olmasının müsebbibi olarak görülmüştür. Bu doğrultuda insanın kahyalığı, cennetten çıkarılması ve Tanrı'nın krallığı inançları Hıristiyanların tabiatla olan ilişkisinde etkin rol oynamıştır.

3.2.1. Tanrı'nın Kahyası İnsan

Hıristiyanlık inancında insanın tabiat üzerindeki idareci bir konumunun olup olmadığı konusu teologlarca tartışılagelmektedir. Kitab-ı Mukaddes'e göre insan tabiat üzerinde bir yetkiye sahip midir? Eğer sahipse, bu yetki ekoloji ve çevre açısından nasıl anlaşılmalıdır? soruları günümüzde çevresel krizin ortasındaki modern insanın sürekli gündeminde olmuştur. Buna göre Kitab-ı Mukaddes, bir yandan tabiata ve hayvanlara yönelik sert tutumun müsebbibi olarak görülürken diğer yandan da tabiata gösterilen büyük bir şefkatin yönlendiricisi olmakla övülmektedir. Kitab-ı Mukaddes'te insanın tabiat ile olan ilişkisinin yumuşak bir ilişki olduğu şeklindeki çıkarımlar yanında, insanın Tanrı'yı açıkça taklit etmesinden kaynaklanan mesafeli bir ilişki olduğu sonucuna varanlar da vardır.

---

[242] David G. Horrell, The Bible and the Environment: Towards a Critical Ecological Biblical Theology, s.64-66.

Kitab-ı Mukaddes merkezli bir kısım çıkarımlara göre bitkiler ve hayvanların çoğunlukla faydacı bir işlevi vardır ve bunların insanlarla ilişkisi bir efendi hizmetçi ilişkisidir. Diğer canlılar, insanların bu dünyayı paylaştıkları komşuları olmaktan ziyade sadece insanların elinde bir araç ya da mülk olarak hizmet ederler. Her ne kadar insanlar tabiatı yaratmadığı için ondaki düzeni bozamasalar da, onların bu yönetici konumları onu kullanmasına, kontrol etmesine ve ondan yararlanmasına izin verir.[243] Bu ifadelerin karşısında yer alan çıkarımlara göre ise, Tanrı'nın kendi suretinde yarattığı ve özel bir değer atfettiği insana, maddi ihtiyaçlarını karşılaması için tabiatı vermiştir. Kitab-ı Mukaddes, insana verilen bu tabiatın kötüye kullanılmasına müsade etmemiştir. İnsan tabiatın sorumlu bir bekçisidir. Tabiatın bakımını yapmakla, onu korumakla yükümlüdür. İnsan bu sorumluluk çerçevesinde işleri kendi iradesine göre düzenler, yürütür ancak Tanrı'nın yarattığı tabiatı istediği gibi tahrip edemez, bozamaz. Kendisine emanet edilen bahçeyi harap bir şekilde geri teslim edemez. Yine insan tabiata Tanrısal bir sevgi duysa da tabiata tapınmaz.

İngilizce "Stewardship[244]" olarak ifade edilen insanın kahyalığı, Kitab-ı Mukaddes'te tanımlanan bir görev olup, insanların dünyaya bakmaktan sorumlu olduğu şeklinde teolojik bir inançtır. Kitab-ı Mukaddes'in daha ilk sayfasında, kendisini

---

[243] Yaratılış 1:26.

[244] Steward, eski İngilizce kelimelerden "Stig" veya "House" ve "Weard" veya "warden" kelimelerinden gelir. Tevrat çevirmenlerinin Yunanca "Oikonomos" kelimesini çevirmek için kullandıkları sözcük budur. Yunanca "oikos" (ev) ve "Nomos" (sıraya koymak, planlama ve yönetme) kelimelerinden oluşur. Stewardship, bir hane halkının işlerini düzene koymak anlamına gelir. Sınırsız bir servet arayışı için değil, hane halkının gerçek ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli olan şeylerin elde edilmesini içermektedir. Stewardship, başkasına ait bir şeyle ilgilenmektir. Bir görevli, yetkisi dahilinde tam güçle hükmedebilir, ancak bir gözetmen yerine mal sahibi gibi davrandığında yetkisini aşabilir. (Charles Bugg, "Stewardship", Holman Bible Dictionary, Holman, Tennessee 1991, s.1303-1304.)

başlangıçta her şeyin yaratıcısı olarak tanımlayan Tanrı'nın, kendi suretinde yarattığı insanı yaratmasını müteakiben, Tanrı'yı belirli bir şekilde temsil ve taklit etmeye davet ettiğini görmekteyiz. Bu davet verimli olmak ve çoğalmak şeklinde tanımlanan bir üretkenlikle Tanrı'yı temsil etme emridir. İngilizce Stewardship terimiyle karşılanan insanın bu yönetim, kahyalık, idare ve temsil etme vazifesi yaratılıştan gelmektedir.[245]

Kitab-ı Mukaddes'e göre tabiatın amacı insanların yiyecek ve barınak gibi şeylere olan ihtiyacını karşılamaya yardımcı olmak,[246] ayrıca Tanrı'yı her yerde yüceltmek[247] ve ifşa etmektir.[248] Bu amaçlar doğrultusunda Tanrı yeryüzünün düzenini sağlamak için, insanlar ve tabiat arasında hiyerarşi kurmuştur. Kitab-ı Mukaddes'teki çevre ahlakını doğru anlayabilmek, bu temel hiyerarşiyi kuran ve tanımlayan Kitab-ı Mukaddes pasajlarının doğru yorumlanmasını gerektirir. Yaratılış 1:28'e göre insanların tabiatın üzerinde hakimiyet kurması gereken varlık olmasının yanında insanlar aynı zamanda diğer varlıklar gibi sonradan yaratılmış varlık konumundadırlar. Tanrı'nın mahlukatı olarak insanlar Tanrı'nın yetkisi veya egemenliği altındadırlar. Dolayısıyla, Tanrı'nın otoritesi ve kontrolü perspektifinden bakıldığında, insanlar ve tabiat aynı sınıf ya da düzendedir ve insanlar da dahil olmak üzere tüm mahlukat Tanrı'nın planlarına boyun eğmek zorundadır. Kitab-ı Mukaddes'e göre, Tanrı, insanlar ve tabiat arasındaki temel ilişki ve düzen bazı şekillerle gösterilmektedir. Amerikalı Protestan teolog Schaeffer

---

[245] Yaratılış 1:28.

[246] Yaratılış 2:15; Yaratılış 9: 3

[247] Örneğin Mezmurlar 19:1-4: Gökler Tanrı'nın haşmetini bildirir; Gök kubbe elinin eserlerini anlatır. Gün güne söz söyler, gece geceye bilgi aktarır. Konuşmazlar, tek kelime etmezler sesleri duyulmaz. Fakat tanıklıkları dünyayı kaplamış, sözleri yerin ucuna varmış.

[248] Mezmurlar 19: 1-4; Romalılar 1: 18-20.

tarafından benzer bir örnek sunulmuş ve bu örnek üzerinden bazı tartışmalar yapılmıştır.[249]

Şekilde, ilk olarak Tanrı ve yarattıkları arasında insanlar da dahil olmak üzere temel bir ayrım olduğu gösterilmiştir. Tanrı, insanların ve tabiatın üzerindedir. İnsanlar, bitkiler ve hayvanlar gibi çevrenin içindeki unsurlarla bağ kurarak, Tanrı'nın planları doğrultusunda yönetilen bu dünyada, etkileşim halinde birlikte yaşamaktadırlar. Şekil ayrıca fiziksel dünya ve evrende insanların tabiatın üstünde olduğunu göstermektedir. İnsanlar tabiatın üzerindedir, ancak bu insanların kudretli ve aşkın varlık oluşuyla ilgili bir üstünlük değil, Tanrı'nın lütfu ve iradesiyle sonradan verilmiş bir üstünlüktür. Tanrı, insanı tabiatta Tanrısal egemenliği uygulamak için kendi suretinde yaratmıştır. Tabiat üzerindeki bu Tanrısal egemenliğin anlamı ve insanın tabiat üzerindeki sorumluluk ve hakları üzerine çok sayıda yayın yapılmıştır.[250]

Kitab-ı Mukaddes'te insana verilen ikinci emir yeryüzünde hakimiyet kurmaktır. Tanrı, Adem ve Havva'yı tüm mahlukata kendi adına hükmedecek olan

---

[249] Francis A. Schaeffer, Pollution and the Death of Man: The Christian View of Ecology, Tyndale Publisher, Wheaton, IL 1970, s.47.

[250] Bkz. John C. Bergstrom, "Subdue the Earth? What The Bible Says About The Environment" Stewardship of the Earth, The Areopagus Journal of the Apologetics Resource Center, Volume: 7, No: 1. Journal January 1, 2007.

yardımcıları olarak tayin etmiştir. Tanrı, insanlığa yeryüzünün mülkiyetini vermemiştir. Mülkiyet Tanrı'nın elindedir.[251] Ancak Tanrı Adem ve Havva'yı hayvanlar, bitkiler, denizler, nehirler, gökyüzü ve çevre üzerinde bir otorite kurmaya davet etmiştir. Bu otorite hakkı farklı şekillerde anlaşılmış ve yorumlanmıştır. Bazı anlayışlara göre bu hak dünyaya zarar verme dahil istediği her şeyi yapma hakkı veren bir hak değildir. Çünkü Adem ve Havva yeryüzünün sahibi değildirler, onlar ancak Tanrı adına ve Tanrı'nın adıyla hareket edecek olan yeryüzündeki Tanrı'nın temsilcileridir.[252]

İnsana bu görevi verdikten hemen sonra Tanrı, yemyeşil ve muhteşem bir bahçe yaratmış ve Adem ile Havva'yı içine koymuştur.[253] Onlara "çalışmalarını ve korumalarını" emretmiştir. Çalışmak ve korumak için verilen bu emir, Tanrı'nın suretinde yaratılma ve yeryüzünde egemenlik elde etme ayrıcalığı ile birlikte, insana verilen sorumluluğu da içermektedir. Ancak Adem bahçedeki tek bahçıvandır, bahçe bahçıvanın zevki için seçilmiştir. Hayvanlar da Adem'in yararı için yaratılmışlardır anlayışı insanları çevreci yaklaşımlara zıt bir pozisyona yükseltmektedir.[254]

Yaratılışta, Tanrı'nın insanlığa verdiği görev, insanların Tanrı'nın bu yaratma alanı üzerindeki yönetimini yansıtmalarıdır. Bu emir, sadece dini ibadetler veya kilise sınırlarındaki faaliyetleri değil daha fazlasını içermektedir. Hatta daha çok gündelik işlerin nasıl yapıldığı, toplum içinde diğer insanlara nasıl davranıldığı, hayvanlara nasıl

---

[251] Mezmurlar 24:1 "Rab'bindir yeryüzü ve üzerindeki her şey, dünya ve üzerinde yaşayanlar."

[252] International Theological Commission, "Communion And Stewardship: Human Persons Created in the Image of God", http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_con_cfaith_doc_20040723_communion-stewardship_en.html#_edn1. Erişim Tarihi: 05/02/2022.

[253] Yaratılış 2:15.

[254] Clare Palmer, "Stewardship: A Case Study in Environmental Ethics", (Ed.) Ian Ball, The Earth Beneath: A Critical Guide to Green Theology, SPCK, London 1992, s.67-86.

muamele edildiği ve çevreye nasıl bakıldığı ile ilgili bir emirdir. Dünya üzerindeki bu hakimiyet, bir yandan dünyayı sömürme, yağmalama, tüketme veya yok etme konusunda verilen bir izin bir yandan da dünya üzerinde çalışarak ve muhafaza ederek idarecilik yapmanın sorumluluğu olarak iki farklı şekilde yorumlanmıştır.

Adem ve Havva'ya verilen bir sonraki emir, hayvanları adlandırmaktır.[255] Kitab-ı Mukaddes'teki yaratılışa dair ikinci hikayede, Hz. Adem yaratıldıktan sonra Allah onun yalnızlığını gidermek, kendisine uygun bir yardımcı yapmak üzere her kır hayvanını, göklerin her kuşunu topraktan yapar ve onlara ne ad vereceğini görmek için Adem'e getirir. Adem de bütün sığırlara, göklerin kuşlarına ve her kır hayvanına ad koyar.[256] Adem'in hayvanların isimlerini belirlemesi hem onların görevlerini tespit etmesi hem de onlar üzerinde hükümran olması şeklinde yorumlanmıştır. Zira Kitab-ı Mukaddes'in Eski Ahit kısmının ilk muhatabı olan Yahudilerin anlayışına göre, isim ile o ismin verildiği varlık arasında doğrudan bir alaka vardır ve bir varlığın adını bilmek, onu iyice tanımak ve onun üzerinde etkili olmak demektir.[257] Kitab-ı Mukaddes'te bir şehir, kişi veya kuruluşa kendi adını veren kişi bununla egemenlik, otorite, sahiplik, koruma ve bakım gibi adını verdiği şeyin üzerinde etkili olmaktadır. Bu emir aynı zamanda insana verilen yönetim yetkisinin bir parçasıdır. Temel olarak, yönetim, Tanrı'nın yaratılış üzerindeki hakimiyetini uygulamak, yaratılmışların bakımı, sorumluluğu, korunması ve güzelleştirilmesinde Tanrı'nın suretini yansıtmakla ilgilidir.[258] Yaratılış 2'de yer alan bu hayvanları adlandırma eylemi farklı şekillerde anlaşılmıştır. Adem hayvanları adlandırarak onları kendi kimliklerine göre 'Ben-O' ilişkisinden 'Ben-sen' ilişkisine

---

[255] Yaratılış 2:19.

[256] Yaratılış 2:18-20.

[257] Süleyman Hayri Bolay, "Adem", İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfi, C:1 s. 358-363.

[258] Joshua M. Moritz "Animals and the Image of God in the Bible and Beyond", Dialog: A Journal of Theology, Volume:48, No: 2, Wiley Periodicals, LLC 2009, s.135-136.

dönüştürmüştür. Bir başka anlamda ise, Adem hayvanlara adını vererek onları iyice tanımıştır bu da günümüzdeki bilimin doğuşu olarak yorumlanmıştır.

Netice itibariyle stewardship yani insanın kahyalığı ile çevrecilik arasında güçlü bir bağlantı vardır. Stewardship kavramı ile antroposentrizm (insan-merkezcilik) kavramı birlikte ele alınmış, sömürücü egemenliğe dayanmayan sürdürülebilir insan-dünya ilişkisi birçok tartışmaya konu olmuştur. Kahyalık antroposentrizm merkezli düşünenler için çevreci bir ahlakı ima etse de bu modelin çevre açısından tehlike arz edebileceğini düşünenler de vardır. Kahyalık mülkiyetin yani tüm yaratılmışların yegane sahibinin Tanrı olduğunu bilerek yeryüzünde nasıl davranıldığı ve neler yapıldığı konusunda sorumluluk duymaktır. Tanrı'nın bakımını emanet ettiği yeryüzünü onun temsilcisi olarak bir kahya gibi ilkelere uygun olarak yönetmektir. Tanrı'nın hizmetkarları olarak iyiliğe hizmet etme, Tanrı'yı yüceltme neticesinde vaat edilen ödülü[259] beklemektir. Bununla birlikte kahyalık insan çevre ilişkisinde insanın üstünlüğünü vurgular. İnsanı tabiattan ayırarak hiyerarşik bir düzalizmi canlı tutar. İnsanların yeryüzünü dönüştürmesine, bozmasına, yok etmesine ve dar görüşlü, kar odaklı ve antroposentrik bir tüketici olmasına dini bir temel oluşturur.[260]

Kahyalık kavramını Kitab-ı Mukaddes'in desteklemediğini düşünen görüşlere göre insan dünyadaki diğer canlıların yöneticisi değildir. Hatta dünyaya bağımlıdır. Örneğin Mezmurlar 104'te Dünya ile insanlık arasındaki ilişki karşılıklı değildir. Çünkü, ilk olarak dünyanın insanlara ihtiyacı yoktur ve insanlığın dünyayı koruma gibi özel bir

---

[259] Matta 25:21 Aferin, iyi ve sadık hizmetçi! Birkaç şeye sadık kaldınız; seni birçok şeyden sorumlu yapacağım. Gelin ve efendinizin mutluluğunu paylaşın!", Koloseliler 3:23-24 "Rab'den miras ödülünü alacağınızı bilerek, her ne yaparsanız, insanlar için değil, Rab için yapar gibi candan yapın. Rab Mesih'e kulluk ediyorsunuz."

[260] Heather Eaton, "Ecofeminist Contributions to an Ecojustice Hermeneutics", (Ed.) Norman Habel, Readings From The Perpective Of Earth, Sheffield Academic Press, England 2000, s. 68-69.

rolü yoktur. Yaratılış 1:26-29 cümlelerinin aksine, burada insanın Tanrı'nın suretinde yaratılmasından söz edilmemektedir. İnsanın özel oluşu, yönetici oluşu ve tabiat üzerinde bir hakimiyeti oluşu gibi imalar yoktur. İnsanlık Tanrı'nın suretinde yaratılmamış olup diğer yaratılmış birçok türden sadece bir tanesidir. Burada insanlık açıkça dünyaya bağımlıdır.[261] Ancak, bir Kahyalık anlayışını savunanlar için böyle bir indirgeyici anlayış yeterli değildir. Bu konuda, Kitab-ı Mukaddes'in insanlık, tabiat ve ahlaki yükümlülük konusundaki diğer söylediklerine de bakılmalıdır.[262] Kitab-ı Mukaddes insanların hayvanlar ve bitkilerle akrabalıkları ve onlara yönelik şefkatleri konusunda uyarı yapsa da asıl çevresel endişeler Tanrı ve insan ırkının geleceği konusunda yaşanmaktadır. İnsanların vahşi hayvanları ve bitkileri çok fazla rahatsız etmemeleri yeterlidir. Onların geleceğinden kaygılanmaya gerek yoktur çünkü onlar Tanrı'nın sorumluluğundadır.[263]

3.2.2. Cennetten Düşüş Hadisesi

İnsanın cennetten düşmesi[264] ya da çıkarılması, Hıristiyanlık'ta erkek ve kadının Tanrı'ya itaatli bir masum durumundan itaatsiz bir suçlu durumuna geçişini tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Cennetten düşüşle birlikte günah dünyaya girmiş, bu düşüş insan doğası da dahil olmak üzere tüm doğal dünyayı bozarak, tüm insanları asli günahlı

---

[261] Arthur Walker- Jones, Psalm 104: A Celebration of the Vanua, (Ed.) Norman Habel, Earth Story in Psalm and Prophets, Sheffield Academic Press, England 2001, s. 94.

[262] Bkz; Encyclopedia Of Environmental Ethics And Philosophy, "Stewardship", http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_con_cfaith_doc_20040723_communion-stewardship_en.html, Erişim Tarihi: 05/01/2022.

[263] Hendrik Viviers, "Eco-Delight in the Song of Songs", (Ed.) Norman C. Habel ve Shirley Wurst, The Earth Story in Wisdom Traditions, Sheffield Academic Press, Sheffield 2001, s.144-145.

[264] Bu konu Tevrat'ta Yaratılış'ın üçüncü bölümünde anlatılır.

yapmıştır. Tüm yaratılış günah tarafından bozulmuştur.[265] Cennette işlenen günahın sonucu olarak insanlar Tanrı'dan ayrılmakla kalmamış, onlar aynı zamanda birbirlerinden ve tabiattan da ayrılmışlardır.

Kitab-ı Mukaddes'te iki ayrı kaynağa atfedilen iki ayrı yaratılış hikayesi mevcuttur. Daha geç bir kaynağa ait olduğuna inanılan ilk yaratılış hikayesinde Tanrı, insanı yaratılışın son günü olan 6. günde, yani gökler, yeryüzü ve içindeki bütün canlılar yaratıldıktan sonra, bizzat kendi suretinde, erkek ve dişi halinde yaratır. Cennet'ten düşüş hadisesinden söz edilmediği bu ilk yaratılış hikayesinde ilk insan çifti Tanrı tarafından kutsanmakta, üreme yoluyla yeryüzünde çoğalıp, yeryüzü ile yer ve göklerdeki canlılar üzerinde hakimiyet kurmakla emrolunmakta ve yerin bitirdiği her bir bitki ve meyvesi olan her bir ağaç kendilerine yiyecek olarak sunulmaktadır. Metnin devamında ise, yaratılışın her bir günü için tekrar edildiği üzere, Tanrı'nın yaptığı işin iyi olduğu vurgulanmaktadır.[266]

Bu ilk yaratılış hikayesini takip eden ve daha erken bir kaynağa dayandırılan ikinci yaratılış hikayesinde ise, yer ve gökler yaratıldıktan sonra ve yeryüzünde henüz hiçbir canlı yokken Tanrı, topraktan şekil verip burnuna hayat nefesi üflemek suretiyle ilk insanı yaratır. Daha sonra, doğu tarafında Aden'de bir bahçe yapar ve topraktan güzel görünüşlü ve meyve veren ağaçlar bitirir; bu arada hikayenin de merkezinde yer alan "hayat ağacı" ve "iyiyi ve kötüyü bilme ağacı" da bahçenin tam ortasında durmaktadır. Tanrı, yarattığı insanı bahçeye, bakımıyla ilgilenmesi için yerleştirir ve ona "iyiyi ve kötüyü bilme ağacı" hariç bahçedeki bütün ağaçlardan rahatça yiyebileceğini fakat söz

---

[265] Romalılar 8: 20–22.

[266] Yaratılış 1:26-31; Saime Leyla Gürkan, "Yahudi ve İslam Kutsal Metinlerinde İnsan'ın Yaratılışı ve Cennet'ten Düşüş", İslam Araştırmaları Dergisi, S:9, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2003, s.6.

konusu ağaçtan yediği takdirde öleceğini bildirir. Daha sonra, insanın yalnız olmasının iyi olmadığını görüp onun için uygun bir yardımcı yaratmaya karar verir. Her cinsten hayvanlar yaratır ve ilk insan da her birine isim verir. Ancak ona uygun yardımcı bir türlü bulunamaz. Bunun üzerine Tanrı, kadını yaratır.[267] Tanrı kendilerine bahçenin ortasındaki ağaçtan yemeyi ve ona yaklaşmayı yasak kılmasına rağmen ilk insan Adem ve eşi Havva o ağacın meyvesinden yer. Bunun üzerine Tanrı onları cezalandırır. Adem'e Tanrı'nın yasağını çiğnediği için toprağın onun yüzünden lanetlendiği, yiyeceğini topraktan zahmetle elde edeceği ve çıktığı toprağa geri dönünceye kadar alın teri ile ekmeğini kazanacağı kendisine bildirilir. Adem ve Havva Aden bahçesinden kovulur.[268]

Her ne kadar bu iki yaratılış hikayesi Hıristiyan gelenek içerisinde genellikle birbirini tamamlayıcı anlatımlar olarak yorumlansa da aslında karşımıza iki ayrı hikayeye dayalı iki farklı yaratılış ve dolayısıyla iki farklı Tanrı ve alem tasavvuru çıkmaktadır. İlk yaratılış hikayesinde kainatın yaratılışı kaos ortamından bir düzen durumuna geçmiştir. Bu bölümde cennetten düşüş yer almamakta, buradaki hakim vurgu yaratılıştaki mükemmellik ve uyum üzerine odaklanmaktadır ki: "Ve Tanrı yaptığı her şeyi gördü ve işte çok iyi idi"[269] ifadeleri bunu ortaya koymaktadır. Buna paralel olarak insanla Tanrı arasında, insanla diğer mahlukat veya tabiat arasında herhangi bir uyumsuzluk ve anlaşmazlık gündeme gelmektedir. Cennet'ten düşüş bahsi üzerine temellenen Yahvist yaratılış[270] hikayesinde ise, ilk anlatımdaki uyum temasının aksine, mekanlar Aden

---

[267] Yaratılış 2: 5-25; Saime Leyla Gürkan, "Yahudi ve İslam Kutsal Metinlerinde İnsan'ın Yaratılışı ve Cennet'ten Düşüş", s.7.

[268] Yaratılış 3: 1-24.

[269] Yaratılış 1:31.

[270] Yahvist, Tora'yı oluşturan dört ana kaynaktan biridir. Kaynakların en eskisi olup Yaratılış'ın yarısına yakınını, Mısır'dan Çıkış'ın ilk yarısını ve Çölde Sayım'ın bazı kısımlarını oluşturur. Burada Tanrı

bahçesi ve yeryüzü olarak, varlık biçimleri Tanrı, insan ve yılan olarak, insan cinsleri ise erkek ve kadın olarak arasındaki ayırım bir nevi zıtlık[271] ve hatta düşmanlık biçiminde ortaya konulmaktadır.[272] Aden bahçesi ile sıkıntının hakim olduğu dış dünya arasında da, "Toprak senin yüzünden lanetli oldu" cümlesinde ifadesini bulan, dünya hayatını olumsuzlayan bir zıtlığa işaret vardır. Kitab-ı Mukaddes'in bu anlatımında başlangıçta bahçenin bakımını üstlenen ve dolayısıyla bir manada onun üzerinde söz sahibi olan adam, yasak meyveyi yedikten sonra yeryüzüne mahkum hale gelmektedir: "Ömrünün bütün günlerinde zahmetle ondan yiyeceksin ve sana diken ve çalı bitirecek ... toprağa dönünceye kadar alnının teriyle ekmek yiyeceksin... "[273] cümleleri bu durumu ifade etmektedir.

Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan cennetten düşüş hadisesi Tanrı, insanlar ve tabiat arasındaki genel uyumun kaybıyla sonuçlanmıştır.[274] Cennet'ten düşüş öncesi hayvanlar, insanlarla uyum içinde yaşamaktadırlar. Düşüş hadisesi insanları hayvanlardan uzaklaştırmıştır. Cennetten düşüş insan-toprak ilişkisini de etkilemiştir. Artık toprağa kendisinden ürün elde etmek için zor bir emek vermek gerekmektedir.[275] Ayrıca

---

insansı olarak anlatılıp ismi Yahweh'dir; Yehuda Krallığı'na ve bu krallıktaki insanların tarihine özel bir ilgi duymaktadır.

[271] Bkz. John W. Cooper, "Biblical Anthropology is Holistic and Dualistic", The Blackwell Companion to Substance Dualism, John Wiley and Sons, New York 2018.

[272] Saime Leyla Gürkan, "Yahudi ve İslam Kutsal Metinlerinde İnsan'ın Yaratılışı ve Cennet'ten Düşüş", s.8.

[273] Yaratılış 3:17-19; Saime Leyla Gürkan, "Yahudi ve İslam Kutsal Metinlerinde İnsan'ın Yaratılışı ve Cennet'ten Düşüş", s.11.

[274] Yaratılış 3: 17-19.

[275] Bu hadise bir tarım devrimi olarak da yorumlanmıştır. Bunun için bkz: Harry White, "Adam, Eve, and Agriculture: The First Scientific Experiment", 2012 Hawaii University International Conferences on Arts

cennetten düşüş hadisesinde günah işleyerek Tanrı'ya meydan okuyan ve neticesinde kendilerine ve dünyaya cezayı getiren insanoğludur. Cezanın dünyaya gelmesinde insan dışındaki diğer yaratılmışların ve dünyanın bir suçu yoktur. İradesiyle günahı seçip dünyanın da cezalandırılmasına sebep olan insandır.[276] Ancak Kitab-ı Mukaddes'in Yeni Ahit bölümünde, İsa Mesih aracılığıyla ebedi dünyada Tanrı, insanlar ve tabiat arasındaki ilişki ve uyumu geri geleceği yer almaktadır.[277]

Yeni Ahit'te Tanrı'nın tabiatı kurtarma planı yaratılış sözleşmesine yansımıştır. Yaratılış sözleşmesi, Tanrı'nın, şimdi ev dediğimiz dünya artık mevcut olmadığında yaratacağı yeni cennet ve dünyada tabiat da dahil olmak üzere fiziksel dünyayı kurtarma, yenileyip eski mükemmel haline getirme vaadidir.[278] Romalılar 8: 19-23 yaratılış antlaşmasından şöyle bahsedilmektedir:

> "Yaratılış, Tanrı çocuklarının ortaya çıkmasını büyük özlemle bekliyor. Çünkü yaratılış amaçsızlığa teslim edildi. Bu da yaratılışın isteğiyle değil, onu amaçsızlığa teslim eden Tanrı'nın isteğiyle oldu. Çünkü yaratılışın, yozlaşmaya köle olmaktan kurtarılıp Tanrı çocuklarının yüce özgürlüğüne kavuşturulması umudu vardı. Bütün yaratılışın şu ana dek birlikte inleyip doğum ağrısı çektiğini biliyoruz. Yalnız yaratılış değil, biz de –evet Ruh'un turfandasına sahip olan bizler de– evlatlığa alınmayı, yani bedenlerimizin kurtulmasını özlemle bekleyerek içimizden inliyoruz."[279]

---

and Humanities. https://artshumanitieshawaii.org/wp-content/uploads/2016/06/2012-huic-arts-and-humanities-program-book.pdf, Erişim Tarihi: 11/12/2020.

[276] Lutisone Salevao, "'Burning the Land: An Ecojustice Reading of Hebrews 6.7-8", (Ed.) Norman C. Habel, Readings from the Perspective of Earth, Sheffield Academic Press, Sheffield 2000, s.228-229.

[277] Yeşaya:11.

[278] 2. Petrus 3:13; Vahiy 21: 1.

[279] Romalılar 8, 9:23.

Bu pasaj, İsa Mesih geri döndüğünde dünya sona erdiğinde fiziksel çevrenin sonsuz yıkıma mahkum olmadığını öğretir. Aksine, yeni cennet ve dünyada Tanrı inananlara yeni fiziksel bedenler verecek ve aynı zamanda doğal dünya ve evren için yeni bir fiziksel başlangıç ve form sağlayacaktır.[280] Yeni cennet ve dünyada tabiat, cennetten düşüş öncesi ihtişamına ve mükemmelliğine kavuşacaktır. Tanrı'nın bu yeni yaratılışında hem insanlar hem de tabiat, dünyanın ölüm ve çürüme dahil tüm kusurlarından kaynaklanan acılardan kurtulacaktır. İnsan ve tabiat da artık birbirleriyle savaşmayacaklar. İnsan ve tabiat arasındaki cennetten düşüş öncesi uyum geri gelecektir.[281]

Kitab-ı Mukaddes'te yer alan cennetten düşüş hadisesinin çeşitli şekillerde anlaşılıp yorumlandığını görmekteyiz. Pavlus, Adem'in günahını doğrudan ölümle birleştirir; tüm ölümlerin insanın kötülük kapasitesinden kaynaklandığını belirtir.[282] Ona göre bir bütün olarak kozmos nihayetinde çürümeye mahkumdur.[283] Kilise Babası Irenaeus ise günahın sonucu oluşan olumsuzlukları insan alemiyle sınırlar, insan dışındaki mahlukatın Tanrı'nın isteğine uymaya devam ettiğini ileri sürer. Ona göre, tabiat hep iyidir, cennetten düşüş hadisesinden sonra bile hala iyi olmaya devam etmektedir. Augustinus, düşüş sonrası oluşan lanet sadece insan hayatına yöneliktir, acı ve ölüm asli günah tarafından sadece insanlara miras kalmıştır görüşündedir.[284]

Reform döneminde, cennetten düşüş hadisesi bütünüyle tabiata karşı yorumlanmaya başlanmıştır. Aslen Tanrı'nın insanlığın hizmeti için yarattığı tabiat

---

[280] Romalılar 8:20-23; 2. Petrus 3:12-13; Vahiy 21:1.

[281] İşaya 11. Bkz. John C. Bergstrom, "Subdue the Earth? What The Bible Says About The Environment" Stewardship of the Earth.

[282] Romalılar 5:12-21.

[283] 1 Korintliler 15:35-50.

[284] Nicole Roskos, "Christian Theology and the Fall", (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005, s.312.

cennetten düşüşten sonra acımasız, çirkin ve acı verici hale gelmiştir. John Calvin için Aden bahçesi Tanrı'nın kutsamalarının neşeli bir yansıması iken, daha sonra günahın yansıması olarak düzensiz hava şartlarının, donun, gök gürültüsünün, fırtınaların, kuraklığın yeri olmuştur. Benzer şekilde, Martin Luther de dikenlerin, tırtılların, tahtakurularının hepsinin asli günah nedeniyle ortaya çıktığını belirtmektedir. Luther'e göre, tabiatın çirkinliği Hıristiyanları Mesih'te kurtuluş aramaya motive etmelidir. Reform döneminde de cennetten düşüş hadisesi daha önceki modern girişimlere teolojik bir temel olmuş asi tabiatı disipline etmek konusunda katkıda bulunmuştur. Calvin'in görüşlerini benimseyen Francis Bacon, bilim ve teknolojinin tabiatın düşüşünü düzeltebileceğini ve yeniden geri kazandırılabileceğini iddia etmiştir.[285]

XX. yüzyılda ise cennetten düşüş hadisesi hem tabiatın kötülüğü bakımından hem de tabiatın iyi oluşu bakımından birçok farklı şekillerde yorumlanmıştır. Cennetten düşüş hadisesinin aslında bir tarımsal bir devrim olduğu şeklinde açıklamalar yapılmıştır. Düşüş hadisesi öncesi Adem ve Havva'nın masumluğunun aslında insanlık tarihindeki avcı-toplayıcı toplumların masumlukları olduğu, insanların avcılıktan ve toplanmadan tarımsal yaşam biçimine dönüşümün aslında bir düşüş hadisesi olduğu yani tabiatın bozulmaya başladığı belirtilmiştir. Bu anlayışa göre sistematik savaş, ataerkillik, kölelik ve ekolojik bozulma gibi insanın sebep olduğu kötülükler, tarımsal topluma geçişle birlikte bu dönemde ortaya çıkmıştır. Çiftçilik, yerleşim yerleri ve nüfus artışı, insan dışındaki türlerle insanları birbirine yabancılaştırarak hayvan habitatlarını hızla yerinden etmiştir. Koreli ekofeminist Sun Ai Lee-Park da cennetten düşüşün farklı bir yönüne dikkat çekmektedir. Ona göre, yağmur ormanlarının yok edilmesi, insanlığa getirilen kısıtlamaları ve sınırlamaları belirten iyi ve kötülüğü bilme ağacını temsil etmektedir.

---

285 Nicole Roskos, "Christian Theology and the Fall", s.313.

İyilik ve kötülüğü bilme ağacı nasıl ölüme sebebiyet verdiyse yağmur ormanlarının yok edilmesi de bir ekolojik ölüme neden olacaktır.[286]

3.2.3. Tanrı'nın Krallığı

Kitab-ı Mukaddes'in Yeni Ahit bölümündeki ekolojik vizyona işaret eden en merkezi ve en kapsamlı sembol Tanrı'nın Krallığı[287] kavramıdır. Hıristiyanlara göre İsa, dönemin Roma Valisi tarafından yargılanıp çarmıha gerilmiş ve öldükten üç gün sonra yeniden dirilip havarilerine görünmüştür ve daha sonra göğe yükselmiştir. İsa dünyanın sonuna doru tekrar yeryüzüne inecek ve ona inananlarla birlikte Tanrısal bir krallık kuracaktır.[288] İsa'nın, Tanrı'nın Krallığı'nda yaşayacak kişilerle ilgili mesajları da Yeni Ahit'in Matta[289] bölümünde yer almakta ve bu mesajlar da dünya üzerindeki yeni düzenle ilgili anlayışları canlı tutmaktadır.

---

[286] Nicole Roskos, "Christian Theology and the Fall", s.313.

[287] Galip Atasagun, "Hıristiyanlıkta Kıyamet Alametleri ve Dünyanın Sonu" Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.8, Konya 1999, s.127.

[288] Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara 1993, s.243.

[289] Matta, 19: 16-19; 19: 20-21, "Adamın biri İsa'ya gelip, "Öğretmenim, sonsuz yaşama kavuşmak için nasıl bir iyilik yapmalıyım?" diye sordu. İsa, "Bana neden iyilik hakkında soru soruyorsun?" dedi. "İyi olan yalnız biri var. Yaşama kavuşmak istiyorsan, O'nun buyruklarını yerine getir.", "Hangi buyrukları?" diye sordu adam. İsa şu karşılığı verdi: "'Adam öldürmeyeceksin, zina etmeyeceksin, çalmayacaksın, yalan yere tanıklık etmeyeceksin, annene babana saygı göstereceksin' ve 'Komşunu kendin gibi seveceksin.'" Genç adam, "Bunların hepsini yerine getirdim" dedi, "Daha ne eksiğim var?" İsa ona, "Eğer eksiksiz olmak istiyorsan, git, varını yoğunu sat, parasını yoksullara ver; böylece göklerde hazinen olur. Sonra gel, beni izle" dedi."

Tanrı'nın Krallığı konusu Hıristiyan inanırların ekolojik anlayışlarını etkilemiştir.[290] Yeni Ahit'in kurtuluş vizyonunun sadece insanı mı yoksa hem insan hem de insan dışında tüm evreni mi kapsadığı sorusu burada önemlidir. Ayrıca Tanrı'nın Krallığıyla gelecek olan yeni dünyanın, çevrenin onarımını mı yoksa yeniden yaratımını mı içerdiği konusu dikkat çekmektedir. Bir diğer yandan Tanrı'nın Krallığı konusu doğal dünyanın idaresi konusunda etik değerler mi sunmakta yoksa Hıristiyan inanırları doğal düzenin pervasızca kullanılması konusunda cesaretlendirmekte mi olduğu problemi mühimdir.

Yeni Ahit, Eski Ahit'in söylemlerinde bir süreklilik sağlayarak, yaratılıştaki düzeni sağlayanın Tanrı'nın hükmü olduğunu belirtir.[291] Eski Ahit'te olduğu gibi Yeni Ahit de doğal dünyadaki devam eden düzenin Tanrı'nın yönetimindeki kurallara dayandığı, Tanrı'nın kuralına karşı gelmenin ve isyan etmenin, doğal ve kozmik düzende bozulmalara neden olacağı ifade edilir.[292] Böylece tüm evrenin yaratımındaki iyiliği onaylar.[293] İsa'nın, Tanrı'nın havadaki kuşlara ve kırdaki güzelliğe ilişkin açıklamaları[294] yaratılış konusunda hassas bir yaklaşımı göstermektedir. Ayrıca Pavlus da Mezmurlardan alıntı yaparak yeryüzü ve içindeki her şeyin Tanrı'ya ait olduğunu vurgular.[295] Yeni Ahit, Eski Ahit'ten farklı olarak Tanrı'nın yanında İsa'ya da yaratılışta kozmik bir rol

---

[290] Bkz. Douglas J. Moo, "Nature In The New Creation: New Testament Eschatology And The Environment", Journal Of The Evangelical Theological Society, JETS 49/3, Chicago 2006, s.449–88

[291] Romalılar 11:36; Koloseliler 1:16-17.

[292] Markos 13:24-25; Vahiy 6-19.

[293] Elçilerin İşleri 4:24; 14:15; 17:24; Romalılar 1:20-25; 4:17; 1 Korintliler. 8:6; 10:26, 11.19 … gibi.

[294] Matta 6:26-30; 10:29-31; Luka 12:6-8.

[295] 1. Korintliler 10:26.

yüklemektedir.[296] Görüldüğü üzere, Eski Ahit'te olduğu gibi Yeni Ahit'te de insan tabiatın sahibi değildir.

Yeni Ahit'te Tanrı'nın Krallığının en öne çıkan anlamı, kurtuluşa erenlerin gelecek çağda kurulacak olan yeni düzene katılmasıdır. Burada yeni düzenin şekli ve karakteri de tanımlanmaktadır. Yeni Ahit, Tanrı'nın Krallığının tüm evrenin ilk yaratılışına geri döndürülmesini yani doğal dünyadaki yenilenmeyi gerektirdiğini belirtir. Tanrı'nın Krallığı tüm evrende gerçekleştiğinde, doğruluk, barış, uyum ve tabiatın yenilenmesinden oluşan yeni bir düzen ortaya çıkacaktır. Tanrı'nın Krallığı ile birlikte gelecek olan bu yeni düzenin bir "yok olup yeniden doğuş mu" olduğu yoksa "mevcut düzenin restorasyonuyla yenilenip devam etmesi mi" olduğu konusu çevre açısından önemli olmuştur. "Şimdiki dünya, yeni bir cennet ve yeryüzüne yol açmak için yok olmuyor mu? Eğer öyleyse, Hıristiyanların neden dünyanın şu anki durumuyla ilgilenmeleri gerekiyor?" soruları bazı Hıristiyanlar tarafından mevcut dünyanın tamamen geçici olduğu şeklinde yorumlanır. Eski Ahit'in Yeşaya 51:6'daki[297] göğün ve yerin "geçip gitmesi" ifadelerine atıfta bulunularak, dünyanın zaten yok olacağını bu nedenle de çevre kirliliği için endişe duyulmasının anlamsız olduğu vurgusu dikkatlere sunulur. Bu nedenle, öteki dünyaya ait fikirler, bu dünyayı kalıcı bir ev olarak değil, sadece cennete giden yolda bir durak yeri olarak görmektedir. Örneğin, özellikle Amerika

---

[296] Yuhanna 1:2,10; 17:24; 1 Korintliler 8:6; Koloseliler 1:15-20…

[297] "Başınızı kaldırıp göklere bakın,

Aşağıya, yeryüzüne bakın.

Çünkü bu gökler duman gibi dağılacak,

Giysi gibi eskiyecek yeryüzü;

Üzerinde yaşayanlar sinek gibi ölecek.

Ama benim kurtarışım sonsuz olacak,

Ardı kesilmeyecek zaferimin."

Birleşik Devletleri'nde öne çıkan popüler eskatolojik yorumlara dayanarak, bazı Hıristiyanlar bilimsel bulgulara şüpheyle yaklaşmaya devam etmektedir ve genellikle dünyanın her halükarda yok edileceğini düşündüren bir milenyum öncesi dönem yorumunu benimsemektedirler.[298] Bu yaklaşımlar genellikle kurulacak olan Tanrı'nın Krallığını manevi olarak algılamaktadırlar. Manevi olan başka bir dünya anlayışı ise maddi olan bu alemin ihmal edilmesiyle sonuçlanmaktadır.

Diğer bazı Hıristiyan düşüncelerine göre ise, bu metinler Pavlus'un metinleriyle birlikte değerlendirildiğinde, "mevcut dünyanın restorasyonu" ifadelerine göre yeni bir dünya doğacaktır.[299] Bu dünyanın "şimdiki" biçimi geçip gitmektedir.[300] Sorun yaratılışın kendisinde değil, günahtadır. Dünyanın geçip gitmesi tabirindeki ana vurgu arınmadır. Bu bakımdan dünyanın bozulmasına sebep olanlar da bu yenilenmeyle birlikte yok olacaktır.[301] Bu görüşe göre Hıristiyanların nihai umudu, cennet değil, Tanrı'nın her şeyi yeniden düzenlemesi fiiline katılmak olmalıdır. Buradan dünyanın korunması gerektiği sonucu çıkmaktadır. Başka bir deyişle, Krallığın geleceği, sorumluluktan kaçmak için bir fırsat değildir. Tanrı'nın krallığı yalnızca yeni bir kurtuluş düzeni değil, aynı zamanda yeni ilişkiler ve davranışlar düzenidir. Krallığın gelecek olması, Hıristiyanların hayatlarını yeni ve gelmekte olan krallığın değerlerine göre düzenlemeleri gerektiği anlamına gelmektedir.[302] Buna göre tabiatın yenilenmesi, insanın yenilenmesi ile birlikte

---

[298] Bkz. Timothy Doyle, Doug McEachern, Sherilyn MacGrego, Environment and Politics, Routledge, London 2016.

[299] Bkz. David G. Horrell, "A New Perspective on Paul? Rereading Paul in an Age of Ecological Crisis." Journal for the Study of the New Testament 33, Sage Publication, New York 2010, s. 3-30.

[300] 1. Korintliler 7:31.

[301] Vahiy 11:18; 19:2.

[302] Bkz; Göran Lennartsson, Refreshing & Restoration: Two Eschatological Motifs in Acts 3: 19-21, Lund University, Lund 2007.

olmalıdır. İsa'nın tabiattaki mucizeleri, tabiatın kısırlaşmış olan doğurganlığını geri kazandırmak için insanın çabalamasına işaret etmektedir. Nesli tükenmiş balık popülasyonlarını eski haline getirmek[303], balık ve ekmeği çoğaltarak dünyanın verimliliğini artırmak,[304] suyu şaraba dönüştürerek besin değerini zenginleştirmek[305] gibi mucizeler tabiatta gizlenmiş olan ilahi karakteri ortaya çıkarma olarak anlamlandırılmıştır. Tanrı'nın enkarnosyonu bunu anlatır. Artık su ve ekmek sadece su ekmek değil, ilahi olanın dünyadaki izleridir.[306] Sonuç olarak Yeni Ahit'te yer alan Tanrı'nın Krallığı konusu Hıristiyanlarca tabiat açısından hem olumlu hem de olumsuz sayılabilecek şekilde birçok anlayışa temel oluşturmuştur.

3.3.HIRİSTİYANLAR VE ÇEVRE

Erken dönem Hıristiyanlık, Tanrı'nın tüm yarattığı varlıkların iyiliğini kabul etmiştir. İnsanlığı hem yaratılış topluluğunun bir parçası, hem tüm yaratılmışların üzerinde özel bir konumu olan varlık olarak anlamıştır. Bununla birlikte, kendisine egemenlik bahşedilen insanın, Imegio Dei yani Tanrı'nın suretinde yaratılmış olması, tabiatın geri kalanını kendi amaçları doğrultusunda kullanma haklarını ortaya çıkarmıştır. Zamanla tabiat üzerindeki hiyerarşiye vurgu o kadar baskın hale gelmiştir ki, denge kaybolmuş ve insanlığın geleneksel anlamda yaratılışın bir parçası olduğu anlayışı zayıflamıştır.[307]

---

303 Luka 5:4-10, Yuhanna21:1-11.

304 Matta 14:13–21; 15:29-39.

305 Yuhanna2:1-11.

306 Yuhanna 4:10–14, 6:51.

307 William French, "Christianity (6a) – Roman Catholicism", (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005, s. 328

Yüzyıllar boyunca, Kilise'nin manastırlarında kilise topluluğuna Tanrı'nın tabiattaki varlığı sürekli hatırlatılmıştır. Benedictine tarikatına kadar uzanan Manastır tarikatlarının az yemek yeme gibi çileci uygulamaları keşişlerin tipik olarak şehir merkezlerinden geri çekilmeleri, manastırlarını kırsal alanlarda kurmalarına neden olmuştur. Bu manastırlar açıkça öteki dünyaya yönelik bir duruş sergilerlerken, aynı zamanda da tarlalar, ormanlar, bahçeler, hayvanlar ve çevredeki kırsal alanla uyumlu bir ilişki içinde olmuşlardır. Onlar insanlık ile tabiatın ortak bir noktada buluştuğunu düşünmüşlerdir. Günümüzde pek çok Hıristiyan, çevrecilik konusunda manastır topluluklarından ilham almaya devam etmektedirler.

Orta Çağ Kilisesi'nin iki önemli şahsiyeti Assisili Francis ve Thomas Aquinas (1225–1274) günümüzde Katolik dünyasının çevreye karşı duruşunu etkilemeye devam etmektedirler. Francis mütevazi bir hayat sürmüş, kuşlara ve hayvanlara vaaz etmiş, tabiattaki canlılara kardeşim diye hitap etmiştir. O, II. Papa John Paul tarafından ekolojik sorumluluğu teşvik eden bir aziz olarak adlandırılmıştır.

Thomas Aquinas'ın eserleri de bugün ekolojik bozulma konusunda endişe duyan Katolikler tarafından ilgiyle okunmaktadır. Summa Theologia ve diğer eserleri, "Varlık zinciri" modelinin, Tanrı'nın yaratılış düzeni boyunca tezahür ettiğini ve insan ve diğer tüm canlı varlıkların evrenin ortak iyiliğine katıldığını belirtmektedir.

Aydınlanma döneminin ardından artan sayıda Katolik düşünür, metafiziği ve ontolojiyi reddederek, insanlık ve tabiatın geri kalanı arasında keskin bir düalizmi kabul etmeye başlamışlardır. Sosyal adalet konularına odaklanan Vatikan uzun bir süre çevre konusuna uyum sağlamakta zorlanmıştır. Papa II. John Paul, ekolojik sorunları ele alan ilk Papa olmuştur.[308]

---

[308] William French, "Christianity (6a) – Roman Catholicism", s. 330.

Ortodoks Hıristiyan teolojisi, Batı teolojisinde gelişen geleneklerden genellikle daha mistik ve daha panenteisttir yani her şeyin Tanrı'dan sudur ettiği ama tabiatın Tanrı olmadığı anlayışındadır. Birçok Doğu Hıristiyan manastırının vahşi hayvanlarla yakın yaşadıkları bilinmektedir. Kartezyen düalizminden ve Kantçı idealizmden etkilenmeyen Ortodoksluk, bu nedenle hiçbir zaman Batı kadar insan-merkezli bir anlayışa sahip olmamıştır.[309] Günümüz İstanbul Patriği I. Bartholomeos, Kilise'nin ekolojik meselelerle ilgili düşüncesini olumlu bir şekilde gündeme getirme konusunda Hıristiyan dünyasında güçlü bir liderlik yapmıştır. I. Bartholomeos, çevreci harekete desteğini çeşitli vesilelerle dile getirmiştir. O, çevre sorunlarına bağlılığı nedeniyle "Yeşil Patrik" olarak anılmaktadır. 1997'de yaptığı konuşmada çevreyi kirletmenin günah olduğunu belirtmesi Hıristiyan dünyasında bir ilktir ve bu yorum dikkatleri üzerine çekmiştir.[310]

Protestan Hıristiyanlık ve çevre arasındaki ilişki ise daha karmaşık ve değişkendir. XVI. yüzyılın iki büyük Protestan Reformcusu, Martin Luther ve John Calvin, büyük ölçüde bir ruh-madde ikiliği tarafından şekillenen bir tabiat anlayışını benimsemişlerdir. Birçok Protestan teolog, dünyayı sanki bir vadide konumlanmış, yüksek bir dağı seyrediyormuş gibi düşünmüşlerdir. Bu açıdan hayatın amacı, maddenin ötesindeki manevi hayatın çeşitli aşamaları yoluyla en tepedeki saf ruh olan Tanrı'ya çıkmaktır. Bu bakış açısına göre, o halde, tabiatı sevmek ve tabiata özen göstermek ciddiye

---

[309] John Chryssavgis, "Christianity (6b1) – Christian Orthodoxy", (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005, s. 333.

[310] Larry B. Stammer, "Harming the Environment Is Sinful, Prelate Says", Los Angees Times, https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1997-nov-09-mn-51974-story.html#:~:text=%E2%80%9CTo%20commit%20a%20crime%20against,Barbara%20Greek%20Orthodox%20Church%20here. Erişim tarihi: 05/02/2022.

alınmamalıdır. Reform kiliselerine göre yaratılan dünya her şeyden önce Yaradan'a aittir. İnsan Tanrı tarafından dünya üzerinde egemenlik kurmakla görevlendirilmiştir.[311]

Luther ve Calvin'den sonraki Protestan teolojisi, insan-merkezli olmuştur. Bu yaklaşımda, Newton mekanistik biliminin ve Darvinci evrimsel bilimin yükselişinin etkisi olmuştur. Birçok Reform sonrası teoloğun dini inancı soyut insan ruhuna veya insan öznelliğine dayandırmaya çalışması da bunu desteklemektedir. Tabiatın nesnel dünyasını bir nevi tabiat bilimcilerine bırakılmıştır. Bu insan-merkezli yaklaşım, hem özellikle teologların hem de hayatın her kesiminden Protestanların dünyanın insan uğruna sömürülmesini normal karşılayan isteklere boyun eğmesini kolaylaştırmıştır. İnsanların tabiatın üzerine çıkması her şeyden önce XIX. yüzyıl teoloğu Albrecht Ritschl'in etkisiyle, XIX. ve XX. yüzyılın başlarındaki Protestan teolojisinin ana temalarından biri haline gelmiştir.[312]

3.3.1. Katolik Kilisesi

XXI. yüzyılın başında yaklaşık 1,3 milyar mensubu bulunan Roma Katolikliği, en fazla cemaate sahip Hıristiyan mezhebidir.[313] Katolik camiasının çevreye bakışı zaman içinde değişiklik göstermiştir.

Dünyanın gündemine ekolojik sorunlar ve iklim değişikliği konularının girmesinden sonra Roma Katolik Kilisesi de bu konuda duruşunu ortaya koymuştur. Kilise'nin bugünkü ruhani lideri Papa Francis 2015 yılında "Laudato Si" yani "övgü size"

---

311 H. Paul Santmire, "Christianity (6c1) – Reformation Traditions (Lutheranism and Calvinism)", (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005, s. 341.

312 H. Paul Santmire, "Christianity (6c1) – Reformation Traditions (Lutheranism and Calvinism)", s. 342.

313 L'Osservatore Romano, https://www.osservatoreromano.va/it/news/2021-03/quo-068/pubblicati-br-l-annuario-pontificio-2021-br-e-l-annuarium-statis.html , Erişim Tarihi: 05/04/2022.

isimli bir genelge yayınlamıştır. Papa bu genelgede tüketiciliği eleştirirken çevresel bozulmadan ve küresel ısınmadan yakınmaktadır. Papa genelgesinde tüm insanları küresel bir eyleme davet etmektedir. Papa Francis, genelgeye geçmiş papaların çevre, küresel ısınma ve iklim değişikliği hakkındaki sözlerini not ederek başlamaktadır.[314]

Buna göre çevrenin kirlenmesine değinen ilk modern dönem papası Papa VI Paul olmuştur. O 1971 tarihli bir apostolik mektubunda ekolojik endişeyi "kontrolsüz insan faaliyetinin trajik bir sonucu" olarak tanımlamaktadır. "Tabiatın düşüncesizce sömürülmesi nedeniyle, insanlık onu yok etme ve karşılığında bu bozulmanın kurbanı olma riskiyle karşı karşıyadır" diyen Papa VI Paul insanlığın davranışlarında radikal bir değişikliğe acilen ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır.[315]

Papa VI Paul, Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü'ne hitaben yaptığı konuşmada, çevrenin giderek artan şekilde bozulmasının gerçek bir ekolojik felaketi kışkırtma riskleri olduğunu belirtmiştir. Papa bu konuda şu ifadeleri de kullanmıştır:

> “Soluduğumuz havanın, içtiğimiz suyun kirliliğini zaten görüyoruz. Eğer, önlemler alınmazsa, yakın gelecekte nehirlerin, göllerin, hatta okyanusların kirliliğini de görerek, gerçek bir biyolojik ölümle karşılaşacağız.” [316]

---

[314] Pope Francis, “Encyclical Letter Laudato Si’ Of The Holy Father Francis On Care For Our Common Home”, https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html , Erişim Tarihi: 05/02/2022.

[315] Pope Paul VI., “Pacem In Terris Encyclical Of Pope John Xxiii On Establishing Universal Peace In Truth, Justice, Charity, And Liberty”, https://www.vatican.va/content/john-xxiii/en/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_11041963_pacem.html , Erişim Tarihi: 05/02/2022.

[316] Pope Paul VI., Address to FAQ on the 25th Anniversary of its Institution, https://www.vatican.va/content/paul-vi/en/speeches/1970/documents/hf_p-vi_spe_19701116_xxv-istituzione-fao.html Erişim Tarihi: 05/02/2022.

Papa II. John Paul ise 1990'da o yılki Dünya Barış Günü için verdiği mesajına “ekolojik kriz ahlaki bir sorundur” diyerek başlamıştır. Papa sözlerine şöyle devam etmiştir:

“Günümüzde, dünya barışının, yalnızca silahlanma yarışı, bölgesel çatışmalar ve milletler arasında süregelen adaletsizlikler tarafından değil, aynı zamanda tabiata gereken saygının gösterilmemesi, doğal kaynakların yağmalanması nedeniyle de tehdit edildiğine dair artan bir farkındalık vardır. Yaşam kalitesinde de ciddi bir düşüş vardır … Çevrenin yok edilmesiyle karşı karşıya kalan insanlar, dünyanın nimetlerini geçmişte olduğu gibi kullanmaya devam edemeyeceğimizi anlamaya başlamışlardır. Genel olarak halk ve siyasi liderler bu sorundan endişe duymakta ve çok çeşitli disiplinlerden uzmanlar bunun nedenlerini araştırmaktadırlar. Ayrıca, küçümsenmek yerine somut programlara ve girişimlere dönüşmesi için teşvik edilmesi gereken yeni bir ekolojik farkındalık ortaya çıkmaya başlamaktadır.”[317]

Mesajın ilerleyen bölümlerinde John Paul, fosil yakıtların kullanımı da dahil olmak üzere bilim ve teknolojideki ilerlemelerin ekosistem üzerinde yarattığı zararlı ve uzun vadeli etkilere değinmektedir.[318] John Paul, ekolojik kriz için, özellikle gelişmiş ve gelişmekte

[317] John Paul II “Supreme Pontiff Encyclical Letter Redemptor Hominis To His Venerable Brothers In The Episcopate The Priests The Religious Families The Sons And Daughters Of The Church And To All Men And Women Of Good Will At The Beginning Of His Papal Ministry”, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_04031979_redemptor-hominis.html Erişim Tarihi: 05/02/2022.

[318] John Paul II “Supreme Pontiff Encyclical Letter Redemptor Hominis To His Venerable Brothers In The Episcopate The Priests The Religious Families The Sons And Daughters Of The Church And To All Men And Women Of Good Will At The Beginning Of His Papal Ministry”,

olan ülkeler arasındaki ilişkilerde, yeni bir dayanışma için acilen etiksel bir karar alma ihtiyacının olduğunu belirtmiştir. O sanayileşmiş ülkelerin çevre kirliliğine karşı alınacak kısıtlama ve önlemleri uygulamada öncülük etmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Papa XVI Benedict, çok sayıda açıklama ve konuşmasında "iklim değişikliğini" ele almıştır. Bu nedenle O, “Green Pope” yani “Yeşil Papa” ünvanını almıştır. Papa’nın 2010 yılında Dünya Barış Günü için hazırladığı mesaj “Barışı geliştirmek istiyorsanız mahlukatı koruyun” başlığıyla yayınlanmıştır.[319] Papa Benedict, Kilise’nin yaratılış konusunda bir sorumluluğun bulunduğunu belirtmiştir. İnsanlığın kendini yok etme tehlikesinden kurtarmak için bu sorumluluğu yerine getirmeyi kendi görevi olarak görmesi gerektiğine vurgu yapan Papa XVI Benedict, toprağı, suyu ve havayı yaratan Tanrı’nın herkese sunduğu bu armağanları korumak gerektiğini belirtmektedir.

Kilise’nin iklim konusundaki en kapsamlı mesajını ise “Laudato Si” genelgesi ile Papa Francis iletmiştir. Papa Francis'in genelgesi iklim değişikliğine Papalık kurumsal kimliğiyle vurgulu bir biçimde değinmesi dikkatleri çekmiştir. Papa'nın “Laudato Si” isimli genelgesi, dünyadaki 1,3 milyar Katolik’i iklim değişikliğine karşı harekete geçmeye çağırmaktadır. Papa burada insanların ortak evi olan Dünya'ya özen gösterilmesini istemektedir. Ayrıca, Papa kirletici fosil yakıtların kullanımına dayalı teknolojinin, gecikmeden aşamalı olarak değiştirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Francis, dünyanın giderek ısındığına dair bilimsel fikir birliği olduğuna işaret ederek,

---

https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_04031979_redemptor-hominis.html Erişim Tarihi: 05/02/2022.

[319] Pope Benedict XVI, “Encyclical Letter Caritas In Veritate Of The Supreme Pontiff Benedict XVI To The Bishops Priests And Deacons Men And Women Religious The Lay Faithful And All People Of Good Will On Integral Human Development In Charity And Truth”, https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20090629_caritas-in-veritate.html, Erişim Tarihi: 05/02/2022.

insanlığı bu ısınmayla mücadele etmeye ve yaşam tarzını değiştirmeye davet etmektedir.[320]

Papa Francis'in genelgesinin iklim değişikliği hakkında ciddi bir küresel bilinç oluşturacağı varsayılmıştır. Ancak "ABD Katolik piskoposlarının iklim değişikliği konusundaki sessizliği ve inkarı" başlıklı bir araştırmaya göre[321] Kilise'ye liderlik eden piskoposlar üzerinde bu genelge etkili olmamıştır. Araştırmanın bulgularına göre, ABD Katolik piskoposları Laudato Si genelgesinin meydana getirdiği heyecanı ortadan kaldırmıştır.[322]

3.3.2. Doğu Kiliseleri

Tek Tanrılı dinlerin özellikle de Hıristiyanlığın çağımızdaki ekolojik krizden sorumlu olmakla suçlanmasıyla Doğu Kiliseleri kanadından birçok düşünür kendi anlayışlarını bu suçlamadan ayırmaya çalışmıştır. Bu düşünürler için asıl sorun, Hıristiyanlıkla değil, Rönesans, Reform, Bilimsel ve Teknolojik Devrim, Aydınlanma ve Sanayi Devrimi'nin ardından modern dönem Batı dünya görüşünün yükselişiyle yakından bağlantılıdır.[323]

Doğu Kiliseleri, Batı Hristiyanlığındaki geleneklere göre daha mistik ve daha panenteist bir tabiat anlayışına sahiptir. Batı'da hakim olan tabiat ile insan arasındaki

---

[320] Pope Francis, "Encyclical Letter Laudato Si' Of The Holy Father Francis On Care For Our Common Home", https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html#_ftn11 , Erişim Tarihi: 05/02/2022.

[321] 178 ABD piskoposuna ait 171 piskoposluk resmi yayınlarının incelenmesiyle, hem niceliksel ve hem de niteliksel açıdan çevre konusuna nasıl değinildiği incelenmiştir.

[322] Sabrina Danielsen, Daniel R DiLeo, Emily E Burke, "U.S. Catholic Bishops' Silence and Denialism on Climate Change", Environmental Research Letters 16/11, IOP Publishing Ltd, UK 2021, s.9.

[323] John Chryssavgis, "Christianity (6b1) – Christian Orthodoxy", s.333.

ayrımın aksine Doğu Kiliseleri tabiat ile ilgili olarak insana dair başka bir anlayış sunmuştur. Buna göre, insanın tabiattan ayrı bir varlığı değil tabiatla uyumlu ve birlikte varlığı söz konusudur. Bu bütünsel bakış açısına göre, insanlar mahlukatın efendileri değil kahyalarıdır. İnsanların onunla ilgilenmeleri, dönüştürmeleri ve Yaradan'a geri vermeleri gerekmektedir. Buna ek olarak, insanlar benmerkezciliğin ötesinde yeni bir yaşam ve asli ihtiyaçlarını belirleyerek ekolojik bir çilecilik ruhu geliştirmelidirler.[324]

Doğu Kiliseleri, çilecilik uygulamalarında tabiattan vazgeçen bir tutum sergilemekle birlikte bir taraftan da tabiatı seven ve tabiatın iyiliğini savunan saygılı bir tutum sergilemiştir. İnsanların tabiat üzerindeki hakimiyetini vurgulayan Batı Hıristiyanlığının akılcı ve insan-merkezli görüşünün aksine, Doğu Hıristiyanlığında evrensel kurtuluş planında doğal kozmosa bu şekilde katılma sağlanmaktadır. Bu "ekolojik çilecilik", belirli bir dereceye kadar, günümüz Doğu Kiliselerindeki keşiş ve rahibelerinin litürjik ve günlük yaşamlarında da belirgindir. Sıkı bir şekilde oruç tutmaları ve et yemekten kaçınmaları, kaynakları tasarruflu kullanmaları, diğer canlılara saygı duymaları bu anlayışın bir parçasıdır. Manastır hayatı, güneşin döngüsünü takip ettiği ve mevsimlere göre değiştiği için tabiatın ritmine uygun döngüsel bir zaman izlemektedir. Ayrıca Doğu Kiliselerindeki manastır mimarisi de çevreye uyum sağlayarak ekolojik ahlakı gözetmektedir.[325]

Günümüzde Doğu Kiliselerinden İstanbul Patrikhanesi ve Yunanistan'ın Otosefal Kilisesi gibi çeşitli resmi kurumlar, ekolojik faaliyetler yürütmektedir. 1972–1991 yılları arasında İstanbul Patriği olan 1. Dimitrios, Eylül 1988'de Patmos adasında düzenlenen

---

[324] Andrew Louth, "Between Creation and Transfguration: The Environment in the Eastern Orthodox Tradition", Ecological Hermeneutics. Biblical, Historical and Theological Perspectives, (Ed.) David G. Horrell, Cherryl Hunt..., TT&Clark, New York 2010, s. 216.

[325] Eleni Sotitiu, "Eastern Orthodox Monasticism", (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005, s. 335.

bir çevre kongresi tarafından yayınlanan bir metinde (1989'da) Eylül ayının her ilk gününün (yani yeni dini yılın başlangıcının) çevreyi koruma günü olduğunu ilan etmiştir. Patrik Dimitrios, Dünya Yaban Hayatı Fonu ile iş birliği içinde "Girit Ortodoks Akademisi"nde Ortodokslar arası bir konferansın (5-12 Kasım 1991) düzenlenmesi gibi diğer birçok çevreci faaliyette de aktif olmuştur.[326] Bununla birlikte çevreci olarak tanımlanan ve "Yeşil Patrik" ünvanını alan kişi Patrik I. Bartholomew (1991- halen) olmuştur. Patrik Yunanistan'a ve yurtdışına yaptığı sayısız ziyaretlerde, ekolojik hassasiyetini hemen hemen her zaman alenen sergilemiştir. O, bilim ve din arasında ortak bir zemin sağlamayı amaçlayan, Londra ve Atina merkezli bir sivil toplum örgütü olan "Din, Bilim ve Çevre"nin (RSE) 1994 yılında kurulmasını sağlamıştır. Yine çevre ve çevre kirliliği ile ilgili farkındalık yaratma amacıyla 1995 yılında WWF ile iş birliği içinde Halkı adasındaki Ortodoks İlahiyat Okulu'nda çevreci yaz seminerleri düzenlenmiştir. 1999'dan beri de bu adada özel bir "Ekoloji Enstitüsü" faaliyet göstermektedir.

Patrik Bartholomew 1997'de, Ortodoks Hıristiyanlığın dünyanın korunması konusundaki görüşü hakkında net açıklamalar yapmıştır. Küresel iklim değişikliği konusunda eylem çağrısı yapan Patrik'in bu çağrısı sadece liderlere değil, tüm Ortodokslara ve tüm iyi niyetli insanlara yönelik olmuştur. Patrik:

"İnsanların ve türlerin yok olmasına neden olmak ve Tanrı'nın yarattığı biyolojik çeşitliliği yok etmek... ikliminde değişikliklere neden olmak..., zehirli maddelerle

[326] John Chryssavgis, "Bartholomew, Ecumenical Patriarch", (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005, s. 158.

toprak, hava ve dünyanın sularını kirleterek insanların hastalığa yakalanmalarına sebep olmak… bunlar günahtır”[327]

ifadelerini kullanarak çevre bilincinin dini boyutuna dikkat çekmiştir.

3.3.3. Protestan Kiliseleri

XVI. yüzyılın iki büyük Protestan Reformcusu, Martin Luther ve John Calvin, ruh-madde ikiliğini benimseyen bir teolojik düşünce geleneğini miras almışlardır. Bu anlayışta manevi olarak mertebesini yükseltmeye çalışan bir Hıristiyan’ın önünde tabiat maddi bir engeldir. Bu bakış açısına göre, o halde, tabiatı sevmek ve tabiata özen göstermek gerekmemektedir çünkü insanın amacı tabiatın üzerine çıkmak ve Tanrı’ya ulaşmaktır. Bu amaca götüren yol boyunca tabiatı kullanmak, hatta kötüye kullanmak ahlaki açıdan bir sorun teşkil etmemektedir. Burada II. yüzyılda Irenaeus, V. yüzyılda Augustinus ve XIII. yüzyılda Assisili Francis gibi bazı Reform öncesi teologların, bu tür bir ruh-madde ikiliğinden kaçındıklarını da belirtmemiz gerekir. Luther ve Calvin, tabiat hakkında miras aldıkları bu geleneksel teolojik görüşlerden farklı olarak yorumlarını Kutsal Kitaba göre yapmışlardır. Onlar, Kitab-ı Mukaddes’ten daha farklı bir tabiat teolojisi çıkartarak, miras aldıkları ruh madde ikiliğini kırmışlardır.[328] Calvin, Tanrı’nın görkemi hakkında yazarken "Dünyanın her yerinde, cennette ve yeryüzünde" diye yazmıştır. Tanrı'nın tabiattaki harikalarını fark etmenin ve üzerinde uzun uzun düşünmenin gerekliliğini vurgulamıştır.[329]

---

[327] Larry B. Stammer, “Harming the Environment Is Sinful, Prelate Says”, Los Angees Times, https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1997-nov-09-mn-51974-story.html#:~:text=%E2%80%9CTo%20commit%20a%20crime%20against,Barbara%20Greek%20Orthodox%20Church%20here. Erişim tarihi: 05/02/2022.

[328] H. Paul Santmire, “Christianity (6c1) – Reformation Traditions (Lutheranism and Calvinism)”, s. 341.

[329] H. Paul Santmire, “Christianity (6c1) – Reformation Traditions (Lutheranism and Calvinism)”, s. 341.

Luther, Tanrı'nın bütün mevcudattaki görkemi ve yaratılışın harikaları hakkında “Bir buğday tanesini gerçekten anlasaydın, hayretten ölürdün” ifadelerini kullanarak tefekküre vurgu yapmıştır. Her iki Reformcu da aynı ruhla, insanın tabiat ile etkileşimi hakkında teosentrik yani Tanrı’yı merkez alan bir bakış açısına sahip olmuştur. Onlara göre Tanrı maddi dünyada içkindir. Bununla birlikte Luther ve Calvin'i meşgul eden asıl mesele Tanrı ve tabiat konusu değil, daha çok Tanrı ve insanın kurtuluşu konusu olmuştur. Bu nedenle Luther ve Calvin’den sonra gelen ve onların bu teolojik anlayışını miras alan reformistlerle birlikte tabiat anlayışı özellikle XIX. yüzyıl ve sonrasında farklı bir karakter kazanmıştır. Tanrı ve insan kurtuluşunu vurgulayan bir teolojik anlayış, bu vurgu yoluyla insan-merkezli bir renge bürünmüştür. Sonuç olarak, Luther ve Calvin'den sonraki Protestan teolojisi, daha çok insan-merkezli olma eğiliminde olmuştur.

Bu belirgin vurgu kaymasının pek çok nedeni vardır. Bunda, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Newton mekanistik biliminin ve Darwinci evrimsel bilimin ve birçok Reformist teoloğun, dini inancı, insan öznelliği bağlamında ele almasının etkisi olmuştur. Böylece tabiatın nesnel dünyası tabiat bilimcilerine bırakılacak böylece inanç bazı bilim adamlarının ve filozofların saldırılarından korunmuş olacaktı. Bu insan-merkezli anlayış, endüstriyel toplumun dinamikleri ile dünyanın sömürülmesini kolaylaştırmıştır. İnsanların tabiattan daha değerli görülmesi, XIX. yüzyıl teoloğu Albrecht Ritschl'in etkisiyle, Protestan teolojisinin ana temalarından biri haline gelmiştir. Ancak, bu durum XX. yüzyılın ikinci yarısında değişmeye başlamıştır. Paul Tillich, tabiatın kutsal bir değere sahip olduğunu belirtmek için, Martin Luther'in tabiat-mistisizmini öne çıkarmıştır. Jürgen Moltmann ise Mesih aracılığıyla insanın bireysel kurtuluşunun ötesine geçerek “kozmik kurtuluş” teolojisi geliştirmiştir. Bu dönemde birçok reformist Hıristiyan teolog küresel çevre krizi konusuna odaklanmışlardır.[330]

---

[330] H. Paul Santmire, “Christianity (6c1) – Reformation Traditions (Lutheranism and Calvinism)”, s. 342.

Bununla birlikte tüm Protestan teologlar tabiata karşı duyarlı olmamış, bazıları tabiat teolojisine ilgiyi şüpheyle karşılamışlardır. Hatta birçok muhafazakar Evanjelik[331] Hıristiyan, iklim değişikliğini inkar etmiştir.[332] Örneğin, Cornwall İttifakı, bu konuda ilgili Evanjelik İklim Girişimi'ne karşıt görüş benimseyen bir organizasyondur. Ulusal Evanjelikler Derneği ise küresel ısınmanın bir fikir birliği meselesi olmadığını belirtmiştir. Kısacası Hıristiyan gruplar iklim değişikliğine tepki konusunda kendi içinde bölünmüş durumdadırlar.

3.3.4. Çevrecilerin Koruyucu Azizi Asisili Francis

Yüzyıllar boyunca Katolikliğin en çok bilinen ve sevilen azizlerinden biri olan Assisili Francis, bugün erken dönemin çevreci azizi olarak tasvir edilmektedir. Onun, yoksulluk, sadelik, hayırseverlik ve tabiatla sevgi dolu bir ilişki içeren bir hayat tarzı benimsemiş olması Roma Katolik Kilisesi içinde ve dışında birçok kişiye ilham kaynağı olmuştur.[333] Papa II. John Paul 1979'da Francis'i Ekolojinin Koruyucu Azizi (Patron of Saint Ecology) olarak ilan etmiştir. O, sadece fakirleri ve hastaları önemsemekle kalmamış, hayvanlar hakkında çok sayıda vaaz vermiştir. İnsanlar da dahil olmak üzere dünyadaki tüm canlıların Tanrı'nın önünde eşit olarak muamele görmesini istemiştir. Vaazlarından bazıları kuşlar, balıklar ve tavşanlar hakkında hikayeler içermektedir. Onun Orta Çağ geleneğindeki tabiata bakışı, tabiat mistisizmi, mahlukatla

---

[331] Bkz. Ali İsra Güngör, Evanjelikler, İlgi Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016.

[332] LifeWay Research tarafından yapılan bir ankette, Protestan papazların yalnızca yüzde 43'ü "küresel ısınmanın nedeninin insan olup olmadığı" sorulduğunda "evet" demiştir. https://grist.org/climate-energy/protestant-pastors-believe-in-god-but-not-in-climate-change/ , Erişim Tarihi: 23/04/2022.

[333] Peter Hooper, Martin Palmer, "Aziz Fransis ve Ekoloji", (Ed.) Elizabeth Breuilly ve Martin Palmer, Hıristiyanlık ve Ekoloji, (Çev: Mehveş Kayani), İdgaş, İstanbul 1997, s.110.

ailevi bir ilişki anlayışı, modern dönemde çevresel kaygı taşıyan Hıristiyanlara yön vermektedir.[334]

Francis'in yaşadığı dönem olan XII. yüzyılın sonu XIII. yüzyılın başı, büyük toplumsal değişimlerin yaşandığı bir zamandır. Bu dönem, Avrupa'da insanların "kurumsal kiliseyi" terk ederek, gruplar halinde İsa'ya daha yakın olmak için arayış içinde oldukları bir dönemdir. Çünkü Kilise bozulmuş ve zenginleşmiştir. Hıristiyanlık sempatik olma, insanların yaşamlarına, ümitlerine ve korkularına doğrudan hitap etme kabiliyetini yitirmiştir. Buna tepki olarak yeni hareketler oluşmuştur. Bu dönemde Francis'in öğretisi, Mesih'in insaniyeti ve onun bütün mahlukata olan sevgisi ve ilgisi üzerine yoğunlaşmıştır. Francis kendi yaşamında da İsa Mesih gibi olmanın ne anlama geldiğini göstermiştir. Yaşam tarzının sadeliği, günlük şeyler hakkında hikayeleriyle vaaz etme tarzı, fakirlerle, ezilmişlerle olan yakınlığı insanlara onun yeryüzüne gelmiş ikinci bir İsa Mesih gibi görünmesine neden olmuştur. Bu nedenle Francis binlerce takipçiyi kendisine çekmişti

Vaaz etmek Francis'in misyonunun merkezinde olmuş, kendisi tabiata bile vaaz etmiş, yaratılışla özdeşleşme duygusunun altını çizmiştir. Ona göre hayvanlar da insanlar gibi Tanrısal mesaja muhataptırlar. Bu nedenle onlarla konuşmuş ve onlara vaaz etmiştir. Francis'in hikayelerinden oluşan Fioretti[335] isimli bir kitaba göre, bir gün Francis arkadaşlarıyla seyahat ederken, yoldaki kuşlar her iki taraftaki ağaçları doldurmuştur. Francis, arkadaşlarına "kız kardeşlerim kuşlara vaaz etmeye gideceğim,

---

[334] William French, "Francis of Assisi (ca. 1181–1226)", (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005, s.671.

[335] Asıl ismi Little Flowers of St. Francis of Assisi olan kitaptır. Bu Kitaptaki hikayeler ilk olarak 1300'lerin başlarında Brother Ugolino tarafından toplanmış ve derlenmiştir.

beni bekleyin" demiştir. Sonra kuşlar etrafını sarmış, Francis'in vaazını dinlemiş hiçbiri uçup gitmemiştir.[336]

Bir başka hikayeye göre Francis'in bir süre yaşadığı Gubbio şehrinde hayvanları olduğu kadar insanları da yiyen korkunç ve vahşi bir kurt vardır. Francis dağa çıkmış ve kurdu bulduğunda haç işareti yaparak kurda kendisine gelmesini ve kimseye zarar vermemesini emretmiştir. Sonra Francis keşiş kurt olarak hitap ettiği hayvanı kasabaya götürmüş ve insanlarla kurt arasında bir anlaşma yapmıştır. Kurtu ikna eden Francis sayesinde insanlar onun tehdidinden kurtulmuşlardır.[337]

Francis'in dini görüşünün temel odağı, Tanrı'ya övgü, insanlığa sevgi ve hizmet veren Mesih olmuştur. O, hayvanlara ve tabiatın geri kalanına olan sevgisini ve yakınlığını coşkuyla dile getirmiş, ancak bunu yaparken, Orta Çağ Kilisesinin, merkezinde insan olan yaratılış hiyerarşisi konusundaki öğretilerinden asla vazgeçmemiştir. Francis, bütün mahlukatın iyiliğini vurgulamış, ancak insanın tabiata üstünlüğüne de eşit derecede vurgu yapmıştır. Francis'in Hıristiyan teolojisinde Tanrı'nın doğal dünyadaki varlığına ve insanlığın hayvanlarla ve tabiatın geri kalanıyla olan akrabalığına inanma konusunda farklı bir yeri olmuştur. Francis, insanlık ve mahlukatın geri kalanı arasındaki ortak bağların yakınlığını vurgulamak için hayvanlara ve doğal unsurlara ailevi hitap terimleri kullanmıştır. Örneğin Francis güneşe abi, aya kız kardeş diye hitap etmiştir.[338]

Francis tabiatı Tanrı'nın bir aynası olarak görmüştür. Ona göre tabiat Tanrı'yı anlatan bir ayettir. O bu görüşüyle klasik Hıristiyan düşünürlerden farklılaşmaktadır.[339]

---

[336] Arthur Livingstone, The Little Flowers of St. Francis of Assisi, Grand Rapids, Oxford 1930, s.38.

[337] Arthur Livingstone, The Little Flowers of St. Francis of Assisi, s.48.

[338] William French, "Francis of Assisi (ca. 1181–1226)", s.671.

[339] Cengiz Batuk, Asisili Francis ve Hıristiyan Mistisizmi, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, S.226.

Ona göre madde özü itibariyle kötü değildir. Varlıklar Tanrı tarafından yaratıldığı için mutlak iyidir. Tanrı'nın mesajı tüm varlıklara doğru bir şekilde ulaştırılırsa herkes asli yaratılışına uygun hareket edecek ve kaos sona erecek, evrensel barış gelecektir. O tüm varlıklara sevgi ve merhamet besler. Onun bu sevgisi her ne kadar panteist anlayışa benzetilse de, aslında Tanrı kaynaklıdır. Bu nedenle onun çevreciliği ekosentrik değil teosentrik çizgidedir.

Sonuç olarak Hıristiyanlık çevre kirliliği açısından en fazla eleştirilen din olmuştur. Bu eleştirilere göre Hıristiyan teolojisi Hıristiyanlara yeryüzünü kötüye kullanmaya izin vermiştir. Ayrıca dünyanın sonuyla ilgili bazı Hıristiyan inanışları çevre kirliliği konusunda Hıristiyanlar arasında duyarsızlığa sebep olmuştur. Öte yandan Hıristiyanlıktaki kurtuluş inancının tabiatı yalnızca insan kurtuluşunun sergilendiği bir sahne seti olarak görmeye sebep olması ve Hıristiyan teolojisinin başka dünyaya özlem duyması neticesinde tabiatı geçici ve değersiz olarak sunması da başlıca tenkitler arasındadır. Bu eleştiriler, Hıristiyan Teolojisinde ekolojik bir bakışa dayalı bazı çalışmaları ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmalara göre insanlık ve tabiat sonradan yaratılmış olmaları bakımından eşit varlıklardır ve insanlar tabiatı koruyan bekçilerdir. Tabiat, insanlığın cennetten düşüşü nedeniyle lanete maruz kalmıştır. İnsanın günahı tabiatı tahrip etmeye devam etmektedir. Mesih her şeyi yaratmış ve bir arada tutmaktadır. Mesih'in bedenleşmesi, yaratılışın iyiliğini kanıtlamaktadır. Hıristiyanlık sadece "öteki dünya" değildir, çünkü kutsal yazı bütün mahlukatın kurtuluşu beklediğini belirtmektedir. Kurtuluş her şeyin yenileneceği bir sonla başlayacaktır ve bu son insanlık, hayvan yaşamı ve bitki yaşamı arasında bir uzlaşma şeklinde olacaktır. Bu inanç da insanlara çevre hassasiyetini önermektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM'DA İNSAN-TABİAT İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ÇEVRE ANLAYIŞI

İslam insanların hidayetini ve mutluluğunu amaçlayan insan hayatının bütününü kuşatan evrensel bir dindir. İnsan-Allah, insan-insan ilişkilerine dair bir takım emir ve yasaklar içerdiği gibi insan-çevre ilişkilerine dair de ilkeler içermektedir.[340] İslam'ın kutsal kitabı Kur'an'da çevre olgusu sürekli dikkatlere sunulmaktadır. Kur'an çevreye sürekli olarak göndermelerde bulunarak muhatabı olan insanı çevreden bağımsız olarak görmez. İnsanı, çevresini teşkil eden bitkiler, hayvanlar, denizler, gökyüzü, güneş, ay ve yıldızlarla kısacası gökler, yer ve bu ikisi arasındakilerle birlikte ele alır.

İslam'ın ilk muhatapları çölde yaşayan insanlardır. Bu ilk Müslümanlar, hayatlarını devam ettirdikleri bu sert ekosistemde var olan denge konusunda bilinçliydiler. Bu farkındalık, suya ve diğer yaşamsal doğal kaynaklara birçok atıfta bulunan ve bunların korunması için öğütler ortaya koyan Kur'an'da görülmektedir. Bu öğütler yalnızca insanı değil, diğer varlıkları da içermektedir. Pek çok ayette güneş, ay, sabahın aydınlığı, gecenin karanlığı, nar, incir ve zeytin gibi doğal olay ve nesnelerden şahitler olarak bahsedilmektedir. Kur'an aynı zamanda, sürekli olarak insanlara, tüm varlıkların hakları olduğunu ve insanların buna saygı göstermesi gerektiğini hatırlatmaktadır. Bu yüzden Kur'an'ı esas alan İslami kanunlarda, yük hayvanlarından tutun da meyve ağaçlarına varıncaya kadar tüm çevreye karşı sorumluluklarla alakalı pek çok hüküm vardır. Allah'ın yarattıklarına karşı özenli davranmak Kur'an'ın en önemli mesajlarından biridir. Kur'an'a göre çevreyi yaratan ve çevrenin asıl sahibi Allah'tır, bu nedenle çevreyi korumak gerekmektedir. Kur'an'daki pek çok ayet, Allah'ın

---

[340] Ömer Faruk Harman, "İslam", Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/islam#1-etimoloji-ve-tanim, Erişim tarihi: 05/02/2022.

yarattıklarında tezahür eden şanına saygı duymaktan ve onun üzerinde düşünmekten bahsetmektedir.[341]

4.1.İSLAM'A GÖRE ÇEVRE

İslam'a göre bütün varlıkların yaratıcısı ve sahibi Allah'tır.[342] İnsan çevrenin sahibi değil emanetçisidir. Kendine ait olmayan başka bir deyişle üzerinde istediği gibi tasarruf hakkına sahip olmadığı çevresiyle ilgili insan çevrenin asıl sahibi olan Allah'a hesap vermekle yükümlüdür.

İslam dininde Allah tüm varlıkları bir amaç[343] doğrultusunda yaratmıştır. Tüm yaratılışta bir maksat[344] ve anlam vardır. Yani çevre rastgele yaratılmış bir varlık değildir, yaratanın bir takım ilahi isimlerini ve niteliklerini yansıtmaktadır. Allah yarattığı çevrede tecelli etmektedir. Hadid suresi 3. ayette de Allah ilk ve son olduğunu, zahir ve batın olduğunu belirtmektedir. Zahir yani dış, insanı çevreleyen şeydir yani çevredir. Dolayısıyla Allah da tecellisiyle çevrenin içindedir. Bakara suresi 115. ayette de Allah "Doğu da batı da Allah'ındır. Öyleyse nereye dönerseniz Allah'ın yüzü oradadır" buyurarak aynı hakikate işaret edilmektedir. Tabiat, O'nun amacı doğrultusunda, O'nun tarafından yaratılmıştır.

Kur'an'a göre Allah dünyayı yarattıktan sonra, onu başıboş bırakmamıştır.[345] Bütün bu yaratılışın hepsi Allah'ın bilgisi ile olmaktadır.[346] Bu nedenle İslam'a göre bir

---

[341] Bkz; Kaf 6, Enbiya 30, Ra'd 2, En'am 73. ayetler.

[342] Ali İmran 109: "Göklerde ve yerde ne varsa Allah'ındır."

[343] Duhan 44:38; "Biz gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri oyun oynamak için yaratmadık."

[344] Hicr 15:85; "Biz, gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak ve ancak hak ve adalet temelinde yarattık."

[345] Rum 30:11; "Allah, varlığı ilkin yaratır, sonra bunu tekrar eder."

[346] En'am 6:59; "...O'nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez."

mü'min Allah'ın bu yaratımının tam anlamıyla farkında olmalı ve çevreyle etkileşime girerken yaptığı her şeyin sonuçlarını bilmeli ve düşünmelidir. Allah kainatın yaratılmasında etkindir ve her ayrıntıyı bilmektedir. Ayrıca bütün mahlukat mükemmel bir şekilde kusursuz yaratılmıştır.[347]

İslam inancına göre çevre Allah'ın ayetleridir. Kur'an'daki cümleleri tanımlamak için kullanılan kavram olan "ayet" Kur'an tarafından çevrenin kapsadığı bütün fenomenler için kullanılır. Buna göre Kur'an'da nasıl Allah'ın ayetleri varsa çevrede de Allah'ın ayetleri vardır. Kur'an, nasıl Allah'ın kitabı ise, kainat da Allah'ın kitabıdır. Kur'an'a nasıl saygı duyuluyorsa, zarar görmesin diye üzerine titreniliyorsa; kainata ve içindeki her varlığa saygı duymalı ve zarar görmesin diye üzerine titrenilmelidir. Çünkü Kur'an'a göre evrendeki her varlık Allah'ın ayetlerinden bir ayettir. Konuya bu açıdan bakılırsa çevre, Allah'ın güzel isimlerine özellikle de Kuddüs ismine ayna olmuş mukaddes bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Kur'an'ın insana böyle bir bakış açısı sunarak, insandan çevreye kıymamasını, onu hor görmemesini, pervasızca kullanmamasını istemiştir.[348]

> "Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün ard arda gelişinde aklıselim sahipleri için elbette ayetler (işaretler) vardır"[349] ve "Geceyle gündüzün peş peşe olmasında, Allah'ın göklerde ve yerde yarattığı bunca varlıkta, O'na saygısızlıktan sakınanlar için büyük ayetler (işaretler) vardır"[350]

ayetleri bu ana fikri ortaya koyar.

---

[347] Mülk 67:19; "... Rahman'ın yaratmasında bir kusur göremezsin."

[348] Vehbi Karakaş, Nurdan Menteş, "Çevre Kavramına Ku'ran ve Sünnet Merkezli Bir Yaklaşım", Ekev Akademi Dergisi Yıl: 19 S:63, Erzurum 2015, s.361.

[349] Ali İmran 190.

[350] Yunus 6.

İslam, insanlara, çevrenin kozmik bir Kur'an olarak görüleceğini öğretmektedir. Çevre, yukarıdaki iki ayetin de hatırlattığı gibi, insanlar tarafından da okunabilir. İnsan tabiatı gözlemleyerek, tabiatta bulunarak, kozmosun işleyişi hakkında akıl yürüterek, Yaratan hakkında ve aynı zamanda kendisi hakkında derin bilgi ve içgörü kazanabilmektedir.[351]

Doğal tabiat fenomenlerinin kutsal anlamı, bizzat Kur'an ayetleri tarafından da açıkça ortaya konmuştur. Allah pek çok tabiat olayı üzerine yemin etmektedir.

> "Güneş'e ve onun parlaklığına andolsun"[352], "Yemin ederim ki bürünüp örtündüğünde geceye, aydınlandığında gündüze"[353] ve "yıldızlara andolsun"[354]

ayetleri buna örnektir.

Kur'an'ın tabiata yaptığı bu göndermeler eşsizdir. Diğer kutsal kitaplarla karşılaştırıldığında, Kur'an doğal güzelliklere yönelik daha çok atıf içermektedir. Ayrıca "gök gürültüsü (Rad)", "yıldız (Necm)", "ay (Kamer)", "güneş (Şems)", "şafak (Kadir)", "sabah saatleri (Duha)", "karınca (Neml)", "örümcek (Ankebut)" "demir (Hadid)" gibi birçok sure isimleri de doğal dünyaya dikkat çekmektedir. Kur'an ayetleri ile çevreye yapılan bu sürekli gönderme, insanları Allah'ın yarattığı varlıklar üzerinde düşünmeye sevk etmektedir.

> "Peki onlar devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yayıldığına bakmazlar mı?"[355] ve "Onlar ayakta dururken, otururken, yatarken hep Allah'ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını

---

[351] Seyyid Hüseyin Nasr, "İslam ve Çevre Bunalımı" (Çev. Mevlüt Uyanık), İslami Araştırmalar, 4/3, İstanbul 1990, s.157.

[352] Şems 1.

[353] Leyl 1-2.

[354] Tekfir 15.

[355] Ğaşiye 17-20.

> düşünürler (ve şöyle derler:) “Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, seni tenzih ve takdis ederiz. Bizi cehennem azabından koru!”[356]

ayetleri de varlıklar üzerine düşünmeyi öğütleyen örneklerdir.

İslam inancına göre çevre Allah’ı övmekte, onun şanını yüceltmektedir. Kur’an yaratılmış varlıkların her birinin Allah’ı övdüğünü, tesbih ettiğini ve hamdettiğini ifade etmektedir. “Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O’nu tesbih eder; O’nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız. O halimdir, bağışlayıcıdır”[357] ayeti buna dikkat çekmekte ve İslam’ın çevreye yönelik tutumunun bir başka yönünü ortaya koymaktadır. Tabiattaki her şey Allah’ı sürekli övmekte ve hamd etmektedir. Dağlar, denizler, ağaçlar, güneş, ay, yıldızlar vb. tüm canlılar O'nu tesbih etmektedirler.[358] Her şeyin Allah'ın bir eseri veya bir ayeti olması dolayısıyla çevreye saygı gösterilmesi gerekmektedir. Allah’ın övgüsü küçük bir sineğe varıncaya kadar her şeydedir. Bunu Kur’an açık bir şekilde ifade etmektedir:

> “Şüphe yok ki, Allah herhangi bir şeyi, bir sivrisineği, hatta onun da ötesindekini misal vermekten utanıp çekinmez. Bunun karşısında iman edenler onun, Allah’tan gelen gerçek olduğunu bilirler, inkar edenler ise “Allah misal olarak bununla neyi kastediyor?” derler. Allah birçok kimseyi onunla saptırır, birçok kimseyi de onunla doğru yola iletir; onunla başkalarını değil, ancak emrine karşı gelenleri saptırır.”[359]

---

[356] Ali İmran 191.

[357] İsra 44. Aynı zamanda bkz; Hadid 1; Haşr 1; Saff 1; Cuma 1; Tegabün 1; Nur 41 ve Haşr 24.

[358] Yüce Allah, dilediği gibi bu varlıklarda tasarrufta bulunur. Her şey onun emrinin karşısında teslimiyet içerisindedir. Onların tesbihleri, bu teslimiyetleridir. Muhammed Ali es-Sabuni, Safvetü't-Tefasir III, İstanbul 1987, s.319.

[359] Bakara 26.

Dolayısıyla Müslümanların yaratılıştaki her şeyin aslını, güzelliğini, işlevini ve gizemini bilmeleri gerekmektedir. İslam'a göre Kur'an'ın bizzat okunması Müslümanların bunu yapmasına yardımcı olmaktadır. Örneğin, aşağıdaki ayet, çevreyi anlamanın zihinsel anahtarını sağlamakta, insanı bunun üzerine düşünmeye sevk etmektedir.

> "Görmez misin ki, göklerde ve yerde olanlar, havada kanatlarını açarak süzülen kuşlar Allah'ı tesbih ederler. Hepsi duasını ve tesbihini bilmekte, Allah da onların bütün yaptıklarını bilmektedir."[360]

Hatta burada süzülen anlamındaki "saffatin" kelimesi tecvit kurallarına göre uzatılarak okunmakta ve süzülen kuşların gerçekliği hem mana hem de sesle çağrıştırılarak derince düşünülmektedir. Bu, Müslümanları kademeli olarak, çevrede ve tabiattaki Allah'ın ayetlerinin övülmesine ve yüceltilmesine duyarlı hale getirmeyi hedeflediği düşünülmektedir. Ayrıca, tabiatta Allah'ın tesbih edilip övülmesinden daha fazlası vardır. Tabiat aktiftir ve bir amaç doğrultusunda hareket etmektedir. Allah arılarla ilgili şu ayette bu konuda insanlara bilgi vermektedir:

> "Ve rabbin bal arısına şöyle ilham etti: 'Dağlardan, ağaçlardan ve insanların kurdukları çardaklardan kendine yuvalar edin. Sonra her türlü besleyici ürünlerden ye; rabbinin koyduğu kanunlara boyun eğerek çizdiği yollardan git!' Onların karınlarından, farklı renk ve çeşitlerde şerbet (kıvamında bir sıvı) çıkar ki onda insanlara şifa vardır. İşte bunda da düşünen bir topluluk için açık delil bulunmaktadır."[361]

Kur'an'a göre Müslümanlar tabiata ve Allah'ın yarattıklarına saygı duymalıdır çünkü tabiat Allah tarafından yaratılmıştır ve Allah'ın ayetlerini göstermektedir. Bütün mahlukat Allah'ın yaratıcılığına ve kudretine işaret ederek onu hamd ile tesbih

---

[360] Nur 24:41.

[361] Nahl 68-69.

etmektedirler. İnsanlar bu övgünün mahiyetini ve şeklini tam anlayamayabilir ancak Kur'an'ın bu övgüyü tarif etmesi çevrenin korunması için ek bir nedendir.

İslam'ın çevredeki varlıklara dair dikkat çektiği bir başka husus onların da insanlar gibi ayrı birer topluluk olmalarıdır. Böylelikle insanlar da yaratılmış varlıklarla aynı sınıftandır. En'am suresinde şöyle buyrulmaktadır:

> "Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır. Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp rablerinin huzuruna getirileceklerdir."[362]

Ayetin de vurguladığı gibi dünyada bulunan her tür ayrı birer topluluktur. Kur'an'ın bu tanımlaması, tabiata ve tüm canlılara saygı duyulması, ona değer verilmesi ve empati kurulması için önemli bir uyarıdır. Bu bakımdan herhangi bir türün, herhangi bir canlının kaybı, sadece bir felaket değil, aynı zamanda bir tür kozmik saygısızlıktır. Her tür, ayrı bir topluluk olarak, evrimin sadece tesadüfi bir özelliği değildir, aksine, ilahi yaratıcılığın doğrudan ve kutsanmış bir tezahürüdür. Herhangi bir canlı türünün kaybı, sadece trajik bir yok oluş değil, aynı zamanda küfür ve Allah'a karşı doğrudan bir isyandır. Allah Kur'an'da şöyle buyurur:

> "...Bir cana kıymaya veya yeryüzünde fesad çıkarmaya karşılık olması dışında, kim bir kimseyi öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir can kurtarırsa bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur..."[363]

Bu ayette de, masum bir türün tamamen yok olmasının, masum bir canın öldürülmesi kadar vahim olduğu ve dolayısıyla tüm insanlığın katledilmesiyle kıyaslanabilir olduğu anlaşılmaktadır.

---

[362] En'am 38.

[363] Maide 5:32.

4.2.İSLAM'A GÖRE İNSANIN TABİATLA İLİŞKİSİ

İslam, tabiatı insandan ayrı saymaz. Bu sebeple Kur'an, insanın davranışlarını sosyal çevre ve ekolojik alanda değerlendirerek, insana vurgu yapmaktadır. Kur'an insan hayatını doğal varlıklarla iç içe tasvir etmektedir.[364] İnsana belli sorumluluklar vererek, onu tabiatın dengesini bozmaması konusunda uyarmaktadır. İslam'da insanın tabiatla ilişkisi Halife, Tevhid, Mizan ve Fesad kavramları çerçevesinde açıklanmaktadır.[365] Bu doğrultuda İslam'da çevreyi korumaya yönelik birçok ilke yer almaktadır.

4.2.1. Allah'ın Halifesi Olarak İnsan

Halife sözcüğü, belki de İslami çevrecilikteki en önemli kavramdır ve çevrecilik üzerine Müslüman yazarların çoğu, Hilafet kavramını ve bu rolün gerektirdiği sorumlulukları tartışmaktadırlar. Halife'nin rolü, Allah'a hesap vermeyi gerektirmektedir. Çağdaş İslami çevre literatüründe, insanlığın bir şekilde diğer mahlukattan ayrıcalıklı, benzersiz veya daha üstün olduğu görüşü ile insanın yaratılışın küçük bir parçası olduğu ve ona bağımlı olduğu görüşü arasında bir gerilim vardır.[366] Pek çok yazar, insanın mahlukat üzerindeki üstünlüğü ile ve mahlukattın sadece bir parçası olması arasında bir orta yol bulmaya çalışmaktadırlar. Buna göre akıl yürütme ve düşünme yeteneğinden dolayı insanlık, Tanrı'nın yeryüzündeki vekili ya da Halifesi yapılmıştır. Bu halifelik

---

[364] Abese 27-32.

[365] Bkz; Soumaya Pernilla Ouis, "Islamic Ecotheology Based On The Qur'an", Islamic Studies 37/2, Islamic Research Institute, International Islamic University, Islamabad 1998.

[366] Bkz; Hüseyin Atay, "Allah'ın Halifesi İnsan", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XVIII, Ankara 1970.

diğer canlılar üzerinde üstünlük anlamına gelmez. Halifelik insanların tabiatın karşısında durmasını değil, onunla uyum içinde yaşamayı öğrenmesini gerektirir[367]

Halife kavramı vekil veya temsilci olarak çevrilmekle birlikte temel anlamı "halef" tir. Kur'an'da birbirinin halefi olan nesiller ve bireylerden veya geçici olarak bir sorumluluk verilen bir vekilden bahsederken bu kavram kullanılmaktadır.[368] Örneğin Kur'an'da Hz. Nuh'tan[369] ve Ad kavminden[370] sonra seçilmiş bir kavmin ardıllığını anlatmak için bu kavram kullanılmıştır. Bu yönüyle kelime, yeryüzü üzerinde hiçbir sahiplik, veya kontrol duygusu içermemektedir, bunun yerine ya insanlığın Allah tarafından emredildiği gibi nesilden nesile devam eden ardıllığını[371] ya da insanlığın Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olarak rolünü göstermektedir. Yani tabiat insanlığın ihtiyaçlarına hizmet etse de, aynı zamanda kendi tarzında daha yüksek bir amaca, insanlıkla ortaklaşa katıldığı bir amaca hizmet etmektedir. Bu da Allah'a ibadettir.

Kur'an birçok ayette insanın Allah'ın halifesi olduğunu belirtmektedir.

"Hani Rabbin meleklere, 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti"[372]

---

[367] Hassan Z. Rahim, "Ecology in Islam: Protection of the Web of Life a Duty for Muslims." The Washington Report on Middle East Affairs 4, Washington 1991, s.65.

[368] Diyanet İşleri Başkanlığı Meali, https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/bakara-suresi-2/ayet-30/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1, Erişim Tarihi: 04/06/2022.

[369] Araf 69, Yunus 73.

[370] Araf 74.

[371] Halife kelimesi sözlükte "arkada olmak, birinin arkasından gelmek, yerine geçmek" anlamlarına gelen half kökünden türetilmiş olup "birinin yerine geçerek işini, görevini devam ettiren" şeklinde açıklanmaktadır. Süleyman Uludağ, "Halife", Türkiye Diyanet Vakfi, https://islamansiklopedisi.org.tr/halife--tasavvuf, Erişim Tarihi 21/05/2022.

[372] Bakara 30.

ayeti de buna işaret eder. Fatır suresinde de Allah insanlar için "Sizi yeryüzünde halifeler yapan O'dur."[373] buyurmaktadır. Kur'an'a göre insan, Allah'ın yeryüzündeki temsilcileridir. İnsanoğlu bu dünyada Alah'ın bir halifesi olarak birtakım sorumlulukları gözeterek yaşamalıdır.[374]

> "İnsanı O yarattı. Ona anlama ve anlatmayı öğretti. Güneş ve ay bir hesaba bağlı (olarak hareket ederler). Yıldızlar da ağaçlar da secde ederler. Göğü O yükseltti, denge ve ölçüyü O koydu ki dengeden sapmayasınız; Ölçüyü düzgün tutasınız ve eksik tartmayasınız. O yeryüzünü canlıların altına serdi. Orada meyveler ve tomurcuklu hurma ağaçları var. Çimlenen taneler ve hoş kokulu bitkiler var. Artık rabbinizin nimetlerinden hangisini inkar edebilirsiniz?"[375]

ayetleri ışığında Kur'an'a göre insanlar dünyanın kaynaklarını sebepsiz yere yağmalayamaz, çevreye zarar veremez.[376] Her ne kadar insanlar Tanrı'nın yeryüzündeki halifeleri olsalar da, Rab'lerinin yarattıklarına zarar verecek şekilde hareket edemezler. İnsanlar sadece birer vekildir, sahip değildir.[377] Egemenliğin yalnızca Allah'a ait olduğunu şu ayet açıkça vurgulamaktadır:

---

[373] Fatır 39.

[374] Elif Ekinci, "İslam Dini'nin Çevreye Ve Çevre Sorunlarına Bakış Açısı", Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi XI-I, Erzincan 2018, s.132.

[375] Rahman 3-13.

[376] Hüseyin Aydın, "İslami Perspektif ve Çevre", Dini Araştırmalar ve Küresel Bakış II, Konya 2013, s. 759.

[377] İbrahim Özdemir, "Toward an Understanding of Environmental Ethics from a Qur'anic Perspective", (Ed.) R.C. Foltz, F.M. Denny ve A. Baharuddin, Islam and Ecology, Harvard University Press, London 2003, s. 17.

“Yine bilmez misin ki göklerin ve yerin mülkiyet ve hükümranlığı yalnız Allah’ındır. Sizin için Allah’tan başka ne bir dost ne de yardımcı vardır.”[378]

Halife olarak insanların dünya üzerindeki rolü, dünyayı sorumsuzca kullanmak değildir. İnsan dünyayı güzelleştirmek ve korumak için görevlendirilmiştir. Bu konuda Kur’an’da, bu tür davranışlarla ilgili emirler yer almakta ve yeryüzünü iyileştirme sorumluluğunun nasıl yerine getirildiğinin Allah tarafından kontrol edileceği açıkça şöyle bildirilmektedir:

“Aşırılık edenlerin emirlerine uymayın”[379]

“Ey halkım! Allah'a kulluk edin ve ahiret gününden korkun; yeryüzünde bozgunculuk maksadıyla kötülük yapmayın”[380]

“Onlar yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışıyorlar ve Allah bozguncuları sevmez”[381]

Kur’an’a göre insanların yeryüzünde yaratılışı Tevrat’ın yaratılış anlatısından farklıdır. İnsanların yeryüzünde yaratılışı ne “daha büyük bir yaratılış”, ne de “cennetten cezalandırıcı bir düşüş”tür.[382] İnsanlar halife olmayı yani tabiatın koruyucuları olmayı kabul etmeleri[383] neticesinde yeryüzünde var olmuşlardır. Yeryüzündeki Mizan’ı yani ölçüyü bozmamaya dair ahlaki bir zorunlulukla yeryüzüne gönderilmiştir.

İslam’da insanların bu dünyayı bozmadan korumaları gerektiği sık sık hatırlatılmaktadır. Tabiatı korumak ve tabiattan istifade etmek arasındaki ikilem Kur’an

---

[378] Bakara 107, aynı zamanda bkz; Maide 17-18, Maide 40, Maide 120, Tevbe116, İsra 111…

[379] Şuara 152.

[380] Ankebut 36.

[381] Maide 64.

[382] Bakara 35.

[383] Ahzab 33:73.

ayetleri ile dengelenmiş ve sınırlandırılmıştır. Kur'an insana tabiattan ve dünyevi mallardan ayrılmayı emretmemektedir. İslam dünyevi mallardan ayrılmayı emreden, münzevi hayatı tavsiye eden bir din değildir. Müslümanlara, yeryüzünün nimetlerinden yararlanmaya izin verilmiştir. İnsanlar bir yandan tabiatın yöneticisidirler, ancak aynı zamanda onun kullanıcısıdırlar. Lokman suresinde: " Allah'ın, göklerde ve yerde bulunan şeyleri hizmetinize verdiğini, nimetlerini gizli ve açık olarak önünüze bolca serdiğini görmez misiniz? İnsanlardan öyleleri vardır ki bir bilgi, bir rehber ve aydınlatıcı bir kitap olmadan Allah hakkında tartışmaya kalkışırlar"[384] buyrulmaktadır. Mülk suresinde ise "Yeryüzünü sizin için kullanışlı hale getiren O'dur. Üzerinde dolaşın ve Allah'ın rızkından yiyip için; (ama unutmayın ki) dönüş yalnız Allah'adır"[385] buyrulmaktadır. Yani İslam inancına göre insan yeryüzündeki nimetlerden faydalanabilir.

Kur'an yeryüzü nimetlerini insanlar önüne sererken, ona halifelik rolü vererek[386] dünyayı güzelleştirme ve koruma yükümlülüğü de vermiştir. Bu ikisi arasındaki dengeyi sağlayabilmek insan için önemli imtihanlardan biridir. Dünyadan faydalanma ve dünyayı koruma arasındaki ölçü adalet, eylem ve dengeli kullanım prensipleriyle sağlanabilmektedir.[387] Kur'an'daki birçok ayet dünya üzerinde adil bir yaşam için yol göstermektedir. Engellilerin saygınlığı[388],yetimlerin hakları[389], ticarette dürüstlük[390],

---

[384] Lokman 20.

[385] Mülk 15.

[386] İslam dünyasında bazı görüşler insanın Allah'ın halifesi olduğu fikrine katılmamaktadır. Bkz; Veysel Güllüce, "İnsan Allah'ın Halifesi midir?", Erzurum Ünv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum 2001.

[387] Nawal Ammar, "Islam and Eco-Justice", (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005, s.864.

[388] Abese 1-9

[389] İsra 34, Kehf 82, Bakara83, Bakara 177 gibi...

[390] Mutaffifin 1-13.

açgözlülüğün ve servet biriktirmenin kınanması[391], fakirlere yedirmek[392], tefecilikten kaçınma[393], zekat verme[394], adil bir liderlik[395] ve farklılıklara ve Allah'ın muradına saygı duymak[396] konusunda Kur'an'ın belirlediği kurallarla bu adalet tesis edilmektedir. Bu adalet, İslami vizyonun merkezinde yer almaktadır. Ali İmran suresinde Allah, "Allah, yarattıklarından hiçbirine haksızlık yapmak istemez"[397] buyurmuştur. Bu prensipler yoluyla insanlardan yeryüzünün halifeleri olarak canlıları adalet çerçevesinde korumaları beklenmektedir.

İnsanların Allah'ın yeryüzündeki halifeleri olarak izleyecekleri ikinci yol eylemdir. Bu eylem kötülüğü reddeden ve iyiliği benimseyen bir eylemdir.[398] Nitekim Kur'an'da şöyle buyurulmaktadır:

> "İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir."[399]

Birçok müfessir buradaki iyilik kavramının insanlarla sınırlı olmadığını bütün mahlukatı kapsadığını belirtmişlerdir. Hz. Muhammed'in de aynı konuda hadisi bulunmaktadır. O hadisinde bir hayvana yapılan iyiliğin insana yapılan iyilik kadar sevap olduğunu, bir hayvana yapılan zulmün de insana yapılan zulüm kadar kötü olduğunu belirtmiştir.

---

[391] Adiyat 6-11.

[392] Fecr 17-23.

[393] Bakara 161.

[394] Bakara 267.

[395] Ğaşiye 21-22, Kehf 29 gibi…

[396] Yunus 99.

[397] Ali İmran 108-109.

[398] Nawal Ammar, "Islam and Eco-Justice", s.864.

[399] Ali İmran 104.

Halifelik görevindeki üçüncü yol orta yoldur yani söz ve davranışlarda dengeli olmaktır.[400] Orta yol veya denge Kur'an'da şu ayetle açıkça belirtilmiştir: "Sizi dengeli bir ümmet kıldık."[401] İnsan ihtiyaç duyduğu kadar temel rızkını bu dünyadan almalı ve dünyayı kötüye kullanmaya hakkının olmadığının idrakinde olmalıdır.

4.2.2. Tabiattaki düzen: Mizan

İslam'da insan-tabiat ilişkisi konusunda önemli kavramlardan birisi Mizan'dır. Mizan yaratılmış varlıklar arasındaki düzen, denge ve uyum ve güzelliğe işaret etmektedir. Tabiatta ne varsa hepsi belli bir düzen ve belli bir denge yani Mizan dahilinde yaratılmıştır. Bilgi ve program dışı hiçbir şey yoktur. Her şeyi yaratıp düzenine koyan, takdir eden, yol gösteren Allah'tır. Yerde, gökte ve bunların içinde yaşayan canlı cansız her şeyde mükemmel bir düzen ve uyum vardır.

"Allah'ın yaratmasında bir düzensizlik göremezsin."[402]

"Her şeyi yaratıp nizam veren ve her şeyin varlığını bir ölçüye göre belirleyen O'dur."[403]

"Muhakkak ki biz her şeyi bir ölçüyle yarattık."[404]

Kur'an'da tabiattaki dengeyi gösteren tabiatın düzenli ve ahenkli yapısı yanında onun gayeliliğine de işaret eder tarzda sunulmaktadır.[405] Alemdeki bu dengenin gayesi, yeryüzündeki varlıkların devamını sağlamaktır. Kur'an, kainattaki fıtri denge ile insanın

---

400 Nawal Ammar, "Islam and Eco-Justice", s.864.

401 Bakara 143.

402 Mülk 3.

403 Furkan 2.

404 Kamer 49.

405 Zeki Yıldırım, "Kur'an ve Çevre Sorunları", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 38, Erzurum 2012, s.77.

yapısı ve ihtiyaçları arasındaki mutlak uyuma da işaret etmektedir. Dolayısıyla birçok ayette bu dengenin insan hizmetine uyumlu bir halde tasarlanması ancak evrendeki varlıklardan faydalanırken ölçünün kaçırılmaması gerektiği vurgulanmıştır.

Müslüman bir çevreci Fazlun Khalid, Mizan kavramını şöyle yorumlamaktadır:

“Parçası olduğumuz doğal dünya, dinamik bir denge durumu olan Mizan içinde olduğu için bir arada tutulur. Bu, doğal düzenin Yaradan'a teslim olduğu için çalıştığını söylemenin başka bir yoludur. Bu anlamda doğal dünya Müslümandır.”[406] Fazlun Halid, Mizan'ı insanlara Tanrı tarafından verilmiş akıl için gerekli olan bir terim olarak da kullanmaktadır. Dünyadaki amacımızın bir kısmının bu aklı kullanmak, adaletli davranmak ve etrafımızdaki düzeni tanımak olduğunu savunmaktadır.[407]

Müslümanları çevresel kriz konusunda bilgilendirmek için yazdığı bir kitapta Akhtaruddin Ahmad ise, dünyanın, kozmosun ve içindeki her şeyin "iyi ölçülmüş dengesini", insanlığın yaratılışla karşılıklı bağımlılığının kanıtı olarak belirtmektedir. Ahmad, yukarıda alıntılanan Rahman suresinin ayetlerine atıfta bulunarak, insanların Rabbin temsilcisi ve vekili olarak bu dengeyi bozamayacaklarını ileri sürmektedir.[408]

Seyyid Hüseyin Nasr da Mizan kavramının hem ahirette insan eylemlerinin ölçülmesine hem de dünya hayatının her alanında denge kurma yeteneğine işaret ettiğini belirtir. Nasr, bu iki yorumu, yüzyıllar boyunca fizikte ve doğal yasaların uygulanmasında bulunan dengeyi açıklamak için İslam bilim adamlarıyla karşılaştırmaktadır. Ona göre bu denge, kozmoloji ve simya, ya da biyoloji ve ekosistemler arasında bulunmaktadır. O,

---

[406] Fazlun M. Khalid, “Applying Islamic Environmental Ethics.”, (Ed.) Richard C. Foltz, Environmentalism in the Muslim World, Nova Science Publishers, New York 2005, 103-104.

[407] Fazlun M. Khalid, “Islam, Ecology, and the World Order.”, (Ed.) Harfiyah Abdel Haleem, Islam and the Environment, Taha Publisher, London 1998, s.16-31.

[408] Akhtaruddin Ahmad, Islam and the Environmental Crisis, Taha Publisher, London 1997, s. 162-163.

İslam bilim adamlarının teologlarla "ortak bir söylem birliğini" paylaştığını ve teorilerinin dini evrenle birlik içinde olduğunu ifade etmektedir.[409]

İslam dininde çevredeki düzen ve denge Allah'ın sonsuz ilmini, yarattığı her şeyden haberdar oluşunu, onun eşsiz var etme gücünü belgelemektedir. Evrendeki güzellik, düzen ve ölçülü yaratım yoluyla Allah'ın varlığına ulaşan düşünce yoluna İslam geleneğinde gaye ve nizam delili denilmektedir. İslam'da Çevre Ahlakı'na dair bir makale yazan ilahiyatçı Recep Ardoğan'ın ifadelerine göre evrendeki düzen ve gayelilikten hareket eden teleolojik delinin yani gaye ve nizam delilinin öncüllerini doğrulayan veriler, bugün ekoloji biliminin verileri ile zenginleşmektedir. Bu durum bizde gaye ve nizam delilinin adete bir "ekolojik delil" olarak ortaya konabileceği fikrini oluşturmaktadır. Dolayısıyla, kainatta Allah'ın varlığının delillerini ve sıfatlarının yansımalarını görmekte ekoloji öne çıkmaktadır ve bu durum, ekolojik yaklaşımı temellendirmektedir.[410]

4.2.3. İlahi Birlik: Tevhid

Müslüman çevreciler tarafından insanın tabiatla ilişkisi konusunda sıklıkla kullanılan bir üçüncü kavram, tevhid yani ilahi birliktir. Kur'an Allah'tan başka ilah olmadığını ve her şeyin yaratıcının o olduğunu[411] belirterek Allah'ın birliği ile tabiat anlayışı arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır. Tevhid, tabiatı ilahi olana bağlar ama tabiatı ilahlaştırmaz. Tevhid ilkesi Yaratan ile yaratılan arasına ikilik koyarak yaratılan tüm

---

[409] Seyyed Hossein Nasr, Religion and the Order of Nature (The 1994 Cadbury Lectures at the University of Birmingham), s.129.

[410] Recep Ardoğan, "İslam'da Çevre Teolojisinin Pratiğe Yansıması: Çevre Ahlakı", Birey ve Toplum, 2/3, Malatya 2012, s.122.

[411] En'am 102.

varlıkları (insanlar, çevre ve hayvanlar) birleşik bir sınıf haline getirmektedir. Tüm mahlukatın hepsi Allah'a kuldur.

Seyyid Hüseyin Nasr, Tevhid'i birlik ilkesi olarak tanımlamaktadır.[412] İnsan ve tabiat, iki ayrı tür vahiy gibi ayrılmaz bir şekilde birbiriyle bağlantılıdır. İslam'da insan ile tabiat ve ayrıca tabiat bilimleri ile din arasında ayrılmaz bağ vardır. Kur'an, dinin temeli olan vahiydir. Evren ise Kozmik bir vahiydir. Green Deen: What Islam Teaches About the Planet (Yeşil Din: İslam'ın Gezegen Hakkında Öğrettikleri) adlı kitabının sahibi Amerikalı yazar Abdul- Matin ise Tevhid'i daha açık bir şekilde insan ve çevreyle ilişkilendirmektedir: "Biz Allah'tan geldik, evren ve içindeki her şey de öyle. Her şey aynı kaynaktan çıkmaktadır. İnsanın en küçük parçası atomdan, evrendeki en büyük yıldızlara kadar her şey Allah'ın birliğinin yani Tevhid'in tecellisidir."[413] O halde bu kavram insanoğlunu ortak ilahi doğası aracılığıyla yeryüzüne bağlamaktadır.[414]

4.2.4. İnsanın Bozulması: Fesad

Kur'an ayrıca, çevre kirliliği ile yakın bir ilgisi bulunan fesad kavramına da dikkat çekmektedir. Fesad Arapça 'da mastar olarak "bozulmak, çürümek; sağduyudan sapmak" vb. anlamlara gelir. İsim olarak da "zulüm; çalkantı, düzensizlik; kuraklık, kıtlık" manalarında kullanılmıştır. Bazı dilciler fesadı "itidal çizgisinden uzaklaşıp bozulmak" şeklinde tanımlamışlardır.[415] İnsanlar arasında yaygınlaşan eşkıyalık, zulüm, haksızlık

---

412 Seyyed Hossein Nasr, Man and Nature: The Spiritual Crisis in Modern Man, Unwin Paperbacks, London 1976, s.94.

413 İbrahim Abdul-Matin, Green Deen: What Islam Teaches About Protecting the Planet, Berret-Koehler Publishers, San Francisco 2010, s.20.

414 Bkz; Fazlun M. Khalid, "Applying Islamic Environmental Ethics", s.87-111.

415 İlhan Kutluer, "Fesad", Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/fesad Erişim Tarihi: 21/05/2022.

fesad olduğu gibi bir şeyin itidal derecesinden çıkmak da fesaddır. Kurtubi eserinde insanlar arasında fesadın yayılması sonucu yağmurun yağmaz olduğuna ve kıtlığın baş gösterdiğine değinmektedir.[416] Bu fesad ve bozulmaya, insan sebep olmaktadır. Kur'an'da Sebe halkından bahsedilmektedir. Kur'an Sebe'yi sağlı sollu bahçelerin olduğu hoş bir şehir olarak anlatmaktadır.[417] Ancak Sebe halkının nankörlüğü, şehirlerinin yıkılmasına, doğal ortamlarının bozulmasına sebebiyet vermiştir.[418] Yani insanın kirliliği çevrenin kirliliği ile sonuçlanmaktadır. Yani insan aklını kullanmayıp, kalbi ve zihni açıdan kirlendikten sonra çevresini, havasını kirletip, pislik içinde kalmaktadır. Yunus suresinde de belirtildiği gibi insanlar aklını kullanmazsa üzerlerine pislik yağar.[419] Bugünkü sağlıksız şehirleşme, dengesiz beslenme, gürültü kirliliği, trafikte kaybedilen zaman, nefes alınamayacak kadar kirlenmiş hava ve salgın hastalıklar insanların akıllarını kullanmamaları sonucu pislik içinde kalmalarına örnektir.

4.2.5. İslam'da Çevreyi Korumaya Yönelik İlkeler

İslam'da insanın tabiatla ilişkisi birtakım ilkelerle belirlenmiştir. İslam'da tabiat, insanın maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Kur'an'a göre insan Yaratan'a hizmet etmek için yaratılmıştır ki bu aslında insanın kendisi, toplum ve çevre için en yüksek hayra hizmet etmek demektir. Bu bakış açısı, İslam'da çevre ahlakının temelinin bir parçasıdır. Minnettar olma tutumu yani şükür aynı zamanda çevresel ahlaki bir duruşun temelidir. Bu İslami öğretilere dayanarak, bir Müslüman, genellikle çevresel

---

[416] Ahmet Coşkun, Çevre Kirlenmesi Problemine İslami Açıdan Bir Bakış", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi S:3, Kayseri 1986, s.299.

[417] Sebe 15.

[418] Sebe 40.

[419] Yunus 100.

olarak savurgan ve sömürücü alışkanlıklara dönüşen dünyevi zevklerde aşırılıklara direnme tavrına odaklanabilir. İslam'da tabiatın, bileşenlerin karşılıklı olarak birbirine bağlı olduğu ekosistemler içinde doğal olarak işleyen kendi düzeni ve işlevleri yani bir fıtratı vardır. Herhangi bir bozulma, daha büyük bir sistemin dengesini yani Mizan'ı etkileyecek ve en az bir veya daha fazla bileşene zarar verecektir. Bu da İslam kültüründe fesad kavramıyla açıklanmaktadır. Tabiattaki dengeyi sürdürmek, tabiatın refahını korumak ve dünyanın sakinlerine barış getirmek, İslami bir dünya görüşünün temel bir ilkesidir. Bu tür kalıcı ilkeler, İslam hukukunda yer almakta ve Müslümanlar için temel kaynak olan Kur'an ve hadislerde açıklanmaktadır. Buna göre bir Müslüman tabiattan istifade ederken, İslami bir çevreciliğin temelini oluşturan belli prensiplere uymak zorundadır. Bu ilkeler şu şekilde açıklanabilir:

4.2.5.1.Mahlukata Saygı Duymak

İslam Müslümanlara bütün varlıklara saygı duymayı, onların hayat hakkına müdahale etmemeyi öğretmektedir. Allah tüm evrenin yaratıcısıdır.[420] İnsan dahil tüm mahlukat Allah'ın ayetlerinin bir tecellisidir.[421] Kur'an'daki pek çok ayet, Allah'ın yarattıklarındaki yüceliğine saygı duymaktan ve üzerinde düşünmekten bahseder.[422] Çevre bilinci oluşturmada belki en temel husus varlıklara saygı duymak ve onların hayat hakkına müdahale etmemek, onları tahrip etmemek ve onları katletmemektir. Müslümanlar çevreye saygı duymalıdır çünkü:

---

[420] Enam 102.

[421] Zariyat 20-21.

[422] Kaf 6, Enbiya 30

- İslam inancına göre tüm varlıklar Allah'ı tesbih etmektedir.[423] Buradan hareketle Müslümanlar çevreyi sorumsuzca tahrip etmemeli ve tabiatı bilinçsizce kullanmamalıdırlar.
- Allah'ın yaratması anlamlı ve düzenlidir, amacı, değeri, hikmeti ve işlevi vardır.[424]
- Yaratılan bu dünya Allah'a teslim olmuştur. Varlıklar Allah'a ibadet etmek ve itaat etmek için yaratılmışlardır.[425]
- Allah suyu hayatın kaynağı olarak vermiştir.[426]
- İslam'da korunmaya ve tanınmaya layık olan tek varlık insan değildir. Allah'ın yarattığı her şey kendilerine bahşedilmiş milletler veya topluluklardır.[427]

Bütün bunlar İslam'a özgü bir tabiat görüşünün temellerine işaret etmektedir. Müslüman canlı, anlamlı, amaçlı ve daha da önemlisi kendisi gibi Allah'a teslim olmuş bir dünyada yaşamaktadır. Bir Müslümanın tüm mahlukatın bütünlüğü anlayışını keşfetmesi, dünya ile fiziksel ve ruhsal olarak bütünleşmesini sağlar.

4.2.5.2.İsraf Etmemek

Modernleşme ve ekonomik büyümenin de beraberinde getirdiği tüketim alışkanlığı, insanları dünyanın kaynaklarını aşırı kullanıma itmiştir. Dolayısıyla ekonomik canlılığın devamını sağlamak için üretim-tüketim döngüsünü korumak hedeflenmiştir. Bunun için birçok yolla kitleler devamlı uyarılmakta ve tüketim toplumu oluşturulmaktadır. Günümüzde giderek genişleyen bu tüketim çılgınlığı tabiatın geri

---

[423] İsra 44.

[424] Hicr 19, Mülk 3-4.

[425] Hac 18.

[426] Yusuf 30.

[427] Enam 38.

dönüştürme kapasitesini aşmış durumdadır. Aşırı tüketim doğal kaynakları bitirmekte ve çevresel sağlığı tehdit eden atıklara sebep olmaktadır. Bu durum dünya için ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Ritüellerin ötesine geçen bir yaşam tarzını emreden bir din olarak İslamiyet, insanlara bu alanda da rehberlik etmektedir. Kur'an ve Sünnet israftan kaçınma ve temizlik biçimleri açısından gerçek İslami anlayışın ilkelerini belirlemektedir. Buna göre, İslam açısından, Allah'ın belirlediği görevleri doğal olarak yerine getiren ve Allah'ı tespih eden varlıkları insanların bir ihtiyaç olmaksızın veya amacı dışında kullanması ve israf etmesi yaratılış gayesine aykırıdır. Nitekim Kur'an, gösteriş için harcama yapan ve "Çok mal tükettim"[428] diyerek harcamalarıyla övünen kimseleri kötülemekte ve gereksiz yere saçıp savurmaktan insanları nehyetmektedir. Muhtaç kimselere hakkını vermekte cimrileşenleri ve harcamalarında savurganlık yapanları yermektedir.[429] Kur'an'a göre saçıp savuranlar şeytanın kardeşleridir.[430] Kur'an cimrilik ve israf arasındaki orta yolu öngörmektedir.[431]

İslam Peygamberinin yeşil alanların ve ormanların çok az bulunduğu bir bölgede yaşamış olmasının da onun yeşilliğe ve bitki örtüsüne önem vermesine etkisi olmuştur. İslam Peygamberi, çevrede yolcuların ve hayvanların gölgesinden istifade ettikleri bir sidre ağacını, o ağaçta herhangi bir hak sahibi olmayan bir kimsenin kesmesinin günah olduğunu belirtmiştir.[432] Bu da demektir ki, günümüzde çevre ve ekolojik sistemi tahrip etmek günahtır.[433]

---

[428] Beled 6.

[429] En'am 141, Araf 31.

[430] İsra 27.

[431] Furkan 67.

[432] Ebu Davud, "Edeb", 171.

[433] Recep Ardoğan, "İslam'da Çevre Teolojisinin Pratiğe Yansıması: Çevre Ahlakı", Birey ve Toplum 2/3, Malatya 2012, s.137.

İslam'da ibadet için ile bile olsa savurganlık yasaklanmıştır. Nitekim Hz. Peygamber'in bu konudaki tavsiyelerine bir örnek olması bakımından şu diyalog önemlidir:

> "Hz. Sa'd abdest almaktadır. Hz. Peygamber çıkagelir. Onun çok su kullandığını görünce "Bu kadar israf da ne?" diyerek müdahale buyurur. Sa'd "Abdestte de israf olur mu?" diyerek, öğrenmek ister. Resulullah cevaplandırır: "Evet, akan ırmak kenarında olsanız bile…!"[434]

Hz. Peygamber akan bir nehirden abdest alırken dahi israf edilmemesi vurgusuyla Müslümanları su kaynaklarının kötü ve bilinçsiz bir şekilde tüketilmemesine karşı uyarmaktadır. Bu hadis Müslümanları tabiat konusundaki ölçü ve dengeyi her surette koruma bilincine davet etmektedir. İnsanların savaşa gidiyorlarken dahi ağaçları kesmekten, hurma ağaçlarını yakmaktan, ihtiyaç harici hayvanları kesmekten hadislerle menedilmiş olmaları doğal kaynaklardan israf edilmeden istifade edilmesi ve ekolojik dengenin korunması konusundaki hassasiyeti göstermektedir.

Hz. Ebu Bekir ise Suriye'ye Yezid b. Ebu Süfyan kumandasında birlikler gönderirken, ona şu tavsiyelerde bulunmuştur:

> "...Sana şu on şeyi tavsiye edeceğim: Kadın, çocuk ve ayakta zor duran ihtiyarı öldürme, meyve veren ağaçları kesme, mamur binaları yıkma, koyun ve develeri sadece yemek için kes, arıları yakma, kovanları tahrip etme! İhanet etmeyin ve korkaklık göstermeyin!"

---

[434] İbn Mace, Taharet, 48.

Hz. Peygamber tarafından değişik vesilelerle dile getirilen ve Hz. Ebu Bekir tarafından da savaşla ilgili olarak ordu komutanına tekrarlanan bu emirler, İslam'ın savaşta bile israfı yasakladığını göstermektedir.[435]

İslam'ın öğretilerine göre tabiatın asli unsurları olan toprak, su, orman ve hava gibi nimetler sadece insan ırkına değil tüm canlılara aittir.[436] Bu nedenle israftan kaçınılmalı ve tabiatın dengesi bozulmamalıdır.

4.2.5.3.Temiz Olmak

Çevre temizliğinin İslam'ın temizlik anlayışında önemli bir yeri vardır. İslam dini temizliği imanın bir parçası olarak görmektedir. İman etmekle temiz olmak arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. İslam peygamberine gelen ilk emirlerden biri temizliktir:

"Ey örtüye bürünen Muhammed'i Kalk da uyar. Rabbini yücelt. Giydiklerini temiz tut. Kötü şeyleri terke devam et"[437] ayetleri bu anlayışı ifade etmektedir.

İslam, temizliği sadece arzu edilen bir tavır olarak görmemekte, imanın ve ibadetlerin vazgeçilmez bir parçası olarak görmektedir. Kur'an'a göre, Allah, tövbe ederek kendisine yönelenleri ve temizlenenleri sever.[438] İslam, hem fiziksel hem de ruhsal anlamda temizliğe büyük bir önem verdiğinden, hadis ve fıkıh kitaplarındaki bölümlerin temizlik konusu ile başlamaktadır. İslam dininin temel ibadeti olan namazın da ön şartı abdest yani su ile yapılan temizliktir. Vücudun açıkta kalan yerlerinin günde beş defa

---

[435] Yunus Macit, "Savaş Kuralları Açısından Hz. Peygamber'in Sünnetinde Doğal ve Fiziki Yapının Masuniyeti", Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 5/1, 2005, s.98, https://dergipark.org.tr/tr/pub/daad/issue/4513/62123 Erişim Tarihi: 06/06/2022.

[436] Hüsamettin Erdem, "İsraf, Tüketim Çılgınlığı Ve Çevre Kirliligi", Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildirileri, Gaziantep 2014, s. 291.

[437] Müddessir 1-5.

[438] Bakara 222.

yıkanması gerekir. Yine İslam dini belli hallerde bedenin tamamının yıkanmasını şart koşar.[439] Bu yönüyle İslamiyet temizliği ibadet anlayışının bir parçası olarak görmesi bakımından diğer dinlerden ayrılmaktadır.

İslam, toplumun yaşam standartlarını yükseltmek için beden temizliğinin yanı sıra evlerin, yolların, sokakların, şehirlerin, ormanların, suların ve havanın da temizliğini talep etmektedir. İslam peygamberi de hadislerinde temizliğin önemini şu cümlelerle vurgulamaktadır:

> "Kim Müslümanların gelip geçtiği yerden, onları rahatsız eden bir şeyi kaldırıp atarsa Allah ona sevap yazar. Allah kime sevap yazarsa o sayede onu cennete koyar"; "Avlularınızı ve meydanlarınızı temiz tutunuz"; "Laneti gerektiren iki hareketten sakınınız" "O iki şey nedir ey Allah'ın Resulü" diye sorulduğunda, şöyle buyurmuştur: "İnsanların gelip geçtiği yollara ve gölgelendikleri yerlere abdest bozmaktır."[440]

İslam'da temizliğin önemi göz önüne alınarak, Müslümanların bu talimatları çevrenin korunması ve ekolojik adaletin sağlanması ile bağlantılı olarak anlamaları emredilmiştir.

4.2.5.4.Hayvanlara ve Bitkilere Karşı Şefkatli Olmak

İslam'da Hayvanlar ve bitkiler konusu Kur'an, Hadis, Fıkıh kitaplarında, tasavvufi ve felsefi metinlerde bolca yer almaktadır.[441] Kur'an'a göre tüm hayvanlar Allah tarafından bir amaç için yaratılmıştır ve hiçbir hayvan yararsız ve anlamsız değildir. Tıpkı

---

[439] Süleyman Akkuş, "Çevre Kirliliği, Temizlik ve İman", Ekev Akademi Dergisi 12/37, Erzurum 2008, s.154.

[440] Süleyman Akkuş, "Çevre Kirliliği, Temizlik ve İman", s.158

[441] Bkz. Murat Sarıcık, "Hz. Peygamber'in Canlılara Şefkat ve Merhameti", S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 9, Isparta 2000.

insanlar gibi tüm hayvanların da bir yaratılış amacı vardır, hesap günü ve yeniden diriliş onlar için de olacaktır. Kur'an-ı Kerim'e göre:

> "Yeryüzünde gezen her türlü canlı ve (gökte) iki kanadıyla uçan her tür kuş, sizin gibi birer topluluktan başka bir şey değildir. Biz Kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Sonunda hepsi Rablerinin huzuruna toplanıp getirilecekler."[442]

Kur'an'ın dünya görüşüne göre en basitinden en gelişmişine kadar tüm canlılar bir amacı gerçekleştirmek için yaratılmıştır. Yani, dünyada boş yere yaratılmış hiçbir varlık yoktur. Bütün mahlukat, kainatta ince ve hikmetli bir tasarımın alametleridir ve bu görüşü ileri süren Kur'an, "Develere, nasıl yaratıldığına bakmıyorlar mı?"[443] diye sormaktadır. Yine hayvanların belli bir hikmetle yaratıldığını gösteren olaylar vardır. Mesela Hz. Süleyman'ın ordusu, karıncaların sahasına girdiğinde, karıncalardan biri, "Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesinler"[444] diye uyarmıştır.

Kur'an'a göre bütün hayvanlar, biz onları anlamasak da kendi dillerinde Allah'a ibadet etmekte ve O'na hamd etmektedirler. Hayvanları görmezden gelmeyerek onları anlamaya çalışan insanlar, tıpkı Süleyman (As..) gibi[445] onların dilini de anlayabilmektedirler.[446] Bu noktada Kur'an Süleyman ile kuşun iletişiminden uzun uzun bahsetmektedir.[447]

---

[442] Enam 38.

[443] Ğaşiye 17.

[444] Neml 18.

[445] Elif Akkaya, "Kitab-ı Mukaddes Ve Kur'an-ı Kerim Çerçevesinde Hz.Süleyman", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s.64

[446] Neml 16.

[447] Neml 20-28.

Kur’an’a göre hayvanlar kendilerine özgü akıl sahipleri olmalarına rağmen insana tabidirler. Hayvanların yiyecek veya diğer gerekli amaçlar için kullanılmasına izin verilmektedir, ancak onları yaratılış amaçları dışında kullanmak haramdır. Örneğin, boğa güreşi gibi şiddet içeren sporlarda hayvanların her türlü kullanımı yasaktır. Yenilebilir vahşi hayvanları avlamak, gerekli değilse istenmemekte ve bazı durumlarda kınanabilmektedir. Bu yasakların yanı sıra hayvanlara iyi davranılmasını öğütleyen birçok hadis bulunmaktadır. Bu hadislere göre evcil veya vahşi hayvanlara yapılan merhamet övülmeye değerdir ve Allah bunu mükafatlandıracaktır.

Nitekim Hz. Peygamber “Bir Müslüman bir ağaç dikerse (veya bir tohum ekerse) onun mahsulünden yenenler, mutlaka onun için sadakadır… Vahşi hayvanların yediği de sadakadır. Kuşların yediği de sadakadır. Herkesin ondan yiyip eksilttiği mahsul de onu dikene ait bir sadakadır”[448] buyurmuştur.

Peygamberlik geleneğinden edebiyata kadar farklı metinlerde tekrar tekrar geçen ve okuyuculara Allah'ın bir günahkarın tüm günahlarını bir hayvana olan merhametinden dolayı bağışladığını söyleyen meşhur bir hikaye bulunmaktadır. Bu hikayeye göre, çölde seyahat eden bir adam çok susamıştır. Bir kuyu bulmuş, içine girip, su içmiş ve çıkmıştır. Kuyunun yanında çok susamış bir köpek görmüştür. Suya ulaşamayan zavallı köpek susuzluğundan toprak yemektedir. Adam köpeğin susadığını görünce tekrar kuyuya inmiştir. Ayakkabısını suyla doldurup, kuyudan çıkmış ve köpeğe su içirmiştir. Bu kıssaya göre, sadece bu şefkat fiilinden, yani adamın susamış köpeğe olan merhametinden dolayı, Allah ondan hoşnut olmuş ve onun bütün günahlarını bağışlamıştır. Öte yandan bir başka hadise göre bir kadın, kediye eziyet ettiği için cehenneme mahkum edilmiştir.

[448] Buhari, “Hars” 1, “Edeb” 27; Müslim, “Müsakat”, 7, 10, 12; Tirmizi, “Ahkam” 40.

Bu olayı İslam peygamberinden dinleyen sahabilerden bazıları: “Ey Allah’ın Rasulü! Yani bize hayvanlara yaptığımız iyilikler için de sevap mı var?” demişlerdir. O da “Evet! Her ‘yaş ciğer (sahibi)’ için bir ücret vardır.” buyurmuştur.”[449]

İslam geleneğinde hayvanlara eziyet etmek de günah sayılmıştır. Hz. Muhammed, insanların hayvanlara eziyet etmelerini yasaklamıştır. Hz. Muhammed hayvanların hak ve hukukundan çokça bahsetmektedir. Hayvanlara yumuşak davranılması, eziyet edilmemesi ve fıtratlarına aykırı bir şekilde kullanılmaması yönünde Müslümanları uyarmıştır.[450] Hz. Muhammed’in bu öğütlerinin geliştirdiği ahlaki tutum, bir sahabe tarafından şöyle örneklendirilmiştir: “Bir yerde mola verince, hayvanlarımızın istirahatini sağlayıncaya kadar ibadet etmezdik.”[451]

Hadislerde sağmal hayvanlar sağılırken yavrularının gözetilmesi, kuş yuvalarının bozulmaması ve yavrularının alınmaması, hayvanların vücutlarının dağlanmaması, hayvanlara işkence yapanların lanetlenmesi, kıyamet kopuyor bile olsa elindeki fidanın dikilmesi hususlarındaki vurgu varlıkları koruyarak onlara saygı gösterilmesine verilen önemi dile getirmektedir.[452] Müslümanların, yararlandıkları hayvanların ihtiyaçlarını gözetmeleri ve onlara yiyecek, içecek ve barınak sağlamaları, hayvanları gerektiğinde çalıştırmaları ve gereksiz yere yormamaları, dinlenme ihtiyaçlarını gidermeleri için onlara fırsat vermeleri, hayvanların bakımlarını ve hastalandıklarında tedavilerini

---

[449] Buhari, “Mezalim”, 23, “Edeb”, 27; Müslim, “Selam”, 153; Ebu Davud, “Cihad”, 47.

[450] Bkz; Fatih Erkoçoğlu, “Hz. Peygamber ve Çevre Bilinci”, Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri, Gaziantep 2014, s.73.

[451] Ebu Davud, “Cihad”, 48.

[452] Faruk Özdemir, “Çevre-Merkezli ve İnsan-Merkezli Yaklaşımlar Ekseninde İslam’ın Çevreye Bakışı”, The Journal of Academic Social Science Studies, 43, Sinop 2015, s.140.

yaptırmaları, hayvanlara tabiatlarına aykırı muamelede bulunmamaları, acı çektirmemeleri[453] dini ve ahlaki bir gerekliliktir.

Müslümanlar tarih boyunca bitkilere hayran olmuşlardır. Çiçekleri, ağaçları Allah'ı zikreden varlıklar olarak görüp, onlara zarar vermekten sakınmışlardır. Çiçek, ağaç ve yaprak motiflerini sanatta ve mimaride kullanarak florayı kültüre dahil etmenin yolunu bulmuşlardır. Bitkiler estetik güzelliklerinin yanı sıra cennetle olan ilişkileri ve tıptaki pratik kullanımları ile İslam hayatında da önemli bir yer tutmaktadır.

İslam'ın bitki sevgisine dair anlayışının kaynakları Kur'an'da bulunmaktadır. Kur'an'da Cennet bahçelerine, özellikle ağaçlar, çeşmeler, akan sular ve mükemmel ılıman iklime birçok referans bulunmaktadır. Rahman suresi 6. Ayette Allah "(Gökyüzünde) yıldızlar ve (yeryüzünde) ayak üzerinde dikilen otlar ve ağaçlar Allah Teala'ya secde ederler" buyurarak insanlar gibi onların da Allah'a itaat ettiklerini belirtmektedir. Aynı surenin devamında "Allah, yeri canlılar için yaratmıştır. Orada meyveler ve salkımlı hurma ağaçları vardır. Yapraklı daneler ve hoş kokulu bitkiler vardır. O halde Rabbinizin nimetlerinden hangisini yalanlayabilirsiniz?"[454] buyrulmuştur. Yeryüzü sadece insanlar için değil, insanların da dahil olduğu tüm canlılar için yaratılmıştır.[455] Kur'an'da:

> "Bir de o insan yiyeceğine baksın, Biz o suyu bol bol döktük, Sonra toprağı nasıl da yardık, Bu suretle orada ekinler bitirdik, Üzümler, yoncalar, Zeytinlikler, hurmalıklar, İri ve sık ağaçlı bahçeler, Meyveler, çayırlar bitirdik, Siz ve hayvanlarınız faydalansın diye, Kulakları sağır eden o gürültü geldiğinde, O gün

[453] Recep Ardoğan, "İslam'da Çevre Teolojisinin Pratiğe Yansıması: Çevre Ahlakı", s.137.

[454] Rahman 10-13.

[455] Fahri Kayadibi, "Kur'an ve Sünnette Bitkilerin Önemi", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S:17, İstanbul 2008, s.3.

kişi kaçar, kardeşinden..., Anasından , babasından., Eşinden ve oğullarından, Onlardan her birinin o gün başından aşan işi vardır, Yüzler var ki, o gün parıl parıl, Güler, sevinir, Yüzler de var ki, o gün tozlanmış, Onları karanlık bürümüş, İşte onlardır kafirler, haktan sapanlardır"[456]

buyuran Allah, insanlara öncelikle kendi yiyeceklerine bakmasını ve üzerinde düşünmesini emretmektedir. Allah, insandan yiyeceğin yaradılışında ne kadar hayret verici sanatlar olduğunu düşünmesini istemektedir. Daha sonra vurgulu bir lafızla semadan yağmur sularını döktüğünü ve yine vurgulu bir şekilde toprağı yardığını vurgulamaktadır. Allah Teala bu şekilde size ve hayvanlarınıza menfaat olması için o toprakta buğday ve arpa, mısır, mercimek, nohut, fasulye, üzüm, zeytine, hurma taneleri, sık ağaçlı bahçeler ve hayvanatınızın yiyeceği merada biten birçok otlara dikkat çekmektedir.[457]

İslam Peygamberinin sünnetinde de bitkilerin özellikle de ağacın ayrı bir yeri vardır. Hz. Peygamber "Kim bir ağaç kırarsa yerine bir fide diksin." buyurmuştur. Onun bu buyruğu Müslümanları çevrelerini ormanlaştırmaya yönlendirmiştir.[458] Yine başka hadislerinde Hz. Muhammed ağaç dikmeyi özelikle teşvik etmiştir:

"Kim ağaç dikiminde bulunursa, onun için, ağaçtan hasıl olan ürün miktarınca Allah sevap yazar"[459]; "Bir kimse bir ağaç dikse, o ağaç meyve verdikçe ağacı dikene sevap yazılır"[460]; "Bir Müslüman bir ağaç diker veya ekin eker de ondan insan veya kurt-kuş yiyecek olursa, yenen şey onun için sadaka olur."[461]

---

[456] Abese 24-42.

[457] Fahri Kayadibi, "Kur'an ve Sünnette Bitkilerin Önemi", s.5.

[458] Recep Ardoğan, "İslam'da Çevre Teolojisinin Pratiğe Yansıması: Çevre Ahlakı", s.135.

[459] Müslim, "Musakat", 7-8.

[460] Münavi, 1972, V, 480.

[461] Müslim, Musakat, 10, 12; Buhari, "Hars", 1; "Edeb", 27.

Bu hadiste doğrudan ağaç dikimi teşvik edilirken dolaylı olarak da diğer canlılara yapılan iyiliklerin sadaka olarak nitelendiği ve teşvik edildiği görülmektedir.[462] Hz. Muhammed'in sünnetinde ağaçların korunmasına büyük bir önem verdiği, hatta ağaç kesmeyi savaş esnasında yapılmaması gereken işler sınıfına soktuğu bilinmektedir. Onun diğer uygulamaları arasında bazı ağaçlar için özel koruma getirmesi, kesilenlerin yerine yenisini dikmesi, bazı bölgelerde ağaç kesmeyi yasaklaması da görülmektedir.[463]

4.2.6. İnsanın Yozlaşması ve Çevre Kirliliği

İnsanın yozlaşması çevre kirliliğinin en önemli nedenidir. İslam anlayışında dünya, her gün kendini temizleyen pak, kirsiz ve nazif bir misafirhanedir. Misafirhane, sahibi olan Allah tarafından her gün temizlenmektedir. Topraktaki ve denizdeki birçok canlı, yağmur ve rüzgar gibi tabiat olayları bu işlevi görmektedir. Ancak bu dünyadaki safilik ve temizlik ahengine katılmayan ve bu düzeni bozmakta olan tek varlık insanoğludur. Çevrenin doğal olmayan bir şekilde insan eliyle bozulması sonucu çevre kirliliği meydana gelmiştir. Yani çevrenin bozulması, insanoğlunun yaptığı yanlış davranışlar sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu konu Kur'an'da birçok ayette dikkat çekilmektedir. Allah, bu dünyaya hassas bir denge koyduğunu belirtmekte ve bu dengenin bozulmaması konusunda insanı uyarmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de, bir toplum, Peygamberleri ve mesajlarını tamamen yok sayacak ölçüde yozlaştığında, bunun kaçınılmaz sonucu olarak o toplumun cezalandırıldığı örneği çok kez karşımıza çıkmaktadır. Bu cezalar genellikle bir doğal afet şeklinde olmaktadır. Örneğin bir deprem, bir fırtına ve bir sel felaketi buna örnektir.

---

[462] Recep Ardoğan, "İslam'da Çevre Teolojisinin Pratiğe Yansıması: Çevre Ahlakı", s.135.

[463] Fahri Kayadibi, "Kur'an ve Sünnette Bitkilerin Önemi", s.23.

Tabiat insanın ahlaki yozlaşmasına tepki vermekte ve sonuçları korkunç olmaktadır. Kur’an bunu şöyle ifade etmektedir:

> “İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu; böylece Allah -dönüş yapsınlar diye- işlediklerinin bir kısmını onlara tattırıyor.”[464]

Ayette bahsedilen “insanların elleriyle yaptığı", "hem karada hem de denizde" olan bu "bozulma" nedir? Günümüzde Kur’an’ı okuyan bir Müslüman için bu ayet, içinde bulunduğumuz çevresel kirlilik durumunun sebebini açıkça belirtmektedir. “Ellerimiz” kelimesinin ifade ettiği gibi “toprak ve deniz” i insanlar kendi elleriyle bozmuş durumdadır. Bu ayet de Müslümanlar bozulan tabiatı düzeltme yolunda uyarmakta, yaratıldıkları doğal dengeye geri dönme konusunda insanlardan gayret beklemektedir. Kur’an Ankebut suresinde aynı konuya şöyle değinmektedir:

> “Her birini günahından dolayı cezalandırdık; kiminin üzerine taşları savuran fırtınalar gönderdik, kimini o korkunç ses yakaladı, kimini yerin dibine gömdük, kimini sularda boğduk. Allah’ın muradı onlara kötülük etmek değildi, fakat onlar kendi kendilerine kötülük ediyorlardı.”[465]

Bu ayette insanın dört temel unsur tarafından yok edildiğinin belirtilmesi son derece önemli ve ilginçtir. Hava (kasırga), ateş (ateş enerjisi olan şimşek, cehennem ve güneş), su ve toprak (deprem). Çevre bu dört temel unsur tarafından en güzel şekilde sembolize edilmiştir. Bununla birlikte bu dört unsur sadece çevreyi değil insanı da oluşturmaktadır. Allah insanın topraktan yaratıldığını[466], çamurdan (toprak ve su) oluştuğunu[467],

---

[464] Rum 41.

[465] Ankebut 40.

[466] Mü’min 67.

[467] Saffat 11.

kurutulmuş çamurdan (Toprak, su ve hava) meydana getirildiğini[468] ve ateşte pişmiş toprak kaplar gibi kurutulmuş çamurdan yaratıldığını[469] belirtmektedir. Yani insan çevresine zarar vererek yanlış yapmakta ve bu yanlış çevrenin dolayısıyla kendisinin sonunu getirmektedir.

Yeryüzündeki düzenin bozulması, yeryüzündeki hayatın sona ermesi demek olan kıyametin kopması anlamına gelmektedir. Kur'an'da yer alan denizlerin kaynaması, yıldızların dökülmesi, güneşin dürülmesi, göğün yarılması, yeryüzünün dümdüz olması şeklindeki tasvirler bu kozmolojik/ekolojik bir bozuluşa işaret etmektedir. Kur'an'da yer alan bu yöndeki ayetler şöyledir:

> "Güneş dürülüp karardığında; Yıldızlar dökülüp söndüğünde, Dağlar sökülüp yürütüldüğünde; Doğuracak develer başı boş bırakıldığında, Yabani hayvanlar toplanıp bir araya getirildiğinde; Denizler kaynatıldığında"[470]
>
> "Gökyüzü yarıldığında; Yıldızlar dağılıp saçıldığında, Denizler taştığında;"[471]

Kur'an'ın verdiği bilgiye göre yeryüzüne yapılan her şey kaydedilmektedir ve yeryüzü üzerinde yapılan tüm işleri anlatacaktır.

> "Yer o dehşetli sarsıntısıyla sarsıldığında; ve yer ağırlıklarını dışarı attığında, ve insan, "Ne oluyor buna!" dediğinde; O gün yer, bütün haberlerini rabbinin ona vahyettiği şekilde anlatır."[472]

Kur'an insanların yaptıkları yanlışlarının sonuçlarını anlatırken, pişman olup yanlıştan geri dönenlerin durumunun düzeldiğinden de haber vermektedir.

---

[468] Hicr 26.

[469] Rahman 14.

[470] Tekvir 1-6.

[471] İnfitar 1-3.

[472] Zilzal 1-5.

“Keşke (o helak edilen beldelerden) bir belde halkı iman edip de imanı kendisine yarar sağlasaydı! Ama Yunus’un kavmi hariç. Nitekim onlar iman edince dünya hayatındaki zillet azabını üstlerinden kaldırmış ve kendilerine belirli bir süreye kadar yaşama imkanı vermiştik.”[473]

“Bilmiyorlar mı ki Allah rızkı dilediğine bol bol verir, dilediğine de ölçülü verir. Kuşkusuz inanan bir topluluk için bunda dersler vardır. De ki (Allah şöyle buyuruyor): Ey kendi aleyhlerine olarak günahta haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir. Azap size gelip çatmadan önce rabbinize yönelip O’na teslim olun; sonra kimseden yardım göremezsiniz.”[474]

Bu ayetlerden anlaşılmaktadır ki Kur’an’a göre insanlar kendilerini değiştirmede ve hatalarından vazgeçmede samimiler ise dünyanın sonu insanların elinde olacaktır.

4.3.MÜSLÜMANLAR VE ÇEVRE

Bugün dünya, çevre sorunları hakkında dini liderlerin giderek artan uyarılarına ve kutsalla ilişkilendirilmiş ekolojik yazıların ortaya çıkışına tanık olmaktadır. 1960'ların sonlarından bu yana, Müslüman bilim adamları ve çevre uzmanları da farklı çevresel projelerle meşgul olmuşlar, böylece insan ve onu çevreleyen ekosistem arasında karşılıklı var olan bağlantıyı yeniden hatırlatmışlardır. Bu konuda ilk çalışmalar İranlı bilgin Seyyid Hüseyin Nasr’a aittir. Seyyid Hüseyin Nasr, 1966 yılında Chicago Üniversitesi'nde insan, dini inanç ve çevresel kriz arasındaki ilişkiyi tartıştığı dersler derlenerek Man and Nature: The Spiritual Crisis in Modern Man (Modern İnsanda Manevi Kriz) adıyla kitap olarak yayınlanmıştır. Sonraki yıllar Nasr, İslam ve çevre

---

[473] Yunus 98.

[474] Zümer 52-54.

üzerine meşgul olmaya devam etmiştir. O, çevresel krizin, insanın ruhsal krizinin ve Tanrı'ya yabancılaşmasının bir yansıması olduğuna inanmaktadır. 1996 tarihli "Din ve Tabiat Düzeni" adlı kitabında, "Doğal çevre krizi, Dünya adına Cenneti terk eden ve şimdi Dünya'yı da yok etme tehlikesiyle karşı karşıya olan kadın ve erkeklerin ruhlarındaki krizin bir işaretidir"[475] ifadelerini kullanmıştır.

Nasr, tabiatın kutsallıktan arındırılmasının köklerini, Orta Çağ'ın sonlarında teoloji ve felsefe arasındaki bölünmeye kadar götürmektedir. Ona göre dinsel bir kozmoloji ve metafiziğin temelinden bağımsız yeni bir bilgi türünün doğuşu, insanlığın dünyaya bakışını temelden değiştirmiştir. Nasr, bu yeni bilgi türünün, yani bilimin dini bir bilgi sistemiyle bütünleşmeyi reddetmesiyle hem gayri meşru hem de tehlikeli hale geldiğini savunmaktadır. Dolayısıyla çağdaş toplumda bilimsel bilginin egemenliği nedeniyle, tabiatın kutsal ve manevi değeri artık kabul edilmemekte veya tanınmamaktadır.[476] Nasr, tabiatın insanlığın gözünde yeniden kutsallaştırılması gerektiğini ve bunun metafizik bir tabiat bilgisine meşruiyet ve öncelik vererek başarılabileceğini iddia etmektedir. Bunu başarmak için hem insanlığın hem de dünya görüşümüzün yeniden doğması gerekmektedir. Nasr, dini geleneğe dayanan geleneksel bilimlerin yeniden canlandırılması gerektiğini savunmakta ve bunun acil bir ihtiyaç olduğuna inanmaktadır. Ona göre ilahi olanın ışığında insan ve tabiat arasındaki bağı ortaya çıkarmak gerekmektedir. Çünkü günümüzde, insanların bilimi, hem doğal düzenin hem de kendilerinin yok oluşuna neden olacak bir uçurumun kenarında tutan bir bilgi üzerine kuruludur. Dinlerin insan dışındaki mahlukatı kapsayacak şekilde genişletilmiş

---

[475] Seyyed Hossein Nasr, Religion and the Order of Nature (The 1994 Cadbury Lectures at the University of Birmingham), Oxford University Press, New York 1996, s.6.

[476] Seyyed Hossain Nasr, Islamic Science: An Illustrated Study, World of Islam Festival Publishing Company, London 1976, s.14

bir ahlak anlayışı yanında, öğretilerinin çerçevesinde de yardımıyla kutsal bir bilim oluşturma yönünde desteği olabilir.[477]

Müslüman yazarlar, çevre krizinin başlıca nedeni olarak seküler/bilimsel bir dünya görüşünün egemenliğine defalarca atıfta bulunmaktadırlar. Bununla birlikte, çevre krizinin insanın ruhsal krizinin bir yansıması olduğunu iddia ederek Nasr kadar ileri giden çok az kişi vardır. Lynn White'ın çevre kirliliğinin müsebbibinin dinler olduğu iddiasının aksine Nasr, çevre kirliliğinin sebebinin maneviyat eksikliği olduğunu düşünmektedir. Nasr'a göre din, insan ve tabiat arasındaki mevcut krizin çözümünde çok önemli bir rol oynamaktadır.[478] O'na göre çevresel kriz aslında dünyadaki manevi krize bağlıdır. Çevresel kriz, sadece içimizdeki krizin dışa vuran bir işaretidir ve bu nedenle bu iç kriz ortadan kaldırılmadan çevresel kriz çözülemez. Nasr, modern sekülerleştirilmiş bilimlerin etik ve sosyal yönlerinin ortadan kaldırılmasının ve hakikat anlayışlarının inkar edilmesinin dünyanın daha az anlaşılmasına yol açtığını iddia etmektedir. Müslüman bir çevreci olan yazar İsmail Hobson da Nasr ile aynı şekilde düşünmektedir. Ona göre eğer tüm insanlar Kur'an'ın öğretilerine göre yaşasaydı, kriz asla olmayacaktı. Kur'an ve sünnet çevre sorunlarının ortaya çıkmasını önleyecek bir dizi ilkeyi kapsamaktadır.[479]

4.3.1. İslami Çevreci Gruplar

Müslümanlar dünya nüfusunun dörtte birini oluşturmaktadır. Müslümanlar dini kaynakları bakımından, dünyanın şu anda karşı karşıya kaldığı çevresel krizin

---

[477] Seyyed Hossein Nasr, Religion and the Order of Nature (The 1994 Cadbury Lectures at the University of Birmingham), s.223.

[478] Seyyed Hossein Nasr, Religion and the Order of Nature (The 1994 Cadbury Lectures at the University of Birmingham), s.3.

[479] Ismail Hobson, "Islam's Guiding Principles for a Solution to Environmental Problems", (Ed.) Harfiyah Abdel Haleem, Islam and the Environment, Ta-ha, London 1998, s.33-42.

hafifletilmesinde katkıda bulunacak önemli bir potansiyele sahiptirler. Dünyanın dönüşüm sürecinde Müslümanlar arasında tabiatın veya çevrenin değerine ilişkin anlayışın yeniden hatırlatılması oldukça önemlidir. Müslüman aydınlar 1960'ların sonundan beri çevre sorunları üzerine yazılar yazmaktadırlar. Buna rağmen Müslümanlar arasında tabandan bir çevre hareketinin oluşması uzun zaman almıştır. Müslümanların ilk kapsamlı çevre toplantısı 17-18 Ağustos 2015'te İstanbul’da yapılmıştır. 20'den fazla ülkeden gelen Müslüman dini liderler, ekolojistler ve politikacılar, az duyulan seslerini anlamlı bir "harekete" dönüştürmek için İstanbul'da bir seminerde bir araya gelmiş ve Küresel İklim Değişikliği İslam Bildirgesi'ni oybirliğiyle ilan etmişlerdir. Bu belge dünyadaki 1,6 milyar Müslümanı, ekolojik dengesizliğe karşı acil ve sistemli bir eylemde bulunmaya çağırmaktadır. Bilimin yanı sıra Kur’an çalışmaları, İslam hukuku ve İslam geleneğine de dayanan bu bildiri, gerçek anlamda ilk uluslararası büyük toplantıda ilan edilen İslami bir bildiridir.

İslami çevreciliğe yönelik ilk örneklerden biri Merkezi İngiltere, Birmingham'da bulunan İslami Ekoloji ve Çevre Bilimleri Vakfı (IFEES)’dır. Vakıf, İslam geleneğinden ilham alan çevreci uygulamaları araştırmak için bir merkez kurmak, öğretim materyalleri, kitaplar ve dergiler yayınlamak, eğitimler vermek ve projeler geliştirmek gibi eylemleri hedeflemiştir.[480] Vakıf, Kur'an'ı günümüz bağlamında ve doğru bakış açısıyla yorumlamanın gerekliliğini vurgulamaya, Kur’an'ın, doğal kaynakların ve çevrenin korunması hakkında neler söylediğini anlamaya yönelik çalışmalar yapmaktadır.[481]

---

[480] Fazlun Khalid, “Islamic Foundation for Ecology and Environmental Sciences”, (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005, s.884

[481] Mohammad Aslam Parvaiz, “Islamic Foundation for Science and Environment”, (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005, s.885.

İslami gruplar arasında çevreciliğe yönelik bir başka kuruluş MADE (Müslüman Kalkınma ve Çevre için Hareket)'tir. Bu hareket hem küresel sosyal adalet sorunlarına hem de çevre sorunlarına odaklanan bir İngiliz kuruluşudur. Kuruluş, Müslüman Gençlik ve Öğrenci Örgütleri Federasyonu (FEMSYO) ile ortaklaşa yürüttükleri Topluluğumu Yeşillendir kampanyası ile Londra'daki camileri yeşillendirmiş, geri dönüşümü canlandırıp çöp, su ve enerji dahil atıkların azaltılmasını teşvik etmeye yönelik çalışmalar yapmıştır.

ISNA çevre konusunda Kuzey Amerika'daki en büyük İslami temsilci örgütüdür.[482] ISNA, çevre konusunda Müslümanları bilinçlendirmek için düzenlediği kampanyalarla dikkat çekmiştir. Kampanya çerçevesinde atıkları azaltmak, geri dönüşümü teşvik etmek, mescitleri ve tabiatı ağaçlandırmak gibi çalışmalar yapaktadır. Hatta ISNA 2016 yılında, San Diego Camiinde, tamamen güneş enerjisiyle çalışması amacıyla çatılarını örtecek güneş panelleri için bağış toplamaya başlaması ile gündeme gelmiştir.[483]

Khaleafa.com ise Kanada'daki Müslüman çevre hareketinin sesi olmuştur. Etkinlikleri ve kampanyaları aracılığıyla, İslami bir bakış açısıyla çevre sorunlarına ilişkin farkındalığın artırılmasında küresel bir erişim elde etmiştir.[484] Khaleafa.com, imamları cemaatlerinin çevreciliği günlük yaşamlarına dahil edebilecekleri pratik yollar hakkında vaaz vermeye teşvik etmektedir. Ayrıca Müslümanları su tasarrufu konusunda eğitme çalışmaları da dikkate değerdir. Khaleafa.com, internetin Müslümanlar tarafından

[482] https://isna.net/mission-and-vision/, Erişim Tarihi: 05/06/2022.

[483] Mohamad Bayasi, "San Diego Mosque Wants to Go GREEN!", www.gofundme.com/abubakrsolarpanels, Erişim Tarihi: 05/06/2022.

[484] http://www.khaleafa.com/what-we-do, Erişim Tarihi: 05/06/2022.

çevrecilik için bir toplanma noktası ve örgütlenme aracı olarak nasıl kullanıldığının güzel bir örneği olmuştur.

Günümüzde İslami çevrecilikle kapsamlı bir şekilde uğraşan çok sayıda web sitesi bulunmaktadır. Eco Muslim, bir kadın tarafından kurulmuş, çevreci bir Müslümanın yaşam tarzı konusunda Müslümanları yönlendiren bir web sitesidir.[485] Çevre odaklı bir başka popüler İslami web sitesi Green Prophet (Yeşil Peygamber)'tir. Green Prophet, biyolog, gazeteci, teknoloji girişimcisi Karin Kloosterman tarafından kurulmuştur. Orta Doğu'da dini çevrecilik ve sürdürülebilirliği kapsayan makaleler ve yazılar içermektedir. Enviromuslims.ca ise ekolojik sürdürülebilirliği Müslümanların günlük yaşamına yerleştirmek için Kanadalı Müslüman topluluğuyla etkileşim kurmak, onları eğitmek ve güçlendirmek için kurulmuş bir organizasyondur.[486]

Green Ummah (Yeşil Ümmet), Kanada Müslüman toplumunda çevreci bir hareket yaratmayı amaçlayan ve kar amacı gütmeyen bir organizasyondur. Müslümanlara, sağlıklı bir gezegene karşı sorumluluklarını hatırlatmayı amaçlamaktadır.[487] Arava Çevre Araştırmaları Enstitüsü, Orta Doğu'da önde gelen bir çevre araştırmaları enstitüsüdür. Bu enstitü akredite akademik programlar, araştırma merkezleri ve çeşitli çevresel kaygılar ve zorluklara odaklanan uluslararası iş birliği girişimlerine ev sahipliği yapmaktadır.[488] Ürdün, Filistin, İsrail gibi dünyanın dört bir yanından gelen katılımcılardan oluşan bir öğrenci topluluğu ile Arava Enstitüsü günümüzün en acil çevre sorunları ile ilgilenmektedir.[489] Amerika merkezli bir kuruluş olan Greenfaith ise dünya ve tüm

---

[485] https://www.theecomuslim.co.uk/p/about-eco-muslim.html, Erişim Tarihi: 05/06/2022.

[486] http://enviromuslims.ca/, Erişim Tarihi: 05/06/2022.

[487] https://greenummah.org/about/, Erişim Tarihi: 05/06/2022.

[488] https://arava.org/about-our-community/about-arava/, Erişim Tarihi: 05/06/2022.

[489] https://arava.org/about-our-community/about-arava/, Erişim Tarihi: 05/06/2022.

insanlar risk altında olduğu için dünya çapında, çok inançlı bir iklim ve çevre hareketi inşa etmeyi hedeflediğini belirtmektedir.[490]

İslam Ekoloji ve Çevre Bilimleri Vakfı (IFEES), dünya çapında uluslararası kuruluşlar, akademik kuruluşlar ve halk örgütleri ile ağlar kurarak ve dünyanın gelecek nesiller için sağlıklı bir yaşam alanı olarak korunmasına kendini adamış her görüşten kurum ve bireyleri iş birliğine davet etmektedir.[491] Bu ve benzeri diğer kuruluşlar ile çevre hareketine olan ilgi artmaya devam ederken, birçok Müslüman, daha fazla çevre bilincini teşvik etmede İslam'ın getirebileceği katkıları belirleme çabasıyla inançlarını yeniden gözden geçirmeye devam etmektedir. Dünyanın dört bir yanındaki Müslümanlar kendi topluluklarında yeni projelere öncülük etmek ve hayvan haklarından su yönetimine kadar çok çeşitli ortak sorunları ele almaya çalışmaktadırlar.

Bugün dünya, çevre sorunları hakkında dini liderlerin giderek artan uyarılarına ve kutsalla ilişkilendirilmiş ekolojik yazıların ortaya çıkışına tanık olmaktadır. 1960'ların sonlarından bu yana, Müslüman bilim adamları ve çevre uzmanları da, İslami bir çevrecilik geliştirmeye yönelik olarak, dinden ilham alan bir çağrıya cevap vermişlerdir. Çağdaş ekolojik meselelerle ilgili teolojik formülasyonlar yapan Müslüman bilim adamları, farklı çevresel projelerle meşgul olmuşlar, böylece insan ve onu çevreleyen ekosistem arasında karşılıklı var olan bağlantıyı yeniden hatırlatmışlardır.

4.3.2. İslam Tasavvufunda Çevre Anlayışı

Tasavvuf manevi bir hayat tarzı olarak, kişinin Allah'la ve dünya ile ilişkilerini, kalp temizliğini, nefis terbiyesini, güzel ahlakı kainatın sırlarını ve bunların üzerinde tasarruf etme yollarını öğreten bir alandır. Birçok tanımı yapılan tasavvufun insanın

[490] https://greenfaith.org/about/#gf_mission, Erişim Tarihi: 05/06/2022.

[491] https://www.ifees.org.uk/, Erişim Tarihi: 05/06/2022.

manevi yönden eğitilmesi ve Allah'ın yarattığı varlıklara karşı güzel muamelede bulunması hususunda özel bir vurgusu vardır. Tasavvuf insana Allah'la ve çevresindeki varlıklarla olan ilişkilerinde yol gösterir.[492]

Tasavvuf anlayışına göre, ister canlı ister cansız, ister şuurlu ister şuursuz olsun, çevreyi oluşturan her bir varlık, Allah'ın isim ve sıfatlarının birer aynası olarak kabul edilmektedir. Tasavvufi düşünceye göre insan, akıl sahibi olması, Allah'ın sureti üzere yaratılması, gök, yer ve dağların yüklenmekten çekindikleri en ağır emaneti yüklenmesi[493] nedeniyle Allah'ın yeryüzündeki halifesi[494] sayılmaktadır. Sahip olduğu bu halifelik sıfatı sebebiyle, diğer varlıklar hizmetine verilmiş[495] olmasına rağmen, mülkün asıl sahibi insan değildir. Bu varlıklar, süslü ve cazip hale getirilerek[496], imtihan sebebiyle, belli bir süre için emaneten verilmiş bulunmaktadır. İnsanın çevreyle ilişkisini düzenleyen kurallar da, mülk sahibinin emri ve izni dahilinde olmaktadır.[497]

Tasavvuf düşüncesinde insan, kainattan ayrı bir varlık değildir. Kainatı içinde barındıran, adeta onun numunesi olan bir varlıktır. Mutasavvıflar insan bedenini dünyaya; kemiklerini dağlara, iliklerini madenlere; iç boşluğunu denizlere, bağırsaklarını ırmaklara; iç yağını bataklıklara, damarlarını akarsulara; üns duygusunu umran ve medeniyete, vahşet duygusunu harabelere; teneffüsünü rüzgarların esmesine, söz söylemesini de gök gürültüsüne benzetmektedirler. Bu nedenle sufiler insanı, "alem-i

---

[492] Reşat Öngören, "Tasavvuf", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/tasavvuf, Erişim Tarihi: 11/06/2022.

[493] Ahzab 72.

[494] Bakara 30.

[495] Bakara 29.

[496] Kehf 17.

[497] Necmettin Ergül, "Tasavvufta Çevre Algısı", The Journal Of Academic Social Science Studies, 34/ Spring II, 2015, s.207.

sağir"; kainatı da "insan-ı kebir" olarak tarif etmekte insanı kainatın küçük bir numunesi ve özeti; kainatı ise insanın büyütülmüş bir şekli olarak görmektedirler.[498] Kainat insanla anlamlanmaktadır. İnsan da kainata kendine baktığı gibi özenle, sevgiyle bakmalıdır. Bu doğrultuda Tasavvuf ve Halk şairi olan Yunus Emre:

"Cümle yaratılmışa bir göz ile bakmayan Şer'ün evliyasıysa hakıykatde asidir" ifadelerini kullanmaktadır. Yani kainattaki bütün mahlukata aynı gözle, aynı duygularla, aynı sevgiyle, aynı titizlikle bakmak, korumak, esirgemek gerekmektedir. Bütün yaratılmış varlıklara aynı sevgi ve duyguyla bakmayan insanın, şeriatta evliya bile olsa gerçekte Allah'a asi olduğunu ifade etmektedir. Yunus bir başka beytinde ise, "Gözi yok yir içer dünyayı görmez Toğar ay u güneş ol ayı görmez" yani "çevresini görmeyen, basiretsiz insanlar yerler ve içerler ama dünyayı görmezler, dünyayı hiçe sayarlar, hatta ay ve güneş doğar da bunları dahi göremezler, onların tek düşünceleri nefisleridir, dünyayı görmek, bu dünyayı esirgemek, korumak gerekir" diyerek İslam geleneğinde çevreye bakışın bir örneğini sunmaktadır.[499]

İslam'daki tasavvuf anlayışına göre mahlukat Allah'ın nefesiyle can bulmuştur. Sufiler alemdeki her şeyin canlı olduğu ve her şeyde bir ruh bulunduğu fikrini savunmuşlardır. XIII. yüzyılda yaşamış İslam alimi ve mutasavvıfı Mevlana Celaleddin-i Rumi de eserlerinde çevredeki her bir varlığın can taşıdığına değinmektedir.

> "Arştan yere kadar, zerre her şey konuşmaktadır"; "Sana kapılarını açtığım gül bahçesi, öyle bir bahçedir ki, oradaki ağaçların dalları da yaprakları da canlıdır. Birbirleri ile konuşur dururlar. Şunu da iyi bil ki, her şey canlıdır"; "Hiçbir can, aşktan canını kurtaramaz"

---

498 Necmettin Ergül, "Tasavvufta Çevre Algısı", s.208.

499 Hayrettin İvgin, "Yunus Emre'de Çevre Düşüncesi", Milli Folklör, S:13, İstanbul 1992, s.7.

ifadeleriyle alemin canlılığı fikrini beyan etmektedir.[500] Tasavvufun bu öğretisi, varlıkların ruhsuz olduğunu savunarak çevreyi kirleten düşüncesinin karşısında durmuştur.

Dervişlerden menekşe toplamalarını isteyen Hüseyin Hamevi'nin yanına elinde kurumuş menekşeyle gelen Eşrefoğlu Rumi'ye şeyhi, "Rumi, sen misafir olduğun için galiba menekşe bulamamışsın?" der. Eşrefoğlu Rumi üstadına şöyle cevap verir: "Sultanım, buldum, buldum ama hangi menekşeyi koparmaya gittimse bana: 'Allah hakkı için beni koparma, tesbihimden beri ayırma!' diye yalvardığını duydum. Sonunda işte şu zikir ve tesbihi tükenmiş menekşeyi buldum ve onu alıp huzurunuza geldim."[501] Tasavvuf anlayışına göre her biri belli bir hesap veya düzen içinde görevlerini ifa ederek insana hizmet eden Güneş, Ay, yıldızlar, bitkiler[502], ağaçlar, hayvanlar hatta cansız maddeler kendi varlık boyutları ve hal lisanları ile Allah'ı tesbih ve O'na secde etmektedirler. İnsan, Allah'ın en güzel esmasının da bu varlıklarda tecelli ettiğini daima fark etmelidir. Çevreye zarar vererek onların Allah'a ibadetlerine engel olmamalıdır.[503]

İslam düşünürü Seyyid Hüseyin Nasr da maneviyatın önemine değinmektedir. Ona göre, çevre krizi maddi bir kriz gibi görünen manevi bir krizdir; çünkü bu krizin temel sebebi bizim Allah'a ve onun yarattıklarına karşı insanın yanlış tavrıdır. İnsanın yanlış tavrını eğiten en önemli etken ise maneviyattır. Bu noktada Müslümanlar, yüzyıllar boyunca, bir yandan matematiği ve felsefeyi geliştirirlerken, tasavvufla bir arada yürüyen aydınlanmacı, marifet boyutu da başından beri bu geleneğin hayatiyet kaynağı olmuştur.

---

[500] Kadir Özköse, "Tasavvuf ve Ekoloji", Çevre ve Ahlak Sempozyum bildiri Metinleri, Gaziantep 2014, s.370.

[501] Kadir Özköse, "Tasavvuf ve Ekoloji", s.371.

[502] Rahman 5-13.

[503] Talat Sakallı, "Hz. Peygamber'in Evrensel Mesajlarındaki Çevre Bilincine Güncel Bir Bakış", Çevre ve Ahlak Sempozyum bildiri Metinleri, Gaziantep 2014, s.81.

Aslında, tarih içinde, İslam günden güne bu yöne yönelmiştir.[504] Bu nedenle çevresel krizin kaynağı doğudaki İslam ülkeleri değil batıdır.

İslam tasavvufuna göre tabiat sadece maddi bir gerçeklik değildir. İnsanın Allah'a ulaşma yolculuğunda önemli bir aşamayı temsil eden, sembollerden oluşmuş bir gerçeklik düzlemidir.[505] "Tasavvufa göre tabiat anlaşılması ve iyice sindirilmesi gereken geniş bir semboller topluluğudur. Çektiği manevi çile Sufi'ye tabiatın anlamını kavramasında yardım eder, böylece onun için tabii olgular sembollere dönüşür ve tabiat metafizik olarak saydam bir hale gelir."[506] Nasr'a göre tasavvuf kapsamlı bir tabiat doktrini içermektedir. Özellikle İbn Arabi'ye göre yaratıcı tabiata kendi dinamik yüzünü temsil eden bir anlam yüklemiş, ona formal, yaratılmış düzeni aşan bir perspektiften bakmayı tercih etmiştir. Nasr Sufiler 'in ve özellikle de İbn Arabi'nin kainatı Hakkın bir tecellisi olarak gördüklerini belirtmektedir. Düzeni ile tabiat Tevhid prensibini ve her şeyin İlahi prensibe teslimiyetini sergilemektedir.

Hayvan kültleri ve ekoloji ile ilgili Bangladeş ve Pakistan'da yapılan bir araştırma çevrenin kutsal kabul edilerek nasıl korunduğunu gösteren bir örnek sunmaktadır. Buna göre Bangladeş ve Pakistan'da doğal ve kutsal olarak kabul edilen alanların bazılarında, birtakım hayvanlar beslenip korunmaktadır. Hatta bu hayvanlardan bazıları IUCN (Uluslararası Tabiat Koruma Birliği) tarafından vahşi tabiatta soyu tükenmiş hayvanlar olarak sınıflandırılmıştır. Örneğin Chittagong'daki Bayazid Bistami türbesi *ile* Bistami Kasım adı verilen büyük, siyah ve yumuşak kabuklu kaplumbağa popülasyonu arasında dinamik bir eko-ruhsal ilişki kurulmuştur. Ünlü Bengalli Tasavvuf pirinin türbesinin

---

[504] Seyyid Nüseyin Nasr, İnsan ve Tabiat, İşaret Yayınları, İstanbul 1988, s.74.

[505] Yasin Bostan, "Seyyid Hüseyin Nasr'da Çevre ve Tabiat", s.112.

[506] Seyyid Hüseyin Nasr, İslam'da Düşünce ve Hayat, (Çev. Fatih Tatlılıoğlu), İnsan Yayınları, İstanbul 1988, s.140.

yanındaki tatlı su tankında gozar balığı ve etrafında da mavi kaya güvercinleri bulunmaktadır. Bu nadir türler için güvenli bir yaşam alanı ve üreme alanı sunan sufi türbeleri, ilgili türün bir kısmı için hayati bir sığınak işlevi görerek türün korunmasına katkıda bulunmaktadır. Burada bu hayvanlara hürmet edilmekte, elle beslenmekte ve korunmaktadırlar. Bu mekanlar adak adamak, dilek dilemek için sıraya giren birçok ziyaretçiyi kendine çekmektedir.[507] Yine Türkiye'de Şanlıurfa'da bulunan Balıklı göl içinde efsanelere konu olan sazan türü balıklar bulundurmaktadır. Bu balıklar halk tarafından saygı görmekte ve yenilmemektedir. Anadolu'da da hemen hemen her köyde bulunan, kesilmesi yasak olan ağaçlardan oluşan kutsal kabul edilen ormanlık alanlar, kirletilmesi yasak olan kutsal sular ve mekanlar bulunmaktadır. Dini hassasiyeti olan veya olmayan birçok insan bu tür inanışlara derince bağlılık göstermektedir.

Tasavvuf, çevre sorunlarının çözümünde insanların konuyla ilgili duyarlılığına katkıda bulunan önemli bir alandır. Mensuplarını belirli tutum ve davranışlara yönlendirdiği bilinen tasavvuf ekollerinin çevre konusunda da etkin bir gücü vardır. İnsanın kainattan ayrı bir varlık olmaması, çevredeki her bir varlığın Allah'ı yansıtan bir ayna olması, tüm varlıkların Allah'ı tesbih ediyor olması, yaratandan ötürü yaratılan her şeye sevgiyle bakılması gibi anlayışlar bize tasavvuf ile çevre arasında sıkı bir ilişkinin varlığına göstermektedir. Tüm varlıklar Allah'ı arzulamaktadır. Tıpkı Yunus'un dediği gibi:

Dağlar ile taşlar ile çağırayım Mevlam Seni
Seherlerde kuşlar ile çağırayım Mevlam Seni

---

[507] Sara Kuehn, "Environment and Ecology in Sufism", https://www.sarakuehn.com/research/environment-and-ecology-in-sufism, Erişim Tarihi: 12/06/2022.

Mevlam Seni Mevlam Seni Mevlam Seni
Seherlerde kuşlar ile çağırayım Mevlam Seni
****
Gökyüzünde İsa ile Tur dağında Musa ile
Elindeki asa ile çağırayım Mevlam Seni
Mevlam Seni Mevlam Seni Mevlam Seni
Elindeki asa ile çağırayım Mevlam Seni
****
Şimdi cismimden cüdayım kurban canım ben fedayım
Yusuf gibi kuyudayım çağırayım Mevlam Seni
Mevlam Seni Mevlam Seni Mevlam Seni
Yusuf gibi kuyudayım çağırayım Mevlam Seni
****
Derdi aşkın Eyyub ile gözü yaşlı Yakub ile
Ol mübarek Mahbub ile çağırayım Mevlam Seni
Mevlam Seni Mevlam Seni Mevlam Seni
Ol mübarek Mahbub ile çağırayım Mevlam Seni

Sonuç olarak İslam'ın çevreye bakış açısı ekolojinin değerler dizisine eşsiz bir kaynak sunmaktadır. Kur'an-ı Kerim ayetleri çevreye sürekli göndermelerde bulunur ve insanı yaratılmış mahlukat üzerinde düşünmeye davet eder. Kur'an'a göre tüm mahlukat, Allah'ın ihtişamının bir yansımasıdır ve Allah tüm mahlukatı bir düzen içinde var etmiştir. Çevredeki tüm varlıklar bir amaç doğrultusunda yaratılmıştır. Çevredeki her bir varlık Allah'ı işaret etmekte ve onu tesbih etmektedir. İnsanoğlu bu dünyada Allah'ın bir halifesi olarak birtakım sorumlulukları gözeterek yaşamalıdır. Bununla birlikte insanlar bu dünyada sadece birer vekildir, bu dünyanın sahibi değildir. Ayrıca Kur'an'da israf

yasaklanmış, çevreyi temiz tutmak tavsiye edilmiş ve tüm canlılara merhametle muamele etmek emredilmiştir.

SONUÇ

Çevre sorunlarıyla ilgili çalışmalara ve çözüm önerilerine dinlerin etkisi ve katkısının ne olduğu araştırmamızın temel problematiğini oluşturmuştur. Bu bağlamda dünyada çok sayıda mensubu bulunan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi üç büyük dinin çevreye bakış açısını ortaya koymak önem arz etmektedir. Dünyanın büyük çoğunluğunun mensup olduğu bu dinlerin insan-dünya veya insan-tabiat ilişkilerine ne gibi katkılar sağlayabileceğini araştırdığımız bu çalışmada, bu dinlerin birey veya toplum olarak kendilerini doğal dünyadan koparan dışlayıcı bakış açılarının kaynağı olabilme potansiyelini de dikkate alarak çevre konusuna kapsamlı bir yaklaşım ortaya koymaya çalıştık. Araştırmamızda bu dinlere ait geleneksel bakışın ve ana kaynaklarına dayalı ahlaki öğretilerin dünya toplumlarına verdiği mesajlar ve sağladığı ilkeleri ortaya koymaya çalıştık.

Çevre ve din ile ilgili yapılan çalışmalar insanın, varlık ve hayat görüşüne ve evrende kendini konumlandırdığı yere göre özel bir çevre algısına sahip olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi dinlerin, Tanrı'ya, insana ve evrene bakışları, bu bakışlardaki benzerlikler ve ayrılıklar, onların çevre ile ilgili görüşlerinde de kendini göstermektedir. Buna göre, söz konusu dinlerin, çevreye bir ayet yahut Tanrı'nın tecelligâhı olarak bakmaları, âlemi yaratılmış olarak kabul etmeleri, evrenin canlı ve dinamik bir yapıda olup bir değer ifade ettiği anlayışına sahip olmaları ve yeryüzündeki her şeyin Tanrı'ya ait olduğuna inanmaları bakımından çevreye bakışlarında benzerlik göstermektedirler. Yine bu üç din, tabiatın insanın hizmetine verildiğini belirterek insana diğer yaratılmışların üzerinde özel bir konum atfederler. Ancak tabiattan üstün bir konumda olan insan, çevreyi Tanrı'yı yansıtan bir lütuf olarak görmeli ve onu korumalıdır. Doğal çevreyi Tanrı'nın eseri olarak gören bu dinsel yaklaşımlar çevreyi bizatihi iyi saymaktadır. Dolayısıyla tabiata karşı davranışlarda "yıkmama" ve "harap etmeme" anlayışı en önde olmalıdır.

Genel olarak değerlendirmeye aldığımız bu üç dinin ortak yaklaşımlarının yanında sadece o dine ait perspektiflerden de bahsetmek mümkündür. Yahudi geleneğinde çevre hem olumlu hem de olumsuz olarak değerlendirilmektedir. Çevre iyi algılanmakla beraber insanlarla çevrenin çıkarları arasında bir gerilimin varlığı da sezilmektedir. Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat'ta Yahudiler, etrafındaki toprakları yani çevreyi önemseyen insanlar olarak anlatılmaktadır. Örneğin, Tevrat'ın Eyüp bölümünde, Eyüp'ü kasırganın içinden sorgulayan seste, insanın evrende ayrıcalıklı bir yere sahip olmadığına dair çevre-merkezci bir bakış açısı vardır. Bu görüş, Eyüp'ün şiirlerine, peygamberlerin ve Mezmurlar yazarlarının diline, Ezgiler Ezgisi bölümünün geneline hâkim olmuştur.

Yahudiliğin dini doğası ile çevre hareketinin laik bakış açısı arasında kavramsal bir boşluk vardır. Bu da çevrecilik açısından zorluk oluşturmaktadır. Yahudilik tabiatın güzelliğini ve ihtişamını tanırken, aynı zamanda tabiatın yıkıcı ve tehdit edici olabileceğini de belirtir. Ancak insanın tabiata boyun eğdirme çabası, birçok seküler çevrecinin iddia ettiği gibi, insanın doğaya hükmetme dürtüsünden kaynaklanmaz. İnsanın bu çabası tabiatın yıkıcı yüzüne yönelik insanın hayatta kalmak için verdiği bir tepkidir. Yahudiliğin çevreye bakışı, insanoğlunun yaşamının diğer canlıların yaşamından daha önemli olduğu anlayışı etrafında şekillenmiştir.

Bu bakımdan tabiatı korumak Yahudiliğin önemli toplumsal değerleri arasında yer almamıştır. Örneğin İsrail Devleti'nde bazı çevre hareketleri mevcuttur ve faaliyetleri laiktir. Ancak bu hareketlerin çevreci çalışmaları Yahudi dini kaynakları tarafından meşrulaştırılmamış olması bu düşünceyi desteklemektedir. Yahudiliğin dini literatüründe tabiat zaman zaman insan yaşamını tehdit eden bir unsur olabilmekle birlikte kendisinden istifade edilip, keyif alınabilen bir alandır. Ancak Yahudiliğin içindeki bütün bu anlayışlar modern dönem öncesine ait bir dinin modası geçmiş bir mirası olarak

görülmemelidir. Yahudilik, insanın tabiatla arasındaki ahlaki ilişkisini tanımlamaya yönelik günümüzdeki çalışmalara önemli katkılar sunabilmektedir.

Hıristiyanlık, sanayileşme ve modernleşmeye dolayısıyla da çevre kirliliğine öncülük etmiş olan Batı milletlerinin dini olması bakımından çevreci düşünceler tarafından en fazla eleştirilen din olmuştur. Bu eleştirilere göre Hıristiyan teolojisi, Hıristiyanlara yeryüzünü kötüye kullanmaya izin vermiştir. Hıristiyan teolojisi çevreci bir perspektiften incelendiğinde bazı noktalar ön plana çıkmaktadır. Buna göre erken dönem Hıristiyanlık, Tanrı'nın tüm yarattığı varlıkların iyiliğini kabul etmiştir. İnsanlığı hem yaratılış topluluğunun bir parçası, hem tüm yaratılmışların üzerinde özel bir konumu olan varlık olarak anlamıştır. Bununla birlikte, kendisine egemenlik bahşedilen insanın, Imegio Dei yani Tanrı'nın suretinde yaratılmış olması, tabiatın geri kalanını kendi amaçları doğrultusunda kullanma haklarını ortaya çıkarmıştır. Zamanla tabiat üzerindeki hiyerarşiye vurgu o kadar baskın hale gelmiştir ki, denge kaybolmuş ve insanlığın geleneksel anlamda yaratılışın bir parçası olduğu anlayışı zayıflamıştır.

Yüzyıllar boyunca, Kilise'nin manastırlarında kilise topluluğuna Tanrı'nın tabiattaki varlığı sürekli hatırlatılmıştır. Benedictine tarikatına kadar uzanan Manastır tarikatlarının az yemek yeme gibi çileci uygulamaları keşişlerin tipik olarak şehir merkezlerinden geri çekilmeleri, manastırlarını kırsal alanlarda kurmalarına neden olmuştur. Bu manastırlar açıkça öteki dünyaya yönelik bir duruş sergilerken, aynı zamanda da tarlalar, ormanlar, bahçeler, hayvanlar ve çevredeki kırsal alanla uyumlu bir ilişki içinde olmuşlardır. Onlar insanlık ile tabiatın ortak bir noktada buluştuğunu düşünmüşlerdir. Günümüzde pek çok Hıristiyan, çevrecilik konusunda manastır topluluklarından ilham almaya devam etmektedirler.

Kitab-ı Mukaddes'te yer alan insanoğlunun yeryüzü üzerindeki "egemenliği"ni belirten ifadeler, tabiatı sömürmek ve tahrip etmek için bir zorunluluk olarak algılanmış, Tanrı'nın suretinde yaratılmış olan insanlığı tabiattın üzerinde konumlandırmıştır. Ayrıca

Hıristiyanlığın özündeki “kurtuluş inancı” ağırlıklı olarak insanı merkez almaktadır. Bu nedenle “kurtuluş inancı” Hıristiyanlar arasında Tabiatı yalnızca insan kurtuluşunun sergilendiği bir sahne seti olarak görülmesine, başka dünyaya duyulan özlem ise tabiatın geçici ve değersiz olarak düşünülmesine sebep olmuştur. Pek çok Hıristiyan, fiziksel evreni, insanın ahlakını geliştirmekle yükümlü bir “ruh okulu” olarak yorumlamaya devam etmektedir. Dünyanın sonuyla ilgili birtakım Hıristiyan inanışları da çevre kirliliği konusunda bazı Hıristiyanlar arasında duyarsızlığa sebep olmuştur. Bu bakımdan Hıristiyan teolojisi ile çevreci anlayış arasında gerilim bulunmaktadır. Ancak kanaatimizce Hıristiyanlıktaki bazı noktalara vurgu yapılarak çevre kirliliği konusuna olumlu bir katkı sunulabilir. Tanrı’nın yeryüzündeki tüm mahlukatla ilgilendiği anlayışı ön plana çıkarılarak ve insan-tabiat arasındaki her türlü ikilik reddedilerek ekolojik bir Hıristiyan teolojisi inşa etmek mümkün olabilir. Hıristiyanlığın sadece “öteki dünya” olmadığı, Mesih’in bedenleşmesinin bu dünyanın da değerli olduğunu gösterdiği anlayışı ile çevrecilikteki Hıristiyanlığın rolü etkinleştirilebilir.

İslam’da ise tabiata yapılan referans büyük bir teolojik ağırlık taşımaktadır. İslam’a göre bütün varlıkların yaratıcısı ve sahibi Allah’tır. İnsan çevrenin sahibi değil emanetçisidir. Kendine ait olmayan başka bir deyişle üzerinde istediği gibi tasarruf hakkına sahip olmadığı çevresiyle ilgili insan çevrenin asıl sahibi olan Allah’a hesap vermekle yükümlüdür. İslam’a göre çevre Allah’ın ayetleridir. Kur’an’daki cümleleri tanımlamak için kullanılan kavram olan “ayet” Kur’an tarafından çevrenin kapsadığı bütün fenomenler için kullanılır. Buna göre Kur’an’da nasıl Allah’ın ayetleri varsa çevrede de Allah’ın ayetleri vardır. Kur’an, nasıl Allah’ın kitabı ise, kâinat da Allah’ın kitabıdır. Kur’an’a nasıl saygı duyuluyorsa, zarar görmesin diye üzerine titreniliyorsa; kâinata ve içindeki her varlığa da saygı duymalı ve zarar görmesin diye üzerine titrenilmelidir.

Son olarak günümüz çevre krizinin büyüklüğü, insanlığın tabiatla olan ilişkisine dair modern anlayışta temel bir değişiklik gerektirmektedir. Çevresel kriz modern bilim ve teknolojinin ürünüdür. Bahsedilen dinler bu krizin kaynağı değildir. Bu krizin oluşmasında dinlerin değil dinî kurumların ve inanç topluluklarının kendilerine düşen görev ve sorumlulukları hakkıyla yerine getirememiş olmalarının rolü büyüktür. Eğer dinler doğru anlaşılırsa çevresel krizin çözümüne katkı sağlayabilecek niteliklere sahiptir. Dünyadaki mevcut nüfusun yarısından fazlasının mensup olduğu Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'in çevre bilinci ve çevre krizine çözüm bulmaya yönelik çalışmalara önemli katkılar yapabileceği muhakkaktır. Sürdürülebilir kalkınma ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltma çevresel bir bakış açısının yaygınlaşmasında dinlerin rolünden yararlanmak gerekmektedir. Bu doğrultuda Yahudilik ve Hıristiyanlıkta yenilenen ve yeniden inşa edilen, Müslümanlıkta ise canlandırılan ve yeniden keşfedilen bir teoloji girişimleri yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- ABDUL-MATIN, İbrahim, Green Deen: What Islam Teaches About Protecting the Planet, Berret-Koehler Publishers, San Francisco 2010.
- ABU HOLA, Imfadi, “An Islamic Perspective On Environmental Literacy”, Education 130/2, Project Innovation Austin, LLC 2009.
- ADAM, Baki, Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat, Pınar Yayınları, İstanbul 2001.
- AHMAD, Akhtaruddin, Islam and the Environmental Crisis, Taha Publisher, London 1997.
- AKKAYA, Elif, “Kitab-ı Mukaddes Ve Kur’an-ı Kerim Çerçevesinde Hz.Süleyman”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.
- AKKUŞ, Süleyman, “Çevre Kirliliği, Temizlik ve İman”, Ekev Akademi Dergisi 12/37, Erzurum 2008.
- AMMAR, Nawal, “Islam and Eco-Justice”, (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005.
- AQUINAS, Thomas, Summa Theologica, Translated by Fathers of the English Dominican Province, Benziger Bros. Edition, Ohio 1947.
- ARDOĞAN, Recep, “İslam’da Çevre Teolojisinin Pratiğe Yansıması: Çevre Ahlakı”, Birey ve Toplum 2/3, Malatya 2012.
- ARSLAN, Hammet, “Hint Dinlerinde Ahimsa: Hiçbir Canlıyı İncitme!”, Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu, İstanbul 2008.
- ATASAGUN, Galip, “Hıristiyanlıkta Kıyamet Alametleri ve Dünyanın Sonu” Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.8, Konya 1999.
- ATTFIELD, Robbin, “Social History, Religion And Technology: An Interdisciplinary Investigation Into White’s ‘Roots’”, (Ed.) Rob Boddice, Anthropocentrism: Humans, Animals, Environments, Brill, Boston 2011.

- ATTFIELD, Robin, The Ethics of Environmental Concern, Colombia University Press, New York 1983;
- AUBREY, Rose, Yahudilik ve Ekoloji, İgdaş, İstanbul 1997.
- AYDIN, Hüseyin, "İslami Perspektif ve Çevre", Dini Araştırmalar ve Küresel Bakış II, Konya 2013.
- BARKER, Peter, GOLDSTEIN, Bernard R., "Theological Foundations of Kepler's Astronomy", Osiris Volume: 16, Science in Theistic Contexts. Cognitive Dimensions, The University of Chicago Press, Chiccago 2001.
- BARR, James, "Man and nature—The ecological controversy in the Old Testament", Bulletin of the John Rylands Library Volume:55, Manchester 1972.
- BATUK, Cengiz, Asisili Francis ve Hıristiyan Mistisizmi, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.
- BAUCKHAM, Richard, Bible and Ecology: Rediscovering the Community of Creation, Waco, TX: Baylor University Press, Texas 2010.
- BAYASI, Mohamad, "San Diego Mosque Wants to Go GREEN!", www.gofundme.com/abubakrsolarpanels, Erişim Tarihi: 05/06/2022.
- BAYRAMOĞLU YILDIRIM, Ferzan, "Çevre", Çevre Terimleri Sözlüğü, IULA Çevre Kitapları Serisi, İstanbul 1992.
- BEAR, Richard A., "Land Misuse: A Theological Concern." Christian Century 83, No: 41, 12 October, IL 1966.
- BENSTEIN, Jeremy, The Way Into Judaism and the Environment, Jewesh Light Publishing, US 2006.
- BERGSTROM, John C., "Subdue the Earth? What The Bible Says About The Environment" Stewardship of the Earth, The Areopagus Journal of the Apologetics Resource Center, Volume: 7, No: 1. Journal January 1, 2007.

- BERRY, Thomas, “Christianity’s role in the Earth Project”, (Ed.) Dieter T. Hessel and Rosemary Radford Ruether, Religions of the World and Ecology Series Christianity and Ecology Volume, Harward University Press, New York 2000.
- BERRY, Thomas, The Dream of The Earth, Sierra Club Books, San Francisco 1990.
- BERRY, Thomas, The Sacred Universe: Earth, Spirituality, and Religion in the 21st Century, Columbia University Press, New York 2009.
- BILIMORIA, Purushottama, “Indian Religious Traditions”, (Ed.) David E. Cooper and Joy A. Palmer, Spirit Of The Environment Religion Value And Environmental Concern, Routledge, London 1998.
- BISHOP, Steve, “Green Theology and Deep Ecology: New Age or New Creation”, Volume:16/3, Themelios, UK 1991.
- BIVIANO, Erin Lothes, “Worldviews on Fire: Understanding the Inspiration for Congregational Religious Environmentalism,” Cross Currents, Volume: 62 No:4, Norh Carolina 2012.
- BOLAY, Süleyman Hayri, “Adem”, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfi, C:1.
- BOSTAN, Yasin, “Seyyid Hüseyin Nasr’da Çevre ve Tabiat”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı, Kayseri 2015.
- BRATTON, Susan Power, “The Ecotheology of James Watt”, Environmental Ethics Volume:5, Issue 3, Fall 1983.
- BROWN, Francis; BRİGGS, C.; DRIVER, S.R., The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexic3on, Boston And New York Houghton Mifflin Company, Boston 1907.
- BROWN, William P., The Seven Pillars of Creation: The Bible, Science, and the Ecology of Wonder, Oxford University Press, Oxford 2010.

- BUGG, Charles, “Stewardship”, Holman Bible Dictionary, Holman, Tennessee 1991.
- CAMP, David D., “Environment”, The Environment Dictionary, Routledge, New York 1998.
- CARLEY, Keith, “Psalm 8: An Apology for Domination”, (Ed.) Norman C. Habel, Readings from the Perspective of Earth, Sheffield Academic Press, England 2000.
- CARSON, Rachel, Silent Spring, Houghton Mifflin Company, Boston 1962.
- CHALMERS, Aaron, “The Importance of the Noahic Covenant to Biblical Theology.” Tyndale Bulletin 60, No: 2, 2009.
- CHICTICK, William C. (Ed.), The Essential Seyyed Hossein Nasr, Wold Wisdom, Canada 2007.
- CHIDESTER, David, “Animism”, (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005.
- CHRYSSAVGIS, John, “Bartholomew, Ecumenical Patriarch”, (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005.
- CHRYSSAVGIS, John, “Christianity (6b1) – Christian Orthodoxy”, (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005.
- CLIFFORD, Richard J., “Election in Genesis 1”, (Ed.) Gary A. Anderson and Joel S. Kaminsky, Christianity and Judaism in Antiquity Series, Volume: 19, University of Notre Dame Press, Indiana 2013.
- CLIFFORD, Richard J., “Genesis 1-3: Permission to Exploit Nature”, Bible Today, Volume: 26. No:3, Minnesota St Benedict 1988.
- COBB, John B., Is It Too Late? A Theology of Ecology, Environmental Ethics Books, Texas 1972.
- COCHRANE, Alasdair, “Environmental Ethics”, The Internet Encyclopedia of Philosophy, 2007, http://www.iep.utm.edu/envi-eth/ , Erişim Tarihi: 14/10/2022.

- COHEN, Jeremy, "'Be Fertile and Increase, Fill the Earth and Master It': The Ancient and Medieval Career of a Biblical Text", Cornell University Press, Ithaca 1989.
- COOPER, John W., "Biblical Anthropology is Holistic and Dualistic", The Blackwell Companion to Substance Dualism, John Wiley and Sons, New York 2018.
- COŞKUN, Ahmet, "Çevre Kirlenmesi Problemine İslami Açıdan Bir Bakış", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi S:3, Kayseri 1986.
- DAĞ, Esra Akay, "Ötekinin Ötekisi: Hristiyan Feminist Dinler Teolojileri", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi C:20, S: 2, Sakarya 2020.
- DALTON, Anne Marie; SİMMONS, Henry C., Ecotheology and The Practice of Hope, Suny Press, New York 2010.
- DANIELSEN, Sabrina; DILEO, Daniel; BURKE, Emily E., "U.S. Catholic Bishops' Silence and Denialism on Climate Change", Environmental Research Letters 16/11, IOP Publishing Ltd, UK 2021.
- DEANE-DRUMMOND, Celia, Eco-theology, Saint Mary's Press, London 2008.
- DEWITT, Calvin B., "Evangelical Contributions to Earth Stewardship", Conference: Ecological Society of America, Baltimore 2015.
- DORFF, Elliot N.; CRANE, Jonathan K., The Oxford Handbook of Jewish Ethics and Morality, Oxford University Press. New York 2013.
- DOUGLAS, John Hall, The Steward: A Biblical Symbol Come of Age, Wipf and Stock, Grand Rapids 1990.
- DOYLE, Timothy; MCEACHERN, Doug; MACGREGO, Sherilyn, Environment and Politics, Routledge, London 2016.
- EATON, Heather, "Ecofeminist Contributions to an Ecojustice Hermeneutics", (Ed.) Norman Habel, Readings From The Perpective Of Earth, Sheffield Academic Press, England 2000.

- EDWARDS, Jonathan, Dissertation on the End for which God Created the World, in The Works of Jonathan Edwards, Volume: 1, Peabody, Mass.: Hendrickson, Massachusetts 2003.
- EHRLICH, Paul, The Population Bomb, Sierra Club, California 1968.
- EKİNCİ, Elif, “İslam Dini’nin Çevreye Ve Çevre Sorunlarına Bakış Açısı”, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi XI-I, Erzincan 2018.
- ERDEM, Hüsamettin, “İsraf, Tüketim Çılgınlığı ve Çevre Kirliliği”, Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildirileri, Gaziantep 2014.
- ERGÜL, Necmettin, “Tasavvufta Çevre Algısı”, The Journal Of Academic Social Science Studies, 34/ Spring II, 2015.
- ERKOÇOĞLU, Fatih, “Hz. Peygamber ve Çevre Bilinci”, Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri, Gaziantep 2014.
- ERTAN, Birol, “2000’li Yillarda Çevre Etiği Yaklaşimlari ve Türkiye”, Yönetim Bilimleri Dergisi C:2 S:1, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale 2004.
- ES-SABUNİ, Muhammed Ali, Safvetü't-Tefasir III, İstanbul 1987.
- FATH, Brian D., “Ecosystem Ecology”, Encyclopedia of Ecology, Elsevier, Amsterdam 2008.
- FERSAHOĞLU, Yaşar, Dinler ve Çevre, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011.
- FEUERBACH, Ludwig, The Essence of Christianity, Harper & Row, New York 1957.
- FLINN, Frank K., “Ecotheology” Encyclopedia of Catholicism, Facts on File, New York 2007.
- FOSTER, Jason, “The Ecology Of John Calvin”, Reformed Perspectives Magazine, Volume: 7, No: 51, December 18 to December 24, IIIM, Orlando 2005.
- FOX, Matthew, Essential Writings on Creation Spirituality, Orbis Books, New York 2022.

- FRENCH, William, “Christianity (6a) – Roman Catholicism”, (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005.
- FRENCH, William, “Francis of Assisi (ca. 1181–1226)”, (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005.
- FRICK, Brandon R., “Covenantal Ecology: The Promise of Covenant for a Christian Environmental Ethic”, Doktora Tezi, Baylor University, Texas 2014.
- GHAZOUL, Jaboury, Ecology: A Very Short Introduction, Oxford Unıversity Press, Uk 2020.
- GOTTLIEB, Roger S., A Greener Faith Religious Environmentalism and Our Planet’s Future, Oxford University Press, New York 2006.
- GOTTLIEB, Roger S., “Introduction: The Center Cannot Hold”, (Ed.) Roger S Gottlieb, The Ecological Community: Environmental Challenges for Philosophy, Politics, and Morality, Routledge, New York 1997.
- GROSSETESTE, Robert, On The Six Days Of Creation, Translation by C.F. J. Martin, Oxford University Press, New York 1996.
- GÜNAY, Ünver, GÜNGÖR Harun, Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003.
- GÜNAYDIN, İhsan (Ed.), Disiplinlerarası Bakış Açısıyla Çevre, Hiperlink, İstanbul 2014.
- GÜNGÖR, Ali İsra, Cizvitler, İlgi Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016.
- GÜNGÖR, Ali İsra, Evanjelikler, İlgi Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016.
- GÜNGÖR, Ali İsra, Vatikan Misyon ve Diyalog, İlgi Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016.
- GÜRKAN, Saime Leyla, "Yahudi ve İslam Kutsal Metinlerinde İnsan’ın Yaratılışı ve Cennet’ten Düşüş", İslam Araştırmaları Dergisi, S:9, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2003.

- GÜVEN, Mustafa, “Kur’an-ı Kerim’de Çevre Bilincine Dair Bazı Ahlaki Esaslar”, Birey ve Toplum, 4/8, Malatya 2014.
- HABEL, Norman C., “'Is the Wild Ox Willing to Serve You?' Challenging the Mandate to Dominate”, (Ed.) Norman C. Habel, The Earth Story In Wısdom Tradıtıons, Sheffield Academic Press, England 2001.
- HABEL, Norman, The Birth, The Curse and the Greening of Earth An Ecological Reading of Genesis 1–11, Sheffield Phoenix Press, UK 2011.
- HALE, Amy (Ed.), Essays on Women in Western Esotericism: Beyond Seeresses and Sea Priestesses, Palgrave, GA 2021.
- HARVEY Graham, “Animism And Ecology: Participating In The World Community”, The Ecological Citizen 3, 2019.
- HAUGHT, John F., Christianity and Ecology, (Ed.) Roger S. Gottlieb, This Sacred Earth: Religion, Nature and Environment, Routledge, New York 2004.
- HERSCOVICI, Alan, Second Nature: The Animal Rights Controversy, Stoddart Publishing, Toronto 1991.
- HESSEL, Dieter T., “After Nature’s Revolt: Eco-Justice and Theology”, Fortress Press, Minneapolis 1992.
- HIRSCH, Samson Raphael, *The Pentateuch: Genesis*, Translated by Isaac Levy, Judaica Press, 2nd edition, New York 1999.
- HOBSON, Ismail, “Islam’s Guiding Principles for a Solution to Environmental Problems.” (Ed.) Harfiyah Abdel Haleem, Islam and the Environment, Ta-ha, London 1998.
- HOOPER, Peter; PALMER, Martin, “Aziz Fransis ve Ekoloji”, (Ed.) Elizabeth Breuilly and Martin Palmer, Hıristiyanlık ve Ekoloji, (Çev: Mehveş Kayani), İdgaş, İstanbul 1997.

- HORRELL, David G., “A New Perspective on Paul? Rereading Paul in an Age of Ecological Crisis.” Journal for the Study of the New Testament 33, Sage Publicaton, New York 2010.
- HORRELL, David G., The Bible and the Environment: Towards a Critical Ecological Biblical Theology, Equinox Publishing, London 2010.
- I. Bartholomew (Doğum adıyla Dimitris Arhondonis, İstanbul Ortodoks Patrikhanesi Ekümenik Patriği), “Address in Santa Barbara, California, 1997, in On Earth as in Heaven: Ecological Vision and Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew”, (Ed.) John Chryssavgis, NY: Fordham University Press, New York 2011.
- ISAACS, Darek, “Is There a Dominion Mandate?”, Answers Research Journal 6 (2013):139–143, https.//answersingenesis.org/environmental-science/stewardship/is-there-a-dominion-mandate/ , Erişim Tarihi:02/02/2021.
- İNAM, Ahmet, “Çevrelenmiş Bir Çevrede İnsan Olma Savaşı”, Teori, Mart 1993.
- İncil’in Çağdaş Türkçe Çevirisi, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2016.
- İVGİN, Hayrettin, “Yunus Emre’de Çevre Düşüncesi”, Milli Folklör, S:13, İstanbul 1992.
- JAMIESON, Dale, Ethics and the Environment: An Introduction, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- JENKINS, Willis, “Whose Religion? Which Ecology?”, (Ed.) Willis J. Jenkins, Mary Evelyn Tucker.., Routledge Handbook of Religion and Ecology, Routledge, New York 2017.
- JOHNSON, Elizabeth A., “Losing and Finding Creation in the Christian Tradition,”, Christianity and Ecology: Seeking the Well-Being of Earth and Humans, (Ed.) Dieter T. Hessel and Rosemary Radford Ruether, Cambridge, MA.: Harvard University Press, New York 2000.

- KARAKAŞ, Vehbi; MENTEŞ, Nurdan, “Çevre Kavramına Ku’ran ve Sünnet Merkezli Bir Yaklaşım”, Ekev Akademi Dergisi Yıl: 19 S:63, Erzurum 2015.
- KAYADİBİ, Fahri, “Kur’an ve Sünnette Bitkilerin Önemi”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S:17, İstanbul 2008.
- KAYAER, Mesut, “Çevre ve Etik Yaklaşımlar”, Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, C:1, S:2, 2013.
- KHALID Fazlun M., “Islam, Ecology, and the World Order”, (Ed.) Harfiyah Abdel Haleem, Islam and the Environment, Taha Publisher, London 1998.
- KHALID, Fazlun M., “Applying Islamic Environmental Ethics.”, (Ed.) Richard C. Foltz, Environmentalism in the Muslim World, Nova Science Publishers, New York 2005.
- KHALID, Fazlun M., “Islamic Foundation for Ecology and Environmental Sciences”, (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005.
- KILINÇ, Şeyma, “Çevresel Krize Teolojik Bir Yanıt: Ekoteoloji”, İslami Araştırmalar, 33/3, Ankara 2022.
- KOMINKOVA, Dana, “Environmental Impact Assessment and Application”, Encyclopedia of Ecology, Elsevier, Amsterdam 2008.
- KUREETHADAM, Joshtrom Isaac, The Philosophical Roots of the Ecological Crisis. Descartes and the Modern Worldview, Cambridge Scholar Publishing, Uk 2017.
- KÜÇÜK, Abdurrahman; TÜMER, Günay, Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara 1993.
- LAHGE, Armin; MEYERS, Eric M. …, List Against Darkness, Fred L. Horton, “Dualism in the New Testament: A Surprising Rhetoric and Rhetoric of Surprise”, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 2011.

- LAMM, Norman, “Ecology in Jewish Law and Theology”, Faith and Doubt: Studies in Traditional Jewish Thought, Ktav Publishing House, New Jersey 1972.
- LEHRER, Evelyn L., “Religion as a Determinant of Economic and Demographic Behavior in the United States”, Population and Development Review, Population Council, Volume:30, New York 2004.
- LENNARTSSON, Göran, Refreshing & Restoration: Two Eschatological Motifs in Acts 3: 19-21. Lund University, Lund 2007.
- LIVINGSTONE, Arthur, The Little Flowers of St. Francis of Assisi, Grand Rapids, Oxford 1930.
- LOEVINGER, Neal Joseph, “(Mis)reading Genesis: A Response to Environmentalist Critiques of Judaism.”, (Ed.) Ellen Bernstein, Ecology & the Jewish Spirit: Where Nature and the Sacred Meet, Jewish Lights, Vermont 1998.
- LOPEZ, David A., Separatist Christianity: Spirit and Matter in the Early Church Fathers, The John Hopkins University Press, London 2004.
- LOUTH, Andrew, “Between Creation and Transfguration: The Environment in the Eastern Orthodox Tradition”, Ecological Hermeneutics. Biblical, Historical and Theological Perspectives, (Ed.) David G. Horrell, Cherryl Hunt..., TT&Clark, New York 2010.
- LOWDERMILK Walter C., “The Eleventh Commandment,” American Forests 46, January 1940.
- MARTIN, Miriam K., “The Cry Of Earth And Conflict With Human Cultures. A Reflection For Christian Religious Educators”, Journal of Religious Education, 63(1), UK 2015.
- MCGRATH Alistair, The Reenchantment Of Nature: The Denial Of Religion And The Ecological Crisis, Doubleday, New York 2002.

- MCGUIRE, James E., “Newton On Place, Time, and God: An Unpublished Source,” The British Journal for the History of Science 11, No: 2, Cambridge University Press, Cambridge 1978.
- MONSMA, Stephen V. (Ed.), Responsible Technology: A Christian Perspective, Eerdmans, New York 1986.
- MONTUSCHI, Eleonora, “Order Of Man, Order Of Nature: Francis Bacon’s Idea Of A ‘Dominion’ Over Nature.” Order: God's, Man's and Nature's. Discussion Paper, Centre for Philosophy of Natural and Social Science, London School of Economics and Political Science, London 2010.
- MOO, Douglas J., “Nature In The New Creation: New Testament Eschatology And The Environment”, Journal Of The Evangelical Theological Society, JETS 49/3, Chicago 2006.
- MORITZ, Joshua M., “Animals and the Image of God in the Bible and Beyond”, Dialog: A Journal of Theology, Volume:48, No: 2, Wiley Periodicals, LLC 2009.
- NARAYANAN, Vasudha, “Water, Wood, and Wisdom: Ecological Perspectives from the Hindu Traditions”, Dadalus 130/4, MA 2001.
- NASR, Seyyed Hossain, “İslam and Environmental Crisis”, İslami Araştımalar C:4/3, Ankara 1990.
- NASR, Seyyed Hossain, “İslam ve Çevre Bunalımı” (Çev. Mevlüt Uyanık), İslami Araştırmalar, 4/3, İstanbul 1990.
- NASR, Seyyed Hossain, Islamic Science: An Illustrated Study, World of Islam Festival Publishing Company, London 1976.
- NASR, Seyyed Hossain, İslam'da Düşünce ve Hayat, (Çev. Fatih Tatlılıoğlu), İnsan Yayınları, İstanbul 1988.
- NASR, Seyyed Hossain, Man and Nature: The Spiritual Crisis in Modern Man, Unwin Paperbacks, London 1976.

- NASR, Seyyed Hossain, Religion and the Order of Nature (The 1994 Cadbury Lectures at the University of Birmingham*)*, Oxford University Press, New York 1996.
- NASR, Seyyid Hüseyin, İnsan ve Tabiat, İşaret Yayınları, İstanbul 1988.
- O'BRIEN, Thomas, Scott Paeth, Religious Perspectives on Business Ethics. An Anthology, Rowmen Littlefield Publisher, UK 2007.
- OLGUN, Hakan, "Yahudi-Hıristiyan Gelenekten Moderniteye Çevre Sorunu", Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu, İstanbul 2008.
- OUİS, Soumaya Pernilla, "Islamic Ecotheology Based On The Qur'an", Islamic Studies 37/2, Islamic Research Institute, International Islamic University, Islamabad 1998.
- ÖZDEMİR, Faruk, "Çevre-Merkezli ve İnsan-Merkezli Yaklaşımlar Ekseninde İslam'ın Çevreye Bakışı", The Journal of Academic Social Science Studies, 43, Sinop 2015.
- ÖZDEMİR, İbrahim, "Çevre- Ahlak İlişkisi", Felsefe Dünyası, S:14, Ekonomik Rehber Yayıncılık, Ankara 1994.
- ÖZDEMİR, İbrahim, "Toward an Understanding of Environmental Ethics from a Qur'anic Perspective", (Ed.) R.C. Foltz, F.M. Denny ve A. Baharuddin, Islam and Ecology, Harvard University Press, London 2003.
- ÖZKÖSE, Kadir, "Tasavvuf ve Ekoloji", Çevre ve Ahlak Sempozyum bildiri Metinleri, Gaziantep 2014.
- PALMER, Clare, "Stewardship: A Case Study in Environmental Ethics", (Ed.) Ian Ball, The Earth Beneath: A Critical Guide to Green Theology, SPCK, London 1992.
- PALMER, Martin, "Chinese Religion and Ecology", (Ed.) David E. Cooper and Joy A. Palmer, Spirit Of The Environment Religion, Value And Environmental Concern, Routledge, London 1998.

* PARVAIZ, Mohammad Aslam, “Islamic Foundation for Science and Environment”, (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005.
* PEACOCKE, Arthur R., “On ‘The historical roots of our ecological crisis’”, Man and Nature, Collins, Cork 1975.
* PIHKALA, Panu, “Joseph Sittler and Early Ecotheology”, Doktora Tezi, University of Helsinki, Faculty of Theology, Systemaattinen Teologia, Ekumeniikka, Finland 2014.
* PIHKALA, Panu, “Rediscovery of Early Twentieth-Century Ecotheology”, Open Theology, De Gruyter Open Access, 2016:2.
* PONTING, Clive, Dünyanın Yeşil Tarihi, (Çev: Ayşe Başçı), Sabancı Üniversitesi, İstanbul 2008.
* RAHIM, Hassan Z., “Ecology in Islam: Protection of the Web of Life a Duty for Muslims.” The Washington Report on Middle East Affairs 4, Washington 1991.
* RAYNER, John D., “Judaism And Animal Welfare”, Freehof Institute of Progressive Halakhah in association with the Annual Conference of the European Region of the World Union for Progressive Judaism Or Chadash, Zurich, Switzerland 2000.
* REA, Anne W; MUNSS, Wayne R., “The value of nature: Economic, intrinsic, or both?”, Integrated Environmental Assessment and Management 13/5, SETAC.
* RHOADS, David, “Reading the New Testament in the Environmental Age”, Currents in Theology and Mission Volume: 24, Lutheran School of Theology at Chicago, Chicago 2016.
* RICHARDSON, Alan; BOWDEN, John (Ed.), The Westminster Dictionary of Christian Theology, SCN Press, Philadelphia 1983.

- RIGBY, Kate, “Religion And Ecology: Towards A Communion Of Creatures”, (Ed.) S. Oppermann, S. Iovino, Environmental Humanities, Voices From The Anthropocene, Rowman and Littlefield, London 2016.
- ROGERSON, John W., “The Creatin Stories. Their Ecological Potential and Problems”, (Ed.) David G. Horrel, Ecological Hermeneutics. Biblical, Historical and Theological Perspectives, T&T Clark, New York 2010.
- ROSKOS, Nicole, “Christian Theology and the Fall”, (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005.
- ROZZI, Ricardo; CALLICOTT, J. Baird,…,(Ed.) Earth Stewardship: Linking Ecology and Ethics in Theory and Practice, Springer, New York 2015.
- SAKALLI, Talat, “Hz. Peygamber’in Evrensel Mesajlarindaki Çevre Bilincine Güncel Bir Bakiş”, Çevre ve Ahlak Sempozyum bildiri Metinleri, Gaziantep 2014.
- SALEEM, Omar, “Be Fruitful, and Multiply, and Replenish the Earth, and Subdue It: Third World Population Growth and the Environment”, 8 Geo. Int'l Envtl. L. Rev. 1, Florida 1995.
- SALEVAO, lutisone, “'Burning the Land: An Ecojustice Reading of Hebrews 6.7-8”, (Ed.) Norman C. Habel, Readings from the Perspective of Earth, Sheffield Academic Press, Sheffield 2000.
- SANTMIRE, H. Paul, “Christianity (6c1) – Reformation Traditions (Lutheranism and Calvinism)”, (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005.
- SARASON, Richard, “The Significance of the Land of Israel in the Mishnah”, The Land of Israel: Jewish Perspectives, Ed. Lawrence A. Hoffman, Notre Dame, University of Notre Dame Press, Indiana 1986.
- SARICIK, Murat, “Hz. Peygamber’in Canlılara Şefkat ve Merhameti”, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 9, Isparta 2000.

- SCHAEFER, Jame, “Valuing Earth Intrinsically and Instrumentally: A Theological Framework for Environmental Ethics”, Theological Studies, Volume: 66, No: 4, Wisconsin 2005.
- SCHAFFER, Francis A., Pollution and the Death of Man: The Christian View of Ecology, Tyndale Publisher, Wheaton, IL 1970.
- SCHWARDZ, Richard H., “Judaism and the Population Crisis”, (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005.
- SEIDENBERG, David, “Jewish Environmentalism in North America”, (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005.
- SESSİONS, George, “Ecocentrism and the Antropocentric Detour”, (Ed.) Carolyn Merchant, Ecology, Humanities Press, New Jersey 1994.
- SIMKINS, Ronald A., “The Bible And Anthropocentrism: Putting Humans In Their Place”, Dialect Anthropol 38, Springer Nature Publisher, Switzerland 2014.
- SNYDER, Howard, Liberating the Church: The Ecology of Church and Kingdom, Downers Grove: Inter-Varsity Press, IL 1983.
- SOTITIU, Eleni, “Eastern Orthodox Monasticism”, (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005.
- SPLAIN, Thomas, “Dualist Heresies”, (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005.
- SPRETNAK, Charlene, The Resurgence of the Real, Routledge, New York 1999.
- STEIN, Ilana "Le'ovda Uleshomra: Judaism and the Environmental Ethic", Compendium of Sources in Halacha and the Environment, (Ed.) Ora Sheinson and Shai Spetgang, Canfei Nesharim, Israel, 2005.

- TEKİNALP, Pelin, Çevre Sorunlarının Batı düşüncesindeki Kökleri, İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Avrupa Birliği Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.
- TIROSH-SAMUELSON Hava, Judaism and Ecology, Harvard University Press, New York 2002.
- TRİPP, Dick, The Biblical Mandate for Caring for Creation, Wipf and Stock Publisher, Oregon 2001.
- TSAI, Pei, "The Importance Of The Noahic Covenant And Its Function As The Basis Of Creation Care", Doktora tezi, University of Oregon, Oregon 1989.
- TYLOR, Bron, "Environmental Ethics", (Ed.) Bron Tylor, The Encyclopedia of Religion and Nature, Thoemmes Continuum, London 2005.
- TYLOR, Edward Burnett, Primitive Culture, Dover Publications, New York 2016.
- ÜNDER, Hasan, Çevre Felsefesi, Doruk Yayınları, Ankara 1996.
- VELDMAN, Robin Globus, The Gospel of Climate Skepticism: Why Evangelical Christians Oppose Action on Climate Change, University of California Press, California 2019.
- VIVIERS, Hendrik, "Eco-Delight in the Song of Songs", (Ed.) Norman C. Habel ve Shirley Wurst, The Earth Story in Wisdom Traditions, Sheffield Academic Press, Sheffield 2001.
- VOGEL, David, "How Green is Judaism? Exploring Jewish Environmental Ethics", Business Ethics Quarterly, Volume: 11, Issue 2, Cambridge University Press, New York 2001.
- WALKER, Arthur, "Psalm 104: A Celebration of the Vanua", (Ed.) Norman Habel, Earth Story in Psalm and Prophets, Sheffield Academic Press, England 2001.
- WASKOW, Arthur, "What is Eco-Kosher?", This Sacred Earth, Rotledege, New York 2006.

- WELBOURN, Frederick. B., “Man’s Dominion”, Theology Volume: 78/665, UK 1975.
- WHITE, Lynn, The Historical Roots of Our Ecological Crissis, Science 155, Washington DC 1967.
- WYSCHOGROD, Michael, “Judaism and the Sanctification of Nature”, The Melton Journal 24, Melton Research Center for Jewish Education, New York 1991.
- YOUNG, Gerald L., “Environment”, Environmental Encyclopedia Volume: 1, Gale, New York 2003.
- YILDIRIM, Münir Yıldırım, Çevre,Din ve Kutsal Tabiat, Giriş Kırtasiye, Adana 2014.
- YILDIRIM, Zeki, “Kur’an ve Çevre Sorunları”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 38, Erzurum 2012.
- YİTİK, Ali İhsan, Hint Kökenli Dinlerde Karma İnancının Tenasüh İnancıyla İlişkisi, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1996.

İnternet Kaynakları

- Bereishit Rabbah 8:12, https://www.sefaria.org/sheets/12543.3?lang=bi&with=all&lang2=bi, Erişim Tarihi: 06/11/2022.
- BERMAN, Saul, "Jewish Environmental Values. The Dynamic Tension Between Nature and Human Needs”, https.//www.jewishvirtuallibrary.org/jewish-environmental-values-the-dynamic-tension-between-nature-and-human-needs, Erişim Tarihi: 24/03/2022.
- BOLAY, Süleyman Hayri, “Alem”, Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/alem#1, Erişim Tarihi: 20/05/2022.

- ÇEPEL, Necmettin; ERGÜN, Celal, Temel Çevre Sorunları, s.1, https://docplayer.biz.tr/6679796-Temel-cevre-sorunlari-prof-dr-necmettin-cepel-celal-ergun.html, Erişim Tarihi: 02/01/2021.
- Diyanet İşleri Başkanlığı Meali, https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/bakara-suresi-2/ayet-30/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1, Erişim Tarihi: 04/06/2022.
- Encyclopedia Of Environmental Ethics And Philosophy, "Stewardship", http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_con_cfaith_doc_20040723_communion-stewardship_en.html, Erişim Tarihi: 05/01/2022.
- Exclusive: Patriarch Bartholomew on Pope Francis' Climate Encyclical, http://time.com/3926076/pope-francis-encyclical-patriarch-bartholomew Erişim Tarihi: 17/01/2021.
- HARMAN, Ömer Faruk, "İslam", Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/islam#1-etimoloji-ve-tanim, Erişim tarihi: 05/02/2022.
- http://climatechange.boun.edu.tr/ozon-tabakasi/ Erişim Tarihi: 10/01/2021.
- http://enviromuslims.ca/, Erişim Tarihi: 05/06/2022.
- http://www.coejl.org/ Erişim Tarihi:09/01/2022.
- http://www.ellenbernstein.org/shomrei-adamah, Erişim Tarihi: 10/03/2022.
- http://www.genesisfarm.org/, Erişim Tarihi: 14/04/2022.
- http://www.khaleafa.com/what-we-do, Erişim Tarihi: 05/06/2022.
- https://fore.yale.edu/World-Religions/Christianity/MIsc/Videos Erişim Tarihi: 17/01/2021.
- https://grist.org/climate-energy/protestant-pastors-believe-in-god-but-not-in-climate-change/ , Erişim Tarihi: 23/04/2022.
- https://hds.harvard.edu/links/forum-religion-and-ecology Erişim Tarihi: 17/01/2021.

- https://www.aljazeera.com/news/2021/10/4/religious-leaders-plead-for-rapid-climate-action-ahead-of-cop26 Erişim Tarihi: 19/03/2022
- https://www.dalailama.com/messages/environment, Erişim Tarihi: 17/01/2021.
- https://www.encyclopedia.com/religion/legal-and-political-magazines/creation-spirituality#:~:text=Creation%20Spirituality%20(CS)%20is%20a,to%20a%20focus%20on%20creation. Erşim Tarihi: 13/04/2022.
- https://www.juf.org/news/world.aspx?id=14744#:~:text=God%20led%20him%20around%20the,Kohelet%20Rabbah%207%3A13) Erişim Tarihi: 17/03/2022.
- https://www.sefaria.org/Midrash_Tanchuma%2C_Noach.9.1?ven=Midrash_Tanhuma-Yelammedenu,_trans._Samuel_A._Berman&vhe=Midrash_Tanchuma_--_Torat_Emet&lang=bi Erişim Tarihi: 02/4/2022.
- https://www.sefaria.org/sheets/115206?lang=bi Erişim Tarihi: 24/03/2022.
- https://www.sefaria.org/Shemot_Rabbah.2.2?ven=Sefaria_Community_Translation&vhe=Midrash_Rabbah_--_TE&lang=bi&with=all&lang2=en Erişim Tarihi: 02/4/2022.
- https://www.wwf.org.tr/ne_yapiyoruz/iklim_degisikligi_ve_enerji/iklim_degisikligi/, Erişim Tarihi: 10/01/2021.
- https://arava.org/about-our-community/about-arava/, Erişim Tarihi: 05/06/2022.
- https://arava.org/about-our-community/about-arava/, Erişim Tarihi: 05/06/2022.
- https://blogs.worldbank.org/eastasiapacific/faith-in-conservation-representatives-of-multiple-religions-commit-to-protecting-the-planet, Erişim Tarihi: 22/04/2022.
- https://www.dpumekatronik.com/organizma-nedir/, Erişim Tarihi: 22/04/2022.
- https://greenfaith.org/about/#gf_mission, Erişim Tarihi: 05/06/2022.
- https://greenummah.org/about/, Erişim Tarihi: 05/06/2022.
- https://isna.net/mission-and-vision/, Erişim Tarihi: 05/06/2022.
- https://www.ifees.org.uk/, Erişim Tarihi: 05/06/2022.

- https://www.theecomuslim.co.uk/p/about-eco-muslim.html, Erişim Tarihi: 05/06/2022.
- https://todaysrabbi.com/2016/02/19/plant-your-tree-before-greeting-the-messiah/ , Erişim Tarihi: 05/06/2022.
- International Theological Commission, “Communion And Stewardship: Human Persons Created in the Image of God”, http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_con_cfaith_doc_20040723_communion-stewardship_en.html#_edn1. Erişim Tarihi: 05/02/2022.
- John Paul II “Supreme Pontiff Encyclical Letter Redemptor Hominis To His Venerable Brothers In The Episcopate The Priests The Religious Families The Sons And Daughters Of The Church And To All Men And Women Of Good Will At The Beginning Of His Papal Ministry”, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_04031979_redemptor-hominis.html Erişim Tarihi: 05/02/2022.
- KLEIN, Yisroel Dovid, "Be Fruitful and Multiply - The Commandment to Raise Children”, https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/4013732/jewish/Be-Fruitful-and-Multiply-The-Commandment-to-Raise-Children.htm, Erişim Tarihi: 07/11/2022.
- KOOK, Avraham Yitzhak Hacohen, A Vision Of Vegetarinism And Peace, https://www.jewishveg.org/AVisionofVegetarianismandPeace.pdf, Erişim Tarihi: 19/11/2022.
- KUEHN, Sara, “Environment and Ecology in Sufism”, https://www.sarakuehn.com/research/environment-and-ecology-in-sufism, Erişim Tarihi: 12/06/2022.

- KUTLUER, İlhan, “Fesad”, Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/fesad Erişim Tarihi: 21/05/2022.
- L’Osservatore Romano, https.//www.osservatoreromano.va/it/news/2021-03/quo-068/pubblicati-br-l-annuario-pontificio-2021-br-e-l-annuarium-statis.html , Erişim Tarihi: 05/04/2022.
- LANGER, Gary, “Poll: Most Americans Say They're Christian”, ABC News, 7 Ocak 2006, https.//abcnews.go.com/US/story?id=90356&page=1 , Erişim Tarihi: 13/04/2022.
- MACİT, Yunus, “Savaş Kuralları Açısından Hz. Peygamber’in Sünnetinde Doğal ve Fiziki Yapının Masuniyeti”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 5/1, 2005, https://dergipark.org.tr/tr/pub/daad/issue/4513/62123 Erişim Tarihi: 06/06/2022.
- NERIL, Rabbi Yonatan, “Genesis and Human Stewardship of the Earth”, Midrash Kohelet Rabbah 7:13, http://canfeinesharim.org/genesis-and-human-stewardship-of-the-earth/#[9], Erişim Tarihi: 17/03/2022.
- NERIL, Rabbi Yonatan, “Shabbat and Environmental Awareness”, Aytzim: Ecological Judaism, https.//aytzim.org/resources/articles/253 Erişim Tarihi: 28/03/2022.
- ÖNGÖREN, Reşat, “Tasavvuf”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/tasavvuf, Erişim Tarihi: 11/06/2022.
- Pope Benedict XVI, “Encyclical Letter Caritas In Veritate Of The Supreme Pontiff Benedict Xvi To The Bishops Priests And Deacons Men And Women Religious The Lay Faithful And All People Of Good Will On Integral Human Development In Charity And Truth”, https.//www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20090629_caritas-in-veritate.html, Erişim Tarihi: 05/02/2022.

- Pope Francis, “Address Of His Holiness Pope Francis To The Participants In The Meeting “Faith And Science: Towards Cop26” Hall of Benediction Monday, 4 October 2021, https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2021/october/documents/20211004-religione-scienza-cop26.html Erişim Tarihi: 19/03/2022.
- Pope Francis, “Encyclical Letter Laudato Si’ Of The Holy Father Francis On Care For Our Common Home”, https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html , Erişim Tarihi: 05/02/2022.
- Pope Francis, “Encyclical Letter Laudato Si’ Of The Holy Father Francis On Care For Our Common Home”, https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html#_ftn11 , Erişim Tarihi: 05/02/2022.
- Pope Paul VI., “Pacem In Terris Encyclical Of Pope John Xxiii On Establishing Universal Peace In Truth, Justice, Charity, And Liberty”, https://www.vatican.va/content/john-xxiii/en/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_11041963_pacem.html , Erişim Tarihi: 05/02/2022.
- Pope Paul VI., Address to FAO on the 25th Anniversary of its Institution, https://www.vatican.va/content/paul-vi/en/speeches/1970/documents/hf_p-vi_spe_19701116_xxv-istituzione-fao.html Erişim Tarihi: 05/02/2022.
- PUNO, Richardo M., Fill the Earth and Subdue It (Gen. 1:28), s.5, https://www.dlsu.edu.ph/wp-content/uploads/pdf/conferences/arts-congress-proceedings/2018/nstcc-01.pdf , Erişim Tarihi: 11/12/2020.
- SCHNAPF, Larry, “The Bible and the Environment”, https://nysba.org/NYSBA/Meetings%20Department/2016%20Annual%20Meeting/

Environmental%20Law/2016%20AM%20Materials/Combined%20Ethics.pdf, Erişim Tarihi: 06/07/2020.

- STAMMER, Larry B., "Harming the Environment Is Sinful, Prelate Says", Los Angeles Times, https.//www.latimes.com/archives/la-xpm-1997-nov-09-mn-51974-story.html#:~:text=%E2%80%9CTo%20commit%20a%20crime%20against,Barbara%20Greek%20Orthodox%20Church%20here. Erişim tarihi: 05/02/2022.
- STANTON, Mark, "'Christians' Ecological Responsibility: A Theological Introduction and Challenge", Perspectives on Science and Christian Faith, 45/1, 1993, https.//www.asa3.org/ASA/PSCF/1993/PSCF3-93dyn.html Erişim Tarihi: 14/4/2022.
- The Paris Agreement, https.//unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement Erişim Tarihi: 25/03/2022.
- TIMMER, Kevin, "Putting the "And" Back Into Genesis 2:15", Pro Rege: Volume: 41: No: 4, 2013, s. 27 - 34, https.//digitalcollections.dordt.edu/pro_rege/vol41/iss4/4, Erişim Tarihi: 2/12/2020.
- TUCKER, Mary Evelyn; GRIM John, "The Movement Of Religion And Ecology", s.4, https.//fore.yale.edu/files/movement_of_religion_and_ecology.pdf , Erişim Tarihi: 14/11/2021.
- TÜMER, Günay, "Budizm", Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/budizm, Erişim Tarihi, 22/01/2022.
- ULUDAĞ, Süleyman, "Halife", Türkiye Diyanet Vakfi, https://islamansiklopedisi.org.tr/halife--tasavvuf, Erişim Tarihi 21/05/2022.
- WENHAM, Gordon, "The Bible and the Environment",1st Annual JRI Lecture, as part of C&GCHE Environment Week, https.//www.jri.org.uk/brief/bible_wenham.htm, Erişim Tarihi: 06/07/2020.

- WHITE, Harry, “Adam, Eve, and Agriculture: The First Scientific Experiment”, 2012 Hawaii University International Conferences on Arts and Humanities. https://artshumanitieshawaii.org/wp-content/uploads/2016/06/2012-huic-arts-and-humanities-program-book.pdf, Erişim Tarihi: 11/12/2020.
- World Religious Leaders and Scientists Make pre-COP26 Appeal, https://unfccc.int/news/world-religious-leaders-and-scientists-make-pre-cop26-appeal , Erişim Tarihi: 24/03/2022.

KILINÇ, Şeyma, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da İnsan-Tabiat İlişkisi Bağlamında Çevre Anlayışı, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Ali İsra Güngör, 222 s.

ÖZET

Bu çalışmada Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da insan-tabiat ilişkisi bağlamında çevre anlayışı incelenmiştir. Son iki yüzyıllık dönemde artan çevre kirliliği, küresel bir boyut kazanmıştır. Bu krizi çözmek amacıyla çevre konusu farklı disiplinler tarafından ele alınmaya başlanmış, bu noktada din ve çevre ilişkisini inceleyen ekoteoloji alanı doğmuştur. Ekoteoloji alanına katkı sunmayı amaçlayan bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çevre, çevre kirliliği, ekoteoloji kavramları tanımlanarak, çevre kirliliğinin tarihsel, düşünsel ve toplumsal arka planı ele alınmıştır. İkinci, üçüncü ve dördüncü bölümlerde Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet dinlerinin insan-tabiat ilişkisi çerçevesinde çevre anlayışı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu üç inanca yönelik önemli dini uygulamalar ve belirgin anlayışlar çeşitli yorumlar da değerlendirilerek tartışılmıştır. Bu üç din, bu dinlerin değerleri ve günlük yaşamın dokusuyla iç içe olan uygulamaları açıklanmıştır. Bu çerçevede dinin çevreyi etkileyen yaşam tarzındaki rolü ortaya konmuştur.

KILINÇ, Şeyma, Environmental Understanding in the Context of Human-Nature Relationship in Judaism, Christianity and Islam, Ph.D. Thesis, Advisor: Prof. Dr. Ali İsra Güngör, 222 p.

ABSTRACT

In this study, the understanding of environment in the context of human-nature relationship in Judaism, Christianity and Islam has been examined. Environmental pollution has notably increased in the last two centuries; thus, it has gained a global dimension. In order to solve this crisis, alternative disciplines have started to handle the issue and at this point the field of ecotheology, which examines the relationship between religion and environment, has emerged. This study aims to contribute to this field and consists of four chapters. In the first one, the concepts of environment, environmental pollution and ecotheology are defined and the historical, intellectual and social background of environmental pollution is discussed. In the second, third and fourth chapters, the environmental understanding of Judaism, Christianity and Islam has been tried to be revealed within the framework of the human-nature relationship, respectively. Important religious practices and distinct understandings of these three faiths are also discussed by evaluating various interpretations. The values of these religions and their practices intertwined with the texture of daily life are explained. In this context, the role of religion in the lifestyle that affects the environment has been shed light on.